

**Илија Петровић
СА СВИХ СТРАНА
СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ
1912-1918**

Илија Петровић
Са свих страна српски добровољци 1912-1918

Ауторско издање
Илија Петровић

Уредник
Милорад Предојевић

Рецензент
Павле Станојевић

Лектор
Драгољуб Петровић

Компјутерска обрада слога и прелом
Немања Петровић

Коректура
Јелена Петровић

Штампа
FOTO COLOR 36
Нови Сад, Булевар Јована Дучића 7

Корице
Штампарија „Пијери”
Нови Сад, Арсе Теодоровића 11

Тираж
120 примерака

ISBN 86-906883-2-3

Илија Петровић
СА СВИХ СТРАНА
СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ
1912-1918

Нови Сад, 2005

Где је што

На олтару Отаџбине, Павле Сѣјанојевић.....7-12

Српски добровољци у балканским ратовима 1912-1913.....13-20

Подаци у „званичном” оптицају. Колико је добровољаца било.
Литература.

Српски добровољци из исељеништва у ослободилачким ратовима 1912-1918.....21-32

Српско исељеништво. Колико је добровољаца било. Порекло и национални састав приспелих добровољаца. Непосредне последице постсолунске офанзиве. Литература.

Страно медицинско особље у српским ослободилачким ратовима 1912-1918.....33-62

Стране медицинске мисије у балканским ратовима. Стране медицинске мисије у Великом рату. Литература.

Поменик медовских страдалника.....63-98

Нека имена читати друкчије

Објављени спискови једини извор. Како је *Поменик* припреман. Имена. Презимена. Поново уређен *Поменик*. Потопљени (395). Спасени (130). Задржани на лечењу (9). С непознатом судбином. Одустали на путу или нестали (37). Карика која недостаје. Литература.

Српски добровољци из руског заробљеништва.....99-110

Добровољци у Великом рату. Ратовање у Добруци. Корпус се попуњава и даље. Пропаганда против српских добровољаца. „Потреба у људству огромна је”. Добровољци из Одесе на Солунском фронту. Број добровољаца из руског заробљеништва. Литература.

Српским добровољцима не да се да уђу у историјски оквир.....111-133

Први светски рат

Најчешће, о добровољцима се ћути. Добровољци из Србије. Добровољци у црногорској војсци. Добровољци из исељеништва. Србија се одриче добровољаца. Солунски фронт у раној фази. Шта са добровољцима. Ипак су Србији потребни добровољци. Погодности за будуће насељавање добровољаца. „Употреба” добровољаца на Солунском фронту. Ставови према добровољцима из Црне Горе.

Време Првог светског мира

Непосредно после добијеног рата

Други светски рат и после

Накнадни слом српских добровољаца. Историчари о добровољцима. До наших дана. Најновије искуство, делом и лично. Има у свему и нечег утешног. Мада све може остати по старом. Литература.

Сремски добровољци 1914-1918.....	134-225
Разбуђена нада	
Српска очекивања и аустроугарска одмазда. Маџарски злочини у Срему. Да ли је Српска црква могла помоћи.	
Сремци у српској војсци	
Српски добровољци. Добровољци с почетка рата. Сремски добровољачки одред. Напред у славу. Сећање на Сремски добровољачки одред. Добровољци са руског ратишта. На Добруци, Сремци с вечне страже. Добровољци из прекоморских земаља. Добровољци из Чортановаца. Богородичине сузе. „Званични” добровољци. Преузето из разних извора. Други трагови. Један послератни списак. Тешко стићи до права на земљу. Добровољци муку муче с администрацијом. Простор за даља истраживања. Напомене, литература и извори. Сажетак.	
Српски добровољци из новосадске општине.....	226-259
Српски добровољци у Великом рату.....	260-266
Колико је добровољаца ушло у Велики рат. Добровољци и пробој Солунског фронта. Литература.	
Солунски фронт, српски добровољци, политичке последице.....	267-281
Солунски фронт. Пробој. <i>Симболика</i> . Напредовање. Завршне операције. Српска војска прелази Дунав и Саву. Прихватају се победнички услови. Добровољци у пробоју Солунског фронта. Политичке последице солунске офанзиве. <i>Прикључење Срема Србији. Банат, Бачка и Барања поново у Србији. Две одлуке истог значења.</i>	
Удружењу ратних добровољаца, њихових потомака и поштовалаца, Београд, Савска 9, као да није стало до истине о српским добровољцима.....	282-295
Повод. На странама 128, 131-132, 165, 174-175, 217, 257-258, 259, 278-279, 19, 111-112. Шта кажу они. Одакле почети. Пажљиво читати.	
Белешка о састављачу, Милорад Предојевић.....	296-298

На олтару Отаџбине

Повесница српског народа, веома бурна, обилује честим борбама против различитих завојевача. Бројне непријатељске војске покушавале су да покоре Србе, тај најјачи и највиталнији народ на Баланском полуострву, и да овладају централним Балканом. Мада је то неким од њих успевало на дуже или краће време, Срби се никад нису мирили с туђом окупацијом и увек су налазили снаге да непријатеља протерају и ослободе своју земљу.

То што је немањихка Србија пала под Турке и изгубила своју државност није значило да се српски народ помирио с новонасталим приликама. Његови заштитници током наредних векова, *заштитници мријеи навикнуи*, ни на тренутак не мирећи се с окупацијом, вазда су били приправни на отпор и борбу за слободу. Некад се њихов отпор изражавао кроз организоване устанке на ширим српским етничким просторима, а некада кроз герилско ратовање већих или мањих група бораца. Било како било, борбе за ослобођење Отаџбине и непристајање на покорност чак и најјачим силама и царствима кроз историју, били су константа српског начина размишљања и живљења, а српски борци *за крст часни и слободу златну*, добровољно су одабирали тешки, али славни пут на коме су врло често остављали и свој живот.

Добровољачки покрет у српском народу има своју дугу историју и славу традицију. Још од средњег века, преко бројних устанака против Турака, масовног учешћа добровољаца из Кнежевине Србије у Буни (1848/49) у Војводини Српској, устанака у Херцеговини (1875-1878), рата за самосталност Србије и Црне Горе (1876-1878), балканских ратова (1912-1913) и Великог рата (1912-1918), па све до најновијих ратова за спас све Српске Земље, ратни добровољци увек су били у првим борбеним редовима за одбрану Отаџбине. До увођења регуларне војске, сви српски ратници одлазили су на бојно поље добровољно, одазивајући се позиву војног команданта или владара. У традицији српског народа највећа је срамота било избегавање војне обавезе. Смрт за одбрану Отаџбине прихватана је као Божија милост; она је за ратника била витешки изазов, а понос за његову породицу и родбину.

У многовековној борби за национални и биолошки опстанак српског народа, ти храбри бранитељи Отаџбине различито су називани. Хајдуци и ускоци у средњем веку, ти борци против турских зулума, шта су друго него добровољци; они су увек били најсјајнији узор свим каснијим поколењима; у доба највеће турске силе и доминације над добрим делом Српске Земље, они су били луча и нада да ће Срби ипак дочекати обнову сопствене државе. Преко гу-

сала и предивне епске десетерачке поезије (чији се један одбљесак среће и у наслову ове књиге!), њихови подвизи и храброст живели су у народу, преношени су с краја на крај Српске Земље, из једног времена у друго, „с колена на колена”, васпитаване су на њима нове и нове генерације, чувајући борбену традицију, национални понос и дух отпора сваком завојевачу.

У српским устанцима с почетка 19. века добровољци су називани и *џолаћи*, *бећари*, *својевољци*, *драговољци* (ову реч користи и Милан Ђ. Милићевић кад пише о Карађорђу), *фрајкори* (нем. Freikorps, добровољачки одред); у херцеговачким устанцима звали су се *усџаници* или *усџаши*, а касније, све до ослободилачких ратова на почетку 20. века, *чеџници* или *комиџе*; у Великом рату били су то *добровољци*, у Другом светском рату *џарџизани*, а у ратовима из којих су почетком деведесетих година 20. века настале Република Српска Крајина и Република Српска поново *добровољци*. Заједничко свима њима била је оданост и љубав према слободи, вери и Отаџбини. Они су у народ уносили дух отпора према непријатељу и неправдама које су долазиле од њега, а храброшћу, спремношћу на жртву и витештвом дизали су морал својим сународницима и давали им снагу да издрже у неравноправној борби.

По броју добровољаца, љубави према Отаџбини и спремности на жртвовање, српски добровољачки покрет јединствен је у свету. Ниједна земља у историји светске цивилизације није имала толико бројне добровољачке јединице као што их је имала Србија. Кад год је Српство било у опасности, стизали су добровољци из свих земаља, *са свих страна*, да бране „милу мајку Србију”. У свакој борби били су у првим редовима; не штедећи своје животе они су значајно допринели остварењу вековних српских идеала о ослобођењу Србије и све Српске Земље, најпре од Турака, а потом од Аустроугарске монархије. Добровољачки покрет у Срба изникао је из бића и природе српског народа, његове снажно исказане потребе за слободом, самосталношћу, сопственим избором на то како ће живети и на који ће начин одлучивати о својој судбини. Ратно добровољаштво највећи је домет ослободилачко-одбрамбених стремљења српског народа, оно је последица вечите тежње за живљењем у слободи и правди и зато су српски добровољци с правом називани *свџим српским рајџницима*.

Када је требало гинути и крвљу се изборити за ослобођење свих крајева у којима су живели Срби и други Јужни Словени, добровољци су увек били први у строју. Иако су невиђеним јунаштвом успели да задобију поштовање и дивљење, како код војника савезничких земаља, тако и код непријатеља, њихове жртве и заслуге брзо су заборављене, најпре у сопственом народу. Како то

често бива, они којих нигде није било кад се оружјем требало борити против српских непријатеља, по окончању ратних операција свесрдно су се трудили да добровољцима отежају, или онемогуће, пут до оних права која им је српска Влада обећала средином новембра 1916. године. Као да су сви режими зазирали од добровољаца; и онај у Краљевини Југославији, коју су они стварали сопственом жртвом, и, нарочито, у Другој Југославији, у времену брозовског „братства и јединства”, када је добровољачка организација проглашена „профашистичком” и када смо их се стидели и презриво називали „солунашима”. Колико се мало простора и времена посвећивало добровољцима показује и чињеница да се историчари још увек споре чак и око броја добровољаца у српској војсци током Првог светског рата. Неки веле да их је било 100.000, други прихватају цифру од 60.000, трећи је смањују на 50.000, а Удружење ратних добровољаца, њихових потомака и поштовалаца у Београду „скромно признаје” да их је било тек коју стотину преко 42.000; и све то док врло уверљива истраживања Илије Петровића помињу цифру од најмање 207.000 добровољаца *са свих страна*.

По својој изричитој жељи, добровољци су увек били у првим борбеним редовима и тамо где је било најтеже. Када су други застајали, или је непријатељ био бројнији и надмоћнији, јављали су се добровољци. Не штедећи своје животе, са великим одушевљењем улазили су у сваку битку, јер су знали да ће поразом Турске (у Балканском рату) и Аустроугарске (у Великом рату) вековни сан Срба и већине Јужних Словена о уједињењу постати стварност. На самртном часу многим од њих последње речи биле су посвећене Отаџбини и Мајци Србији, једнако као и у тренуцима док су се из неког од заробљеничких логора у Русији обраћали *Милој Мајци Србији* с молбом да их прими у поданство и у српску војску.

Крајем XIX века Немачка ствара државни програм чији је основни циљ био да се преко Аустроугарске и Балкана крене у економски и политички продор према Блиском и Средњем истоку, новим сферама утицаја и могућим колонијама. Тада долази до стварања Тројног савеза (војног споразума Централних сила) на челу са Немачком, чиме је почела да се уобличава подела света на војнополитичке блокове. Велике силе се убрзано наоружавају, а немачки војни стратеzi припремају планове за војне операције против Русије и Србије. Србију је требало покорити и силом оружја решити „источно питање”, чиме би се угушио бунтовни дух Срба у Аустроугарској и онемогућило толико жељено уједињење са Србијом. Као непосредан повод за објаву рата Србији Аустроугарска је искористила атентат Гаврила Принципа на надвојводу Фердинанда у Сарајеву. Србија, исцрпљена у два претходна балканска

рата, имала је 4,5 милиона становника, а Аустроугарска више од 54 милиона(!), јаку војну индустрију и моћну Немачку иза себе. Ипак, Србија је смогла снаге да 1914. године у биткама на Церу, Дрини и Колубари извојује три величанствене победе и два пута из земље протера све непријатељске војнике. Тек кад су Аустроугарској притекли у помоћ Немци и Бугари, српска војска и народ били су приморани да се у зимским условима, пред петоструко бројнијим снагама, запуте у безизгледно повлачење преко Црне Горе и Албаније. Од 707.000 мобилисаних војника (од почетка рата до средине октобра 1915), после бројних битака, епидемије тифуса, глади и хладноће које су их пратиле при повлачењу кроз непријатељске албанске врлети, на Крф је стигло једва 130.000 војника.

Србија је била покорена, а светска штампа је тих дана писала о пропасти Србије и нестанку њене војске. Велики губици у људству приморали су српску Владу да отпочне рад на прикупљању добровољаца међу нашим исељеницима у Америци, Канади, Аустралији, а нарочито међу заробљеним аустроугарским војницима у Русији, пре свега Србима. У нашим архивама сачувано је више десетина хиљада појединачних и групних молби Срба, који су се листом предавали Русима како би били примљени у добровољачке јединице и за српске поданике. Из бројних заробљеничких логора широм Русије масовно се јављају у добровољце, упркос аустроугарским претњама да ће им имања бити одузета, породице кажњене, остављене без хране и средстава за живот, а они, добровољци, стрељани.

Кад је Русија коначно дозволила оснивање добровољачких јединица, у Одеси је образован центар за прикупљање добровољаца. Истовремено, руска влада преузела је и бригу о наоружавању, опремању и снабдевању будућих српских добровољаца. Средином јесени 1915. формиран је Српски добровољачки одред, а 16/29. априла 1916. године и Прва српска добровољачка дивизија са близу 10.000 војника. Њихов број свакодневно је растао, тако да је пред полазак на фронт у Добруци дивизија имала близу 20.000 бораца. Највише их је било из Војводине Српске – 6255, Босне и Херцеговине – 6.177, Лике, Кордуна, Баније и Славоније – 5.263, док су остали били из других српских крајева. Дивизија је имала две бригаде и брдски артиљеријски дивизион, а свака бригада по два пука. По националном саставу била је то права српска дивизија са тек којим процентом војника других националности. (Претпоставља се да би број добровољаца био много већи да Хрвати – франковци и Анте Трумбић, председник Југославенског одбора у Лондону, нису свим силама радили на разбијању српског добровољачког покрета у Русији). Српски добровољци добили су нове руске уни-

форме и оружје, но шајкача на глави давала је овим јединицама јасно национално обележје. Руси тада нису имали довољно оружја и артиљерије ни за своје јединице, тако да су добровољци добили старе пушке без шаржера и митраљезе без штитника, што је у каснијим борбама на Добруци против бугарских јединица, опремљених најсавременијим наоружањем и снажном артиљеријом, био узрок великих српских губитака.

Крајем августа и првих дана септембра 1916. године у борбама на Добруци (код Добрича, Амзаче и Кокарце), Дивизија је избацила из строја преко 15.000 непријатељских војника. Но, због тога што су били слабо наоружани, али и због тога што су на једном свом крилу имали недовољно активне и борбено неспремне румунске јединице, српски добровољци имали су близу 9.000 војника избачених из строја, од тога близу 2.000 погинулих и несталих. За јунаштво изказано у Добруци, добровољце одушевљено поздрављају краљ Петар I, руски цар Николај II и румунски краљ. Дивизија је три пута била похваљена, а њеним борцима додељено је 2.418 одликовања. Руски пешадијски генерал (и војни историчар) Андреј Медардович Зајончковски (1862-1926), командант добруцанске војске, тада је рекао да „никад нисам чуо ни видео да се неко бори тако храбро као што то чине Срби”.

Био је то васкрс српске војске. Светска јавност, војни стручњаци и политичари пишу хвалоспеве о њеним подвизима, док Мађари и Немци не могу да сакрију изненађење и љутњу. Да би се сачували од напада са леђа, Немци и Бугари са Солунског фронта повлаче скоро 100.000 војника, што је знатно олакшало позицију српској војсци која је после опоравка на Крфу пребачена на Солунски фронт.

А петнаестак месеци касније, српске добровољачке јединице из Одесе запутиле су се ка Солуну; након пет месеци напорног и неизвесног путовања бродовима (једна група преко Архангелска, Владивостока, Шангаја, Сингапура и Порт Саида, а друга преко Северног мора, Француске и Италије), стигле су на одредиште. После краћег одмора и реорганизације, заједно са добровољцима из Америке и једном бригадом Вардарске дивизије, ушле су, највећим делом, у састав Југословенске дивизије, укупне јачине око 22.000 људи.

Кад је дата наредба за пробој Солунског фронта, српски добровољци разбили су утврђене бугарске положаје и отворили пут ка ослобођењу Србије; за храброст исказану на овом ратишту, добровољцима је додељено 3.794 високих признања.

Учешћем добровољаца у саставу српске војске обезбеђен је и првни основ за њен прелазак преко Дрине, Саве и Дунава и напре-

довање до линије Оршава–Мегадија–Карансебеш–Лугош–Арад (на истоку), Моришем до Сегедина–Баја–Печуј–Барч (на северу), као и за стварање будуће заједничке државе – Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца.

Подаци о добровољцима, њиховом доприносу ратној победи и хероизму, били су мало познати у нашој историографији и дуго потискивани из идеолошких разлога. Из најчистијих патриотских побуда они су добровољно приступали српској војсци, желећи само да ослободе своју земљу и са ње истерају непријатеље. Данас се са поносом можемо сећати њиховог јунаштва и дивити се храбрости коју су показали у свим биткама. Најзначајније светске личности величале су српску војску и српски народ за оно што су издржали у тих скоро четири и по година рата. Председник грчке владе Венизелос по ступању Грчке у рат (1917) рекао је својим војницима: „Од вас тражимо да следите пример српског војника који је надмашио славу старе Спарте”. Бити већи од античких јунака и ући у легенду, привилегија је малог броја народа, али је и аманет који се не сме никад изневерити. Велик број добровољаца у ратовима у Српској Крајини и Српској били су управо потомци ових јунака из Првог светског рата.

Мало је познато, а неки то и намерно прећуткују, да је из Војводине Српске у саставу Прве српске добровољачке дивизије (док је ратовала на Добруци!) било близу 6.500 добровољаца, а из Новог Сада скоро хиљаду; из прекоморских земаља стигло их је на Солунски фронт приближно петсто, а на самом почетку рата један неодређено висок број младих људи прешао је преко Саве и Дунава и добровољно се прикључио српској војсци. Ове чињенице обавезују нас, а својим делом српски добровољци то и заслужују, да их се у свакој прилици сећамо са дужним поштовањем и наставимо да негујемо све оне духовне вредности из националне прошлости којима су се и они надахњивали.

Иако сачињена од девет краћих или дужих текстова писаних разним поводима, књига Илије Петровића о српским добровољцима *са свих страна* нуди нам довољно широк преглед српског добровољачког покрета током ослободилачких ратова 1912-1918. Из датих текстова, чије су теме јасно омеђене и цифре у њима документовано представљане, сваки иоле пажљивији и стрпљивији Читалац лако може пратити Петровићеве закључке о бројности и пореклу српских добровољаца, а преко појединих његових исказа спознаће каква је судбина те исте добровољце сналазила у разним временима.

Павле Станојевић
Нови Сад, марта 2005.

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА 1912-1913

Подаци у „званичном” оптицају. Српском добровољачком покрету током балканских ратова мало је посвећивано пажње, због чега се подаци о броју добровољаца и у српској и у црногорској војсци срећу тек узгредно. Тако, на пример, историчар Владимир Ћоровић и не помиње добровољце у балканским ратовима, а војни историчар Митар Ђуришић зауставља се на свега два уопштена запажања. Из првог, које се тиче добровољаца у Јужној Србији, односно Македонији, не може се ни наслутити колико се устаничких чета прикључило српској војсци, нити се види колико је устаника било: „Неколико десетина хиљада македонских добровољаца у турској позадини помагале су операције српске, бугарске и грчке војске и тиме доприносиле сопственом ослобођењу. Само Македонско-одринско ополчење, које се борило у Тракији, бројало је више од 14000 људи”. Оно друго, које говори о добровољцима у српској и црногорској војсци, потпуно је обезвређујуће: „У српској и црногорској војсци такође се борило на стотине добровољаца из југословенских крајева под Аустро-Угарском(1, 459)”.

О добровољцима у саставу српске војске говори и руска совјетска *Историја Југославије*, помињући да је у тадашњој Јужној Србији, доцније названој Македонија, дејствовало неколико десетина одреда, „који су нападали (..) на турску војску, кидали јој саобраћајнице и везе, изводили диверзије. Четнички одреди заробљавали су слабије турске посаде и уз подршку месног становништва ослобађали од турске власти многа села и градове. Тако је ослобођен струмички крај, исто као и градови Кукуш, Лерин, Кратово, Крушево, Штип”, а поједини одреди помогли су српској армији у бојевима код Куманова, Скопља, Велеса, Прилепа, Битоља и на другим местима(2, 642-643).

Уз „идеолошку” подвалу којом се Срби из Васојевића проглашавају Црногорцима (пошто је велики део Васојевића прикључен Црној Гори тек после Првог балканског рата), Војна енциклопедија назначује да се „на вест о рату против Турске и 1913. против Бугарске, у Србију почињу (..) пребацивати добровољци из многих југословенских земаља, а у црногорској војсци формира се 1912. Доњовасојевићка бригада (од Црногораца из још неослобођене Васојевићке нахије) а у Приморском одреду самостални добровољачки батаљон од око 500 људи, већином Бокеља”(3, књига 2, 496). Упореди ли се подаци о укупном људству са којим је црно-

горска војска ушла у Први балкански рат, (35.600 - 4, 176 и 33.000 - 3, књига 1, 450), нарочито они који се односе на јачину Источног одреда (12.600 у 4, 176, односно 10.000 у 3, књига 1, 450), произилази да се у Доњовасојевићкој бригади, „чије је формирање имало да се изврши после ослобођења Берана”(3, књига 1, 450), налазило 2.600 добровољаца.

Димитрије Ђорђевић пише о добровољцима тек успутно, уз напомене да је „из балканских ратова... изникла увећана и оснажена Србија”, да су „вести о балканским победама 1912. прослањене (...) широм Босне и Херцеговине”, и да су се „у српску војску јављали (...) добровољци из многих југословенских покрајина”(5, 196). Узгредно пише о добровољцима и Адам Стошић, али се не може мимоићи податак из биографије Милунке Савић да се она „јавља као добровољац Милун у Први балкански рат, поред 26.000 других младића – добровољаца” из Краљевине Србије(6, 559).

У тексту који се односи на балканске ратове а писаном за *Istoriју Jugoslavije*(7, 341-344), Владимир Дедијер такође не помиње добровољце, а Војвода Вук, потпуковник Војин Поповић, средином 1915. године, пише својој Врховној команди да „у минулим ратовима четнички и добровољачки одреди нису дали оне резултате, који су од њих ишчекивани”. Он још додаје да су „за рат 1912. године формирана (...) четири одреда четника од којих су се три растурили одмах после првих борби” (можда и због њихове масовне погибије – ИП), док је за рат 1913. године оформљена „Добровољачка бригада од шест батаљона чије су чете бројале најмање 150 људи” и која је „на дан демобилизације једва бројала 1000 људи(8, док. 24, 36)”. Писање Војводе Вука по много чему је необично, чак и чудно, утолико пре што је он четовао и пре балканских ратова, а командовао је четничким и добровољачким одредима и у балканским ратовима и у Светском рату. Ако је већ био незадовољан вредношћу четништва и добровољаштва „у минулим ратовима”, морамо се запитати због чега се и у Светском рату сав посветио добровољцима и „њиховом” рату. Он чак и не каже колико је добровољаца у тим батаљонима било, да ли је ико од њих погинуо и да ли су добровољачки батаљони у међувремену уопште попуњавани, такође добровољцима. А кад су батаљони формирани морало је у њима бити између 3.600 и 4.000 људи.

Највећи број података о српским добровољцима садржан је у монографији о Србији и Црној Гори у балканским ратовима 1912-1913. године(4). Навешћемо их редом којим су дати у књизи, с неопходном напоменом да се ради о спорадичном помињању добровољачких формација и добровољачких група и да се уз сваки назначени број добровољаца мора додати реч „најмање”:

1. Српска војска бројала је у време мира око 20.000 људи, а с пуно успеха мобилисано је још око 336.000 људи. Поред позваних обвезника, дошло је и око 25.000 нераспоређених, односно *прекобројних*, који су захтевали да их распореде у ратне јединице;

2. Мобилизација турске војске била је отежана и због тога што су чете српских македонских добровољаца својим акцијама паралисале и узнемиравале турску позадину, присиљавајући турске војне обвезнике да остају по својим селима ради одбране(4, 46. и 164);

3. Из бојазни да пре почетка војних операција Турска не прихвати српске захтеве и тако избегне рат, Лапски четнички одред под командом капетана Воје Танкосића већ 15. октобра, пре објаве рата, без знања армијске команде, под борбом је прешао границу са намером да тако изазове сукоб већих размера, а тиме и рат(4, 52). Овај одред био је састављен од добровољаца, а његово бројно стање непознато је; он није био једини, јер се у књизи помиње још и Ђилански одред(4, 56);

4. У борбама код Куманова учествовале су и чете српских македонских добровољаца, неодређеног бројног стања(4, 71-73), а у битолској операцији, уз 4. коњички пук више пута се појављују македонски добровољци(4, 96. и 120-121). У кичевском боју, 4. новембра, ова чета македонских добровољаца „претрпела је осетне губитке”(4, 100). То је зона која је после рата припала Србији, због чега се ови добровољци морају сматрати српским;

5. Чете српских македонских добровољаца нападе су на један турски батаљон из Охрида и онемогућиле га да се прикључи свом пуку. „Дејствујући у улози претходница или у саставу јединица савезничке војске”, ови добровољци учествовали су у ослобађању Куманова, Битоља, Солуна, Једрена и других градова(4, 164);

6. Српске устаничке чете прешле су границу и продрле у Рашку. „У четама има око 5000 устаника. Они ће помоћи устанак тамошњег српског становништва и ухватити везу са источном црногорском војском”(9, 1/14. октобар 1912);

7. „Из редова ђачке и студентске омладине (из српских крајева под аустријском и угарском окупацијом – ИП), упркос забрани аустроугарских власти, стотине добровољаца ступило је и борило се у српској војсци, док су у црногорској војсци имали свој посебан батаљон од преко 500 људи, који је узео видног учешћа у борбама око Скадра”(4, 164). По прилици, ради се о Приморском одреду, у коме се половином октобра нашао и батаљон од око 500 српских добровољаца са стране. Највише их је било из Боке Которске(4, 184);

8. На зборним местима црногорске војске јавило се око 4.500 младића без војне обавезе и стараца у поодмаклим годинама. У Прекотарски одред (у саставу Источног одреда) укључен је и „је-

дан добровољачки батаљон, формиран од устаника с десне обале Таре”, као и „шест устаничких батаљона из рејона Берана, под командом војводе Лакића Војводића”, са око 2.600 бораца(4, 176);

9. „Црногорцима је пристигло још око 4.500 добровољаца из југословенских крајева под Аустро-Угарском и црногорских репатрираца из Америке и Аустралије”(4, 177-178), а ни по чему се не може закључивати колико је било једних а колико других;

10. Још пре уласка Србије у рат, 11. октобра, црногорски „Источни одред се задржао у Бијелом Пољу два дана да би организовао власт... (и) прикупљање добровољаца”. Окупљено је око 400 добровољаца, после чега се кренуло ка Беранама. „До тада су овај град... успешно блокирали добровољачки васојевићки батаљони”(4, 189). Не зна се тачно колико је тих батаљона било;

11. Беране је ослобођено 16. октобра, после чега је „од 3.200 васојевићких добровољаца формирана Беранска бригада, за чијег је команданта постављен Авро Цемовић, коме је краљ »пода-рио« чин бригадира”(4, 190);

12. После ослобођења Бијелог Поља формирани су добровољачки батаљони Прошћански и Брзавски, овај други са око 300 људи. Уочи напада на Пљевља, крајем октобра, у околини Бобова и Ограђенице прикупљено је око 600 добровољаца(4, 194);

13. До 23. октобра, Пољски батаљон Колашинске бригаде, као посада Бијелог Поља, организовао је три добровољачка батаљона. Већ наредног дана ови батаљони наставили су чишћење Пештери, да би се 28. октобра вратили у Бијело Поље, ојачани новоформираним Печорско-пештерским добровољачким батаљоном(4, 195);

14. У нападу на Скадар (31. марта 1913), један батаљон добровољаца из свих јединица Приморског одреда, чак и из артиљерије, „бомбама (је) отворио пролазе у жичаним препрекама, којима се приближио користећи покретне заклоне од буради и кошара напуњених туцаником. Тај јединствени батаљон је сачињавало 150 старца”, а он се, док је препрека пробијена, „готово просуо”(4, 213).

Колико је добровољаца било. Само из штурих података које смо ми овде преузели (тачке 1-7), лако је закључити да се током Првог балканског рата у српској војсци морало наћи приближно 50.000 добровољаца. Било их је, ипак, много више. Јер, и страни дописници извештавали су о невиђеном одушевљењу за рат, дубоком патриотизму и свести о великој дужности српског народа. Један од њих писао је да „радници-печалбари који су недељама живели само од хлеба и лука, нису чекали исплату, већ су одмах пошли на збориште”, а други да је „видећи овај дубоки патриотизам и свету ватру која је букнула у свачијој души... постао свестан

неминовности победе балканских народа”(4, 42). Добровољаца је било толико да је на самој средини октобра, барем за јавност, обустављено свако њихово примање; српска Врховна команда чак је обзанила да јој добровољци више нису потребни и да свако ко крене на пут чини то на своју штету(9, 1/14. октобар 1912).

Монографија о балканским ратовима саопштава да се у мирнодопском саставу српске војске налазило 20.000 војника, да је мобилисано „још око 335.000 људи” и да је на зборна места дошло око 20.000 прекобројних. (Милорад Радовић, човек који се војном историјом бавио као предавач на Војној академији, ову последњу цифру повећава на 26.000, сугеришући тиме две могућности: или је укупно бројно стање српске војске на почетку ратних операција износило 361.000 људи, или је, уз 20.000 војника из кадра и 26.000 прекобројних, под заставу стигло још око 309.000 војних обвезника. Ова последња цифра могла би бити најреалнија, будући да је она у складу с војном доктрином по којој једна земља, кад улази у рат, може мобилисати око једне десетине свог становништва; а Србија је тада имала око 2,945.000 становника. Но, пошто се чини да је прекобројних пукова било нешто више, чак девет, јер зна се да је претпоследњег дана Брегалничке битке, 7. јула 1913. године, погинуо мајор Љубомир Ј. Павловић, командант батаљона у Деветом прекобројном пуку, онда би број добровољаца, односно прекобројних, требало повећати за још око 14.000. Ако би се за исто толико смањио укупан број мобилисаних војних обвезника, то би значило да је Србија у Први балкански рат мобилисала округло десет процената својих житеља: у апсолутном броју, то би износило 295.000 војника). Војна енциклопедија пише да је у српску војску мобилисано око 356.000 војника, међу њима и 20.000 „прекобројних”, односно добровољаца(3, књига 1, 449), што значи да се у српској војсци на дан мобилизације нашло: 20.000 војника из мирнодопског састава, око 315.000 мобилисаних војних обвезника и 20.000 прекобројних.

На другој страни, кад Вл. Ћоровић каже да је Србија „дигла 402.200 људи за рат”(10, 199), то ни по чему не може бити случајно. Он је до „своје цифре” дошао у времену блиском догађањима на која се односи, због чега не би требало да се доводи у сумњу. Може се само поставити питање да ли он под „дизањем људи” подразумева укупан број мобилисаних, или при томе мисли на укупно људство које се нашло у рату. Монографија о балканским ратовима помиње на једном месту(4, 164) да је у Србији „мобилисано (..) преко 400.000 људи”, што је само потврда Ћоровићеве цифре, али и нашег уверења да се појмови „мобилизација” и „дизање” непрецизно користе.

Податке о „преко 400.000 људи”, односно „402.200 људи за рат”, утврђивали су војни стручњаци, на основу војне документације, тако да они не би смели бити спорни. Отуд, разлика између броја оних који су учествовали у балканским ратовима (402.200) и броја оних који су мобилисани као војни обвезници (око 335.000) може се односити само на добровољце (67.200 бораца).

Заиста, добровољаца је морало бити најмање толико: цифри од око 25.000 прекобројних треба додати и око 25.000 добровољаца са стране, за које Михаило Полит-Десанчић каже да су прошли кроз Нови Сад почетком Балканског рата. Свакако, у тој великој групи налазило се и око две хиљаде добровољаца приспелих из Америке, које помиње Богумил Храбак. У добровољачки круг треба укључити и оних 5.000 устаника („усташа”) из тачке 6, који су продрли у Новопазарски санџак, односно у Рашку, као и бројне чете српских македонских добровољаца, неодређеног бројног стања. Овде спада и већи број четничких одреда који су се у рату нашли на самом његовом почетку и у чијем је саставу морало бити не мање од 1.000 „стarih добровољаца”. Ваљало би претпоставити да је велик број добровољаца потицао и из српских прекодринских крајева; нема података колико их се са те стране нашло у српској војсци, исто као што се нигде, осим у Гњиланском одреду, не помињу устаници из Праве Србије, односно са Косова и Метохије. За почетак Другог балканског рата оформљена је Добровољачка бригада, у којој се налазило барем 3.600 добровољаца (шест батаљона са по четири чете од по најмање 150 људи). Све то казује да је у српској војсци морало бити не мање од 67.200 добровољаца, што прекобројних, што устаника, што четника, што добровољаца са стране.

И до укупног броја добровољаца у црногорској војсци скоро да је немогуће доћи. Само се посредним путем, уз рачуницу да је један батаљон бројао између 500 и 600 људи, може закључити да их је било не мање од 29.800, а можда и коју хиљаду више. У том часном скупу налазе се:

а. „велики број младића без војне обавезе и стараца у поодмаклим годинама”, што је током првих мобилизацијских дана представљало око 4.500 душа;

б. 500 ђака и студената из српских крајева под Аустроугарском, сврстаних у Приморски одред;

в. 2.600 добровољаца у Источном одреду, укључујући овде и 500 добровољаца у Прекотарском батаљону;

г. 400 добровољаца скупљених пре узимања Берана;

д. 3.200 добровољаца у Беранској бригади;

ђ. 2.000 добровољаца у Бјелопољском, Прошћанском и Брзавском батаљону;

- е. 600 добровољаца из околине Пљеваља;
- ж. 1.500 добровољаца у три батаљона из околине Колашина;
- з. 500 добровољаца у Пештерском батаљону;
- и. 500 добровољаца у Плавскогусињском батаљону;
- ј. приближно 11.000 добровољаца приспелих из Америке и 2.500 из Мале Азије, Цариграда, Египта и Јужне Африке.

Нажалост, један неодређено велик број жена, сестара, мајки и кћери црногорских ратника не налази се на овом списку, иако су оне у црногорској војсци биле једина „комора” и, врло често, једина санитарска помоћ; њиховим су трудом многи рањеници превијени још у току неке од битака, извучени са бојишта и, само захваљујући томе, остали у животу.

Према свему реченом, у балканским ратовима борило се најмање 97.000 српских добровољаца: најмање 29.800 у црногорској и најмање 67.200 у српској војсци. У укупан број добровољаца треба уврстити и око 700 лекара и других медицинских стручњака са стране који су у балканским ратовима, на позив Српског Црвеног крста или самоиницијативно, лечили српске рањенике из обеју војска. То значи, да се током балканских ратова на српској страни налазило не мање од 97.700 добровољаца.

Уопштено говорећи, добровољцима-медицинарима мало је пажње посвећено у српској историјској науци. На овом месту довољно је рећи да број чланова страних медицинских мисија није био безначајан. Тако, на пример, београдска *Полићика* с почетка децембра 1912. године даје информацију да је краљ Петар одликовао 172 лекара са стране орденима разних врста и степена; њихова имена нису сачувана. Међутим, из појединачних *Полићикиних* вести могли смо сазнати да, углавном, лекари никад нису долазили сами. Може се, на пример, учинити да је др Станислав Тобијашевски, доцент Поликлиничког центра у Прагу, дошао у Србију сам; тешко је поверовати да уз њега није стигла и нека мања или већа група сарадника, јер, истовремено, са истог института послато је у Црну Гору педесет лекара и медицинара. Или, стигао је из Русије др Аксентије Христифорович Бабасејнов са седамдесет седам чланова мисије, др Сигел Мајер из Холандије са шеснаест лекара и болничара; др Алексеј Теренченко из Русије са двадесет пет помоћника и осам болничарки; др Дуглас из Енглеске са осамнаест помоћника; санитарски капетан др Карата из Енглеске са двадесет четири војника-болничара; др Пајевски из Русије са двадесет чланова Руског Црвеног крста; и тако даље. То значи да са једним лекаром долази већи број сарадника, било медицинског, било техничког особља, због чега и закључујемо да је у балканским ратовима морало бити најмање седамсто таквих добровољаца (11, 410).

Литература

- 1 *Enciklopedija Jugoslavije*, knjiga 1, drugo izdanje, Beograd 1980;
- 2 *Историја Југославије* I том, под редакцијом Ј. В. Бромлеја, И. С. Достјан, В. Г. Карасева, С. А. Никитина, Москва 1963;
- 3 *Вojна enciklopedija* 1-10, drugo izdanje, Beograd 1970-1975;
- 4 Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у балканским ративима 1912-1913*, Београд 1972;
- 5 Димитрије Ђорђевић, *На њоучејку раздобља ратива*, Историја српског народа VI-1, Београд 1983;
- 6 Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914-1918*, Београд 1994;
- 7 Иван Божић, Сима Ђирковић, Милорад Екмечић, Владимир Де-дијер, *Историја Југославије*, Београд 1972;
- 8 *Југословенски добровољци 1914-1918 – Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1980;
- 9 *Србобран*, Гласник Српске народне самосталне странке, Загреб;
- 10 Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Трећи део, Београд 1989;
- 11 *Политика*, Београд.

*****Изговорено на Међународном научном скупу *Први балкански рат – искуства и њоуче*, одржаном 14. и 15. октобра 1997. године у Београду, у Дому Војске; зборник радова са тог скупа није објављен, а сасвим је извесно да организатору тог скупа, Удружењу ратника 1912-1920. године, њихових потомака и поштовалаца, и није премного стало до те „ситнице”.

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ ИЗ ИСЕЉЕНИШТВА У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА 1912-1918

Српско исељеништво. Мада би се површном читаоцу могао учинити некорисним било какав разговор о броју српских досељеника на амерички континент, посебно у Сједињене Америчке Државе, то је питање од изузетног значаја за утврђивање укупног броја српских добровољаца у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе од 1912. до 1918. године и за разумевање добровољачког питања у целини. С разлогом су скоро сви хрватски аутори говорили само о укупном броју свих исељеника из Словеније, Хрватске, Црне Горе и српских крајева под Аустроугарском, исто као што су се српски аутори стално трудили да умање број исељених Срба. И једнима и другима био је циљ, мада из сасвим друкчијих побуда, да се забашури број добровољаца који се појавио у српској и црногорској војсци. Хрватска и словеначка страна, знајући да је из њихових редова отишло у рат занемарљиво мало добровољаца, и процентуално и у апсолутном броју, настојале су да цифрама о „југословенским” добровољцима фасцинирају савезнике и да преко њих искажу свој наводни големи допринос савезничкој победи над Аустроугарском. На српској страни, и током рата и касније, нарочито у време „југословенства”, укупан број добровољаца свођен је на углавном безначајан ниво, јер није било упутно истицати њихову војничку улогу у српском ратном походу од 1912. до 1918. године, нарочито не у пробоју Солунског фронта. Најједноставнији начин да се дође до једне „усмерене равнотеже” био је да се, колико год се то може, сузи српска основа из које су се регрутовали добровољци. А био је у питању „читав један народ који... лута трбухом за крухом по светским раскрсницама и беспућима, и кога далеке ветрометине бацају, као оно библијско семе, на камен или на плодно земљиште”(1, 7).

Исељених Хрвата и Словенаца било је много, а нико, чак ни Словенци и Хрвати, нису порицали да је број добровољаца из њихових редова био премален, безначајан такорећи. Ако се, са тим у вези, „докаже” да је број исељених Срба био мали, потпуно ће бити разумљиво што је и број добровољаца из њихових редова такође морао био мали. Отуд, кад год се писало о српским исељеницима, са њиховим бројем лицитирало се наниже. Ишло се од претпоставке да сви исељеници, а можда ни сваки десети, пети или шест неће добровољно кренути на ратиште. Можда најлепши пример „диригованог” писања о српским исељеницима налазимо код

Богумила Храбака, који, пошто констатује да је почетком 1916. године „у самом Њујорку живело 11.000 српских поданика (тачније аустроугарских поданика који су примили српску заштиту) а преко 30.000 Босанаца пријавило се конзулатима и другим органима Србије да буду позвани под заставу”(2, 175), извлачи закључак да је пред Први светски рат у Сједињеним Америчким Државама живело око 40.000 Срба и 5.000 Црногораца. Прихватајући савремене „југословенске” идеолошке поделе, он додаје да је тамо живело и „Македонаца бар 24.000, а Муслимана српскохрватског језика до 3.000”(3, 133-135). У тим закључцима најнеобичније је што он потпуно заборавља на један свој ранији исказ да је уочи Првог балканског рата било у Новом Свету око 21.000 Црногораца и да је то ”приближно реалан број”(4, 74). О цифри од „најмање 20.000 Црногораца у САД”, пре балканских ратова, говоре амерички историчар српског порекла Мајкл Боро Петровић и његов сарадник Џоел Хелперн(5), а што се тиче преосталих Срба, ни Храбаку није било непознато да их је тада, према неким другим америчким изворима, било скоро десетоструко више.

Посебну пажњу треба обратити на податак Ђорђа Крстоношића, једног од добровољаца са самог почетка 1915. године, да су „наши Срби исељеници и ако удаљени преко Океана од своје отаџбине нас на броју 20.000, младих српских Сокола одазвали смо се својој Соколској и Српској дужности отишли смо као **Добровольци из Америке**, и као национални борци и браниоци похитали смо да одбранимо своју отаџбину Мајку Србију од варвара немачко аустријског и мађарског народа, у чему смо ми Срби и успели”. Податак о 20.000 чланова српске соколске организације у Сједињеним Државама утолико је значајнији што је Крстоношићев рукопис био на ”цензури” (данас би се рекло: рецензији) у Председништву Министарског савета Краљевине Југославије, које је 7. октобра 1931. године, „пошто су извршене језичке и стилске исправке” а извесни пасуси скраћени, дало сагласност да „овако исправљен манускрипт можете сада дати у штампу”; њима није могао промаћи сув податак о броју српских сокола из Америке који су током ратних година (1914-1918) као добровољци дошли у српску војску, утолико пре што се он налази у Уводу, под насловом *Животи Срба у новој отаџбини за њих 200. година*(6, VII).

Колико је добровољаца било. Сваки покушај да се до укупног броја добровољаца из прекоморја дође листањем појединачних докумената и сабирањем цифара садржаних у њима (као што је то најупорније чинио Храбак), унапред је осуђен на неуспех. Уз напомене:

а. Да се као добровољци из прекоморских земаља овде рачунају сви српски добровољци који су на српско или црногорско ратиште (1912-1915) и на Солунски фронт (1916-1918) пристигли из двеју Америка, Аустралије, Африке, Мале Азије, из разних европских земаља осим оних које су се налазиле у саставу Аустроугарске, као и борци из Пивковог батаљона с италијанског фронта (којима је признат добровољачки статус);

б. Да се овде не рачунају добровољци из реда заробљених аустроугарских војника са балканског и руског ратишта током Светског рата;

в. Да се највећем делу добровољаца никада неће сазнати имена, будући да они који су се наћи у тачки 1. нису били „за памћење”, а они из тачака 3, 4, 5, 7. и 8. у рат су кренули тајно, у време америчке ратне неутралности;

Ми предлажемо да се у ту сврху користи неколико глобалних цифара:

1. За време балканских ратова, Срби из Сједињених Држава, што укључује и Црногорце, дали су око 13.000(7, 170; 8, 128; 9, 286; 3, 178; 10, 332), а из Мале Азије, Цариграда, Египта и Јужне Африке око 2.500 добровољаца(11, 23);

2. У медицинским мисијама на српском и црногорском ратишту нашло се током Првог балканског рата најмање 700 особа са стране(12, 54);

3. Већ јула 1914. године, пошто је било извесно да се рат не може избећи, стигла је из Северне Америке група од 150 добровољаца и одмах се прикључила српској војсци(13, књига 2. прво издање, 561; 14, 219);

4. Само неколико дана по избијању Светског рата, бродовима „Звезда” и „Европа” кренуло је из Америке 5.000 добровољаца, делом Црногораца а делом Срба из крајева под аустроугарском окупацијом(15, 27. јул/9. август 1914);

5. Од октобра 1914. до окупације Србије концем 1915. године Срби из Америке дали су око 14.000 добровољаца(7, 171; 9, 286);

6. На Бадњи дан 1916. године лађом „Бриндизи” допловило је до Медове најмање 534 добровољаца, од којих је експлозију и потапање лађе преживело бар 130 лица(16; 17; 6; 18);

7. Нешто пре транспорта из тачке 6, кренула су из Америке још два транспорта од 2.000 Црногораца, Херцеговаца, Бокеља и Личана; они су искрцани у Солуну и укључени у српске јединице(13, књига 2. прво издање, 561); биће да су то исти транспорти који се помињу у(13, књига 8. друго издање, 787);

8. „Трећи контингент од 2.000 људи, који је имао да крене за Црну Гору, задржао се због пада Црне Горе, који је тада наступио, у Сједи-

њеним Државама и Канади, очекујући позив за даље кретање... Пошто се, због политичких и дипломатских мотива, није дошло до остварења логора у Фрежису (у Француској, за потребе црногорске војске – ИП), овај трећи контингент Црногораца из Северне Америке ангажовао се у савезничким војскама”(17, 149-150; 16, 25);

9. „Појединци и групе стизали су и другим путевима у Црну Гору”(13, књига 2. прво издање, 561).

10. Крајем 1916. године америчка влада одобрила је да се на територији Сједињених Држава прикупљају добровољци за српску војску, с тим да се из транзитног логора у Сен Лују савезничким бродовима пребацују у Европу. Према непотпуним подацима, од фебруара 1917. године до краја рата, кроз прихватни центар у Бизерти (Тунис) прошло је око 9.000 добровољаца(13, књига 2, 496; 13, књига 8, 787);

11. Око 155 добровољаца из Аустралије, у две групе, стигло је на Солунски фронт септембра/октобра 1917. године(19, док. 197, 316; 14, 220);

12. Из Јужне Америке стигла је тек нека стотина добровољаца, свакако не мање од 300 њих. По доласку у Буенос Аирес, уз помоћ француског конзула њима су прављени пасоши. „Конзул их је потврђивао и наређивао свим француским компанијама у Буенос Аиресу да упућују транспорте југословенских добровољаца за српску војску својим теретним бродовима до француске обале. Највише је било Црногораца. Упућивали су сваким бродом од 30 до 40 њих. Капетани бродова нису смели примати више због евентуалног потапања”. И аутор ове изјаве уписао се у добровољце у Буенос Аиресу, да би после скоро два месеца, 14. марта 1917. године, са још 33 друга кренуо преко океана бродом „Оусант”(20, 263);

13. Почетком септембра 1918. године у малом депоу у Тулону нашла су се 763 добровољца „који су ових дана пристигли из Америке. Велики део ових служио је војску и моле упутити их директно у Солун”. Српски посланик у Паризу Миленко Веснић наредио је да се одатле преместе у велики депо у Тулону и тамо сачекају наређење за пребацивање у Солун. Податак је хитно саопштен министру војном и добровољци су вероватно одмах упућени на фронт, мимо Бизерте(19, док. 208, 331-332), тако да се њихова имена нису могла наћи у тамошњим списковима;

14. Из Италије стигло је на Солунски фронт, у неколико наврата, око 1.180 добровољаца:

а. 123 човека ослобођено је у Италији и предато српској војсци од почетка 1916. до краја септембра 1917. године(21, 136);

б. укупно 433 добровољца укључило се у српску војску од октобра 1917. до априла 1918. године(21, 71);

в. 314 добровољаца отпловило је према Грчкој (у Итеју) 26. септембра 1918. године(21, 126), где их је почетком октобра 1918. године приспело 310, у три групе(21, 126; 19, док. 226, 363);

г. још 315 добровољаца чекало је од јула 1918. године да им се из Ноћере Умбре одобри одлазак у српску војску, али су пуштени тек после пропасти Аустроугарске(19, док. 221, 350-354; 14, 222);

15. Посебан Југословенски батаљон од (око) 1.000 људи, под командом Људевита Пивка из Марибора, образован је крајем 1917. године и у саставу италијанске војске борио се до краја рата(19, док. 223, 361; 14, 222; 13, књига 6, 697);

16. Из Француске и Египта стигло је до 13. марта 1918. године укупно 2.744 добровољаца(13, док. 186, 303);

17. Ратне операције биле су завршене кад је у Солун стигла група од 2.000 добровољаца из Америке, „па су упућени већином” у Боку Которску(22, 16); и њихова имена остала су ван списка;

18. Током Великог рата, на ратиштима уз српску војску, у страним медицинским мисијама учествовало је најмање 1.500 лица(12, 85-87): средином лета 1915. године, у медицинским мисијама у Србији деловало је најмање 1.200 особа, од чега највише у Болницама шкотских жена(23; 11, 87-91); после њиховог повлачења или репатријације из окупираних Србије, две нове болнице послате су у Одесу и на фронт у Добруци; са припадницима Српског добровољачког корпуса ове болнице стигле су у Солун, где су се придружиле другим медицинским мисијама;

19. Известан број српских добровољаца из Сједињених Држава ратовао је на западноевропском ратишту у саставу америчке војске, док је нешто Срба из Аустралије и Новог Зеланда добровољно нашло у енглеској војсци и с њом ратовало на Галипољу и другим ратиштима.

На основу података датих у претходним тачкама, недвосмислено се може закључити да је током ослободилачких ратова од 1912. до 1918. године у српску и црногорску војску кренуло најмање 58.500 добровољаца из прекоморских земаља. Од тога, треба рачунати да је било приближно 2.200 лица изван простора претходних двеју Југославија (укључујући овде и медицинско особље), не више од 600 Хрвата и Словенаца, а сви остали били су Срби из свих српских крајева под аустроугарском окупацијом и из Црне Горе. Изузмемо ли око 400 погинулих у медовској катастрофи, приближно 1.000 припадника Пивковог батаљона, 315 заробљеника ослобођених из Ноћере Умбре, 2.000 добровољаца који су после пада Црне Горе укључени у савезничке војске и 2.000 добровољаца пристиглих у Солун после пропасти Аустроугарске, на српском и црногорском ратишту током ослободилачких ратова 1912-1918. го-

дине појавило се најмање 52.800 лица из прекоморских земаља. Без 16.200 оних који су дошли у балканске ратове (укључујући и медицинско особље) и око 1.500 особа из страних медицинских мисија, у Првом светском рату нашло се, дакле, око 40.800 добровољаца из исељеништва у Америци, Аустралији и Новом Зеланду, Француској, Малој Азији, Цариграду, Јужној Африци и Египту, највећим делом, и у мањем броју из заробљеништва у Италији и Француској (12, 278-287). На самом крају 1917. године, према изјави Миленка Веснића, врло квалификованог да пружи такву информацију, на Солунском фронту налазило се око 20.000 добровољаца из Америке (24, 43-44), међу њима, ван сваке сумње, и један неодређено велик број Црногораца. Придружи ли се том броју добровољци из Италије, Египта и Француске, њих око 3.900 из тачака 14. и 16. и, по прилици, 6.600 добровољаца из Америке који су кроз Бизерту прошли током последњих дванаест ратних месеци (до краја 1917. године пуковник српске војске Милан Прибићевић, шеф српске мисије у Сједињеним Америчким Државама, отпремио је укупно 2.405 добровољаца – 19, док. 139, 231), произилази да је у пробоју Солунског фронта учествовало преко 30.000 добровољаца из прекоморских земаља.

Порекло и национални састав приспелих добровољаца. Од укупног броја свих добровољаца обухваћених датом класификацијом (58.500), успели смо да свега 9.219 особа идентификујемо и да њихова имена припремимо за објављивање у *Поменнику свейших српских рајника*. У том *Поменнику* биће сабрана имена српских добровољаца из прекоморских земаља (укључујући Италију, Француску и друге европске земље, осим оних које су биле у саставу Аустроугарске), приспелих на ратишта у Србији и Црној Гори (1912-1915) и на Солунски фронт (1916-1918). Један мањи део њих, можда две-три стотине, стигао је у балканске ратове, а стотинак њих долазило је из Америке два пута, најпре у балканске ратове, а потом у Велики рат; сви они наћи ће се у истој врсти: борци, неборци, санитетско и техничко особље у медицинским мисијама или појединачно; ови последњи биће уврштени у *Поменик* без обзира на то из које су земље дошли.

Основу *Поменика* чини 5.659 имена преузетих из *Главног сјешка Југословенских добровољаца дошавших из Америке од 6. фебруара 1917. до 30. октобра 1918. године* и по азбучном реду личних имена (како су у Срба некад вођени спискови) пописаних у првој и другој књизи Архива Војске Југославије, фонд број 5.

Највећи део осталих имена пренесен је из следећих књига, новина или краћих текстова:

- Буро Батрићевић, *Добровољци у ослободилачким рајтовима Црне Горе 1875-1918*, Подгорица 1997;
- Ђорђе Станић, *Липар – Српска добровољачка колонија у Бачкој*, Београд 1998;
- Радисав Ристић, *Добровољци из иностранства у рајтовима Србије и Црне Горе*, Добровољачки гласник број 6, Београд 1996;
- Јован П. Тришић, *Споменица прославе 25 годишњице стварања Црне Горе у Балкански рај и оснивања првог самосталног добровољачког батаљона 1912-1937*, Цетиње 1938.
- Херцеговци – Српски рајтни добровољци у рајтовима Црне Горе и Србије 1912-1918, Београд 2002 (са Допуном из 2004);
- Српско коло, Загреб 1919;
- Петар Јовић и Никола Б. Поповић, *Добровољци 1912-1918*, Београд 1989;
- Владо Гојнић, *Црногорци у Америци*, Подгорица 2002;
- Сјећања – Казивања учесника, Одбор за сакупљање историјске грађе о Паштровићима, Петровац на Мору 1998;
- Васо Колак и Илија Петровић, *Добровољачка колонија Штепановићево*, Нови Сад 1999;
- Илија Војводић, *Руско Село у рају и миру*, Нови Сад 1969;
- Славо Стијачић, *Добровољци из Требињског краја*, Добровољачки гласник број 10/1997, 113-128;
- Г. Костић, *Да се не заборави...*, Београд 1954;
- Čedomir S. Bulajić, *Rodoslov bratstva Bulajića*, Beograd 1987;
- Живко А. Ђурковић, *Кленчани*, Никшић 1995;
- Зоран Вељановић, *Мишићево (1925-1996)*, Суботица 1996;
- Јован Д. Панџић, *Осврница*, Београд 2003;
- Голгофа и васкрс Србије 1916-1918*, Београд 1971;
- Душан М. Вучуровић и Милан С. Вучуровић, *Вучуровићи – Вучуревићи из Бјеловалића*, Београд 1995;
- Добросав Туровић, *Помоћ Срба из Канаде и Америке*, Добровољачки гласник број 10/1997, 109-112;
- Милорад Обрадовић, *Обрадовићи из Тепаца испод Дурмићора*, Подгорица 1997;
- Радивоје Јаничић и Петар Јаничић, *Илија (Штепанов) Јаничић*, Добровољачки гласник број 10/1997, 143-144;
- Миодраг Ст. Јоксимовић, *Село Буче са родословом Јоксимовића*, Београд 1998;
- Васко Костић, *Српска народна гарда Кошор*, Котор 1990.
- Србобран*, Српски народни лист и орган Савеза Сједињених Срба Сложа из Њујорка, дванаест бројева од укупно двадесет два, почев од броја 393 од 15. марта па до броја 414 од 14. септембра 1917. године;
- Jugoslovenska Država*, glasilo Jugoslovenske narodne obrane iz Valparaisa, од 28. јула 1918. године;
- Вукојичи*, Београд 2001;
- Момчило Поповић, *Милица* (роман), Вирпазар/Београд 2004;
- Војислав Бољевић-Вулековић, *Црмничко ђлеме Бољевићи у прошлости Црне Горе*, Подгорица 1995;
- Американски Србобран број 5704, 19. април 1934*, Питсбург/САД.

У овом раду неће се третирати завичај и национални састав пописаних добровољаца из Пивковог батаљона (709) и из страних медицинских мисија које су у балканским ратовима (142 особе) и Великом рату (561 особа, међу њима и тринаест с искуством из балканског рата) деловале у саставу српске или црногорске војске на неком од њихових ратишта, укључујући и оно на Добруци.

Другим речима, бавићемо се само именима 7.820 српских добровољаца, чији завичај овде одређујемо по регионалном принципу, азбучним редом, како следи:

Аустроугарска	25
Бока и Паштровићи	407
Босна	862
Војводина Српска	439
Горња Крајина	2676
Италија	19
Косово и Метохија	242
Македонија	23
Румунија	38
Русија	42
Сједињене Америчке Државе	13
Славонија	267
Словенија	34
Краљевина Србија	101
Херцеговина	1019
Хрватска	292
Црна Гора	1038
Неодређено порекло	283
Свега	7820

По националном саставу, били су то:

Срби	7640	97,699
Хрвати	52	0,664
Словенци	34	0,434
Чеси	13	0,166
Руси	42	0,537
Италијани	19	0,244
Американци	6	0,077
Остали	14	0,179
Свега	7820	100

Због тога што се до свих овде датих података дошло појединачним пребројавањем, лако је могуће да неки од њих садрже и покоју грешку; ово се нарочито тиче националног састава, где је као Србин могао проћи и неки Хрват с именом и презименом чисто српским и из српског насеља, или обрнуто, уколико је неки добровољац с можда необичнијим презименом потицао из неког насеља означеног као хрватско.

А да се не би помислило да је та рачуница рађена на штету бивше „југословенске” браће, ваља знати да Хрвати уопште нису били заинтересовани за било какво ратовање у српској војсци, понајмање добровољно; хрватски Југословенски одбор почео је да о добровољцима размишља тек 24. јануара 1915. године, када се могло учинити да је војни и политички положај Аустроугарске озбиљно уздрман и да српске позиције наспрам ње стоје врло квалитетно. Тога дана Одбор је одлучио да почне са прикупљањем добровољаца, у посебној јединици названој „Јадранска легија” (25, 23-25). Хрватски циљ био је сасвим јасан: учешће хрватских добровољаца у евентуалним војним операцијама за „ослобођење” од Аустроугарске и стварање „велике Хрватске” требало је осигурати под туторством неке војне силе која није српска, а понајпре би могла бити италијанска; од Италијана је и тражена подршка у том смислу. Кључне личности у Одбору, Анте Трумбић и његови хрватски сарадници, Србију су држали у сумњивој резерви, али су зато предвиђали да имају „неку своју хрватску војску, која би се опремила ван додира са српским факторима и која би била морална потпора њихове политике. Зато се у ...прогласима и наглашавало да ће Јадранска легија имати и властито одељење Црвеног крста и да ће се борити поглавито у нашим крајевима Јадранског Мора”. Од Легије се, заправо, није ни очекивало „да постигне великих војних успеха, али ће зато моћи да у многим смјеру припомогне при ослобођењу девет милијуна аустријских Југословена. Сама њезина појава имаће велико морално значење” (26, 25-26). Да се заиста рачунало са „моралним” ефектима, а не војничким, види се и из чињенице да се на скупштини емиграната, на којој је донесена одлука о стварању Јадранске легије, пријавило само седам добровољаца (25, 32), али и из поруке потенцијалним добровољцима да се при упису могу изјаснити желе ли служити „под оружјем или код Црвеног крста” (26, 26).

Колико је користи било од све те приче казује Трумбић у једном свом писму од 15. јуна исте године да „према нашим садашњим обавештењима свакако би био осигуран минимум од 300 добровољаца за Легију” и да „из многих важних разлога одлучили смо одмах почети са скупљањем”. Намеравао „скупљање” остало је празна прича, а још дуго се у Одбору баратало цифром од 200-300 потенцијалних добровољаца.

У сваком случају, треба сматрати да се израчунати односи не могу у потпуности применити на целу *статистичку масу* (око 55.500 добровољаца, без припадника страних медицинских мисија и Пивковог батаљона), али се може сматрати извесним, због већег броја Чеха, Руса, Италијана и *Османлих* у овом коришћеном

узорку, да су у српским ослободилачким ратовима 1912-1918. године Срби чинили изнад 98,5 процената укупног броја добровољаца из исељеништва.

Непосредне последице постсолунске офанзиве. Кад је Солунски фронт пробијен, лондонски *Тајмс* могао је јавити да су Срби, ојачани јаким контингентом Југословена – што треба изједначити са Србима – „потпуно изменили целу ситуацију на Балкану”. Објективно говорећи, без обзира на напоре званичних органа новоствореног Краљевства да се број и ратни допринос српских добровољаца са подручја бивше Аустроугарске умањи, и без обзира на сентиментална надања српског становништва из крајева северно од Саве и Дунава да ће слобода стићи са југа, на масовном учешћу српских добровољаца у српској војсци засновала се наредба српске Врховне команде да током новембра 1918. године пребаци своје трупе преко Дунава, Саве и Дрине. И са становишта Савезничке војске на Солунском фронту, односно њеног врховног команданта генерала Луја Франше д’Епереа, као и са становишта српске владе, прелазак српске војске на територију бивше Аустроугарске није се могао третирати као окупација. Српска војска, у чијем је саставу било безмало половина добровољаца пореклом са тек ослобођених територија, прешла је Дунав, Саву, Драву и Дунав са пуним моралним правом; српски добровољци појављивали су се тамо као ослободиоци. На њихово учешће у српском ослободилачком рату и на њихово бројно присуство у српским ослободилачким трупима у Банату, Срему, Бачкој и Барањи, ослонили су се српски политички делатници кад су непосредно по ослобођењу од угарске окупације припремили и, на Збору Сремаца у Руми (24. новембра 1918) и на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена из Баната, Бачке и Барање у Новом Саду (25. новембра 1918), донели одлуке о непосредном присаједињењу ових крајева Краљевини Србији.

Литература

- 1 Божидар Пурић, *Наши исељеници*, Београд 1929;
- 2 Богумил Храбак, *Скућљане Југословена добровољаца у Северној Америци 1914-1916*, Историјски зборник број 7, Бања Лука 1986;
- 3 Bogumil Hrabak, *Srbi iseljenici u SAD do Prvog svetskog rata*, Istraživanja, Novi Sad 1980, 125-178;
- 4 Bogumil Hrabak, *Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916-1918. godine*, Istorija XX veka Zbornik radova VI, Beograd 1964;
- 5 Michael Boro Petrovich and Joel Halpern, *Serbs*, *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Cambridge, Massachusetts USA and London, England, 1980, 916-926;
- 6 Ђорђе Крстоношић, *Добровољци из Америке – Крвава прошлост 1914-1918*, Детроит/САД, 1962;
- 7 Павле Хаџи-Павловић, *Михаило Пуџин међу Србима у Америци*, Технички лист бр. 11. и 12, стр. 166-173, Загреб 1935;
- 8 Данило Кеџић, *Дипломатске мисије Михајла Пуџина*, Зборник Матице српске за историју број 51, Нови Сад 1995;
- 9 Vladimir Grečić, *Uloga Mihajla Pupina u organizovanju srpskog iseljeničtva u SAD*, Zbornik radova sa naučnog skupa Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina (Novi Sad – Idvor, 1979), Novi Sad 1985;
- 10 Milenko Karanović, *Doprinos Mihajla I. Pupina Srbiji i Crnoj Gori za vreme balkanskih ratova*, Zbornik radova, kao pod 38;
- 11 Бранко Цветић, *Исељеништво као друштвена појава и његов значај за нашу земљу*, Београд 1975;
- 12 И. Петровић, *Верници Отаџбине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998;
- 13 *Војна енциклопедија* 1-10, друго издање, Београд 1970-1975;
- 14 Михајло Стојаковић, *Број добровољаца из прекоморских земаља у ратовима 1912-1918*, Зборник радова с научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. године, Београд 1996;
- 15 *Политика*, Београд;
- 16 Саво Вукмановић, *Својеница поштомљених добровољаца под Медовом*, Цетиње 1939;
- 17 Перо Шоћ, *Црна Гора за пробој Солунског фронта*, „Ратник”, Свеска VIII-IX, Београд 1928;
- 18 И. Петровић, *Бродоломници под Медовом*, Нови Сад 2004;
- 19 *Југословенски добровољци 1914-1918 – Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1980;
- 20 *Добровољци у ратовима 1912-1918*, књига I, Београд 1971;
- 21 Bogumil Hrabak, *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915-1918*, Novi Sad 1980;
- 22 Pero Slijepčević, *Naši dobrovoljci u Svetskom Ratu*, Zagreb 1925;
- 23 Моника Крипнер, *Жене у рату – Србија 1915-1918*, Београд 1986;

24 Bogdan Krizman, »*Srpska ratna misija*« u *SAD* (*decembar 1917 – februar 1918*), Jugoslovenski istorijski časopis broj 1-2, Beograd 1968;

25 Milada Paulova, Jugoslavenski odbor (Povijest jugoslavenske emigracije za Svjetskog rata od 1914.-1918.), Zagreb 1925;

26 Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југославија за време рата 1914-1918*, Београд 1922.

*****Текст је наручио господин др Ђорђе Станић, председник Издавачког савета *Добровољачког гласника*, часописа Удружења ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца, из Београда; изумимајући последњи пасус (који је испуштен из писма др Станићу), објављено у броју 25. поменутог часописа, Београд 2003, 193-201, припремљеном као тематски: *Страни добровољци у војскама Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе*.

СТРАНО МЕДИЦИНСКО ОСОБЉЕ У СРПСКИМ ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА 1912-1918

Стране медицинске мисије у балканским ратовима. Нема превише података о учешћу страних лекара и других медицинских радника који су на самом почетку балканских ратова, на позив Српског Црвеног крста или самоиницијативно, дошли у Србију и Црну Гору и лечили српске рањенике. „Према подацима Српског Црвеног крста, Србија је Балкански рат дочекала са свега 370 лекара од чега је 296 добило ратни распоред... Зато се Црвени крст обраћа, преко Међународног црвеног крста, иностраној јавности и убрзо, из разних земаља, у Србију стиже значајна помоћ у медицинском особљу, лековима и санитетском материјалу. Бројчани подаци о медицинским мисијама... за 1912/1913. годину то набоље показују”. Највише стручњака послала је Русија (183) „а своје екипе дале су и: Аустрија (36), Енглеска (20), Холандија (42), Немачка (12), Угарска (10), Италија (7), Белгија (9), Данска (4), Норвешка (3), Француска (8) и још неке земље(1, 643). Податак из истог извора да „укупно се може рачунати да је у Србији било 1912-1913. године близу 300 чланова страних медицинских мисија”(1, 643) можда је настао као рачунска грешка, пошто овде дате цифре казују да их је било 334, од чега 120 лекара.

Несумњиво, број српских жртава (и цивилних и на ратишту) био би много већи да није било медицинске помоћи из многих страних земаља. Међу првима приспеле су руске мисије. Прву, коју је чинило двадесет чланова Руског Црвеног крста, предводио је др Никола Пајевски. На челу друге мисије, састављене од седамдесет седам чланова, међу којима и пет лекара-хирурга, по један апотекар, књиговођа и пословођа, шеснаест медицинских сестара и тридесет пет болничара, налазио се др Аксентије Христифорович Бабасејнов. Његова болница са 250-300 постеља смештена је у згради Друге београдске гимназије у Македонској улици. Скоро истовремено стигло је и двадесетак медицинара са прашког Поликлиничког института, а с истог Института послато је у Црну Гору још педесет лекара и медицинара. У београдској *Полицији* често се тада писало о раду страних медицинских стручњака. Тако, на пример, у броју од 28. октобра/10. новембра 1912. године пише да је „до сада у Београду отворено 18 болница за смештај рањеника и све су снабдеване телефоном”, а дан касније да „број лекара се стално повећава и не прође ни један дан, а да се нашем Црвеном крсту

не пријави по неколико лекара”. Другог/15. новембра ишла је вест да „за неколико дана стићи ће у Београд 6 чешких хирурга, ученика прослављеног чешког оператора г. Једличке” и да ће сви они бити распоређени по Београду и унутрашњости. Претходног дана „крнуло је у Софију и Београд неколико хрватских лекара”, а затражено је и пет болничарки. И тако даље.

Средином децембра објављена је вест да „готово сваког дана одлази из Србије по неколико страних лекара, који су лечили наше рањенике у болницама у Београду и унутрашњости. Они одлазе због тога што је посао око лечења рањеника сасвим смањен те њихова помоћ није више потребна”(4, 30. новембра/13. децембра 1912).

Са тим у вези, врло је илустративна и *Полиџикина* вест од 9/22. децембра 1912. године да је краљ Петар потписао указ о одликовању 172 лекара орденима Светога Саве разних степена (40 Руса, 25 Срба са стране, 19 Чеха, по девет Француза, Немаца и Маџара, по осам Енглеза, Данаца и Белгијанаца, седам Словенаца, по пет Швајцараца и Аустријанаца, по четири Норвежанина, Холанђанина и Хрвата, по три Румуна и Швеђанина и два Италијана), из чега се мора закључити да је било много више лекара и осталог медицинског особља. Такође, треба имати у виду да је само београдска *Полиџика* у својим вестима од 18. октобра до краја новембра 1912. године евидентирала да је у Србију и Црну Гору стигло 150 лекара и више од 390 медицинара, болничара, милосрдних сестара и осталог санитетског особља. Мање због уштеде новинског простора, а више због тога што се неке ствари подразумевају, уз вести о доласку многих лекара није забележен број болничара или медицинских сестара из њихове пратње (о пратећем техничком и административном особљу, ономе које се данас назива логистиком, нема ни речи); једнако штур, без иједне речи о „споредном” болничком особљу, била је и вест о отварању трију руских болница у Скопљу, са укупно шеснаест лекара, 750 постеља и комплетном опремом.

Без обзира на противречности које она садржи, додајемо овде да је 1925. године објављена једна књига о српском санитетском искуству у ослободилачким ратовима 1912-1918. године(2). У педесетак текстова, на око 600 страна, четрдесетак српских лекара говори освим видовима здравствене заштите у ратним условима и о невољама које су тих година пратиле српску војску и српски народ. О раду страних медицинских мисија пише се тек на неколико места, по реченицу-две, а помиње се једва десетак имена; могао би се стећи утисак да је њихов боравак у Србији и уз српску војску био без икаквог значаја. Због такве небриге за истину, поздрављане чак и у Српском Црвеном крсту, о укупном броју стра-

них медицинских мисија и особља у њима, може се само нагађати. На нагађање се, тако, своди и један запис др Хранислава М. Јоксимовића, настао у времену релативно блиском балканским ратовима:

„У ратовима 1912-1913, Главни одбор Црвеног Крста о свом трошку ангажовао је око 20 лекара, између којих су били двојица бактериолога. Дошле су и ове стране мисије: руског Црвеног Крста 7 мисија, са 32 лекара, 57 сестара и 89 болничара; белгиског, немачког, аустриског, угарског, италијанског Црвеног Крста, британског, француског, – од свих по једна (мисија – ИП) са 34 лекара, 36 сестара и 5 болничара.

У 1913. послао је Руски Црвени Крст 2 мисије, британски и шкотски Црвени Крст 1 мисију, белгиски, дански, шведски, угарски и холандски Црвени Крст 3 мисије, од којих једна за сузбијање колере у Чачку. Све су имале 46 лекара, 66 сестара и 50 болничара” (2, 836).

Има ли се на уму све то, као и чињеница да са једним лекаром долази већи број сарадника, било медицинске, било техничке струке, и закључујемо да је у балканским ратовима морало бити најмање седамсто таквих добровољаца (3, 410); у овом раду наћи ће се свега 184 њихова имена.

Стране медицинске мисије у Великом рату. Почетак Светског рата затекао је српску медицинску службу у изузетно тешким условима, пошто је време од балканских ратова било прекратко да би дошло до њене и најминималније кадровске обнове. Молба Српског Црвеног крста за помоћ наишла је у Међународном Црвеном крсту само на моралну потпору; рат је већ харао по целој Европи, те Међународни Црвени крст предлаже Српском да помоћ од сродних институција у свету затражи непосредно. Одзив на такав апел био је неочекивано велик. Прва у Србију стиже медицинска мисија америчке војске на челу са др Рајаном, и одмах у Београду отвара једну болницу „опште праксе”. Бројне групе и појединци пристижу почетком јесени 1914, тако да су се многе болничарке из иностранства убрзо нашле на фронту, непосредно уз српске војнике. Током прве половине 1915. године, у време велике епидемије тифуса, када је то било од пресудне важности, обим медицинске помоћи са стране снажно се повећао. Највећи број санитетских екипа стигао је из Енглеске, Русија је само у једној својој мисији имала 111 чланова, а шеснаесточлану екипу послала је Грчка. Из Сједињених Држава, са неколико екипа Црвеног крста стигло је четрдесет четири особе, а група од осам лекара и болничарки била је опремљена из једног приватног фонда. Почетком 1915. године,

са још четворицом лекара и осморо болничара и медицинских сестара, из Америке је приспео др Ђуро Гуча, рођен у Бачком Петровцу, и с њима се укључио у једну чешко-американску медицинску мисију у Ђевђелији. Како је у међувремену Србијом почео да хара тифус, тој је болници добро дошла помоћ од преко осамдесет Чеха-добровољаца, из реда ратних заробљеника; међу њима налазио се само један лекар, док су већину осталих сачињавали школовани људи: учитељи, професори и инжењери. Почетком априла исте године у ту је болницу из Америке стигло још седамдесет шест лекара, са пратећим санитарским, техничким и помоћним особљем (5, први наставак, 77; трећи наставак, 39). Од велике користи били су чланови француске санитарске мисије која је у Србију дошла почетком 1915. године; велик број француских лекара и болничара учествовао је у сузбијању епидемије пегавог тифуса, а „за све време боравка и рада у Србији ови Французи су уживали искрене симпатије и у војсци и у народу” (6, 251). Универзитет у Торонту организовао је болнице у Солуну и Битољу, а њихов капацитет био је 1.040 постеља. У обема болницама радило је 50 лекара и професора, 73 болничарке и 173 лица у помоћним службама. Касније, стижу у Србију појединци и медицинске екипе из Аустралије, Новог Зеланда, Швајцарске, и других земаља. Све пристигле екипе биле су опремљене неопходним средствима за рад са болесницима – од постеља до лекова – а финансирале су их хуманитарне организације, државе или приватна лица. Многе земље послале су помоћ у новцу и лековима: Француска, Италија, Русија, Јапан, Швајцарска, Аргентина, Чиле, чак и турски Црвени полумесец.

Највећи број енглеских санитарских мисија стигао је у Србију трудом Савеза шкотских женских друштава, о чему својом књигом надахнуто сведочи Моника Крипнер (7). Године 1914, кад су гласови о рату били све јачи, секретар тог Савеза била је докторка Елси Инглис. Њеним залагањем, уз отпор и велико потцењивање званичних градских служби, јула исте године формирана је у Единбургу једна женска добровољачка санитарска јединица. Некако истовремено, госпођа Мејбл Синклер Стобарт, жена која је своје ратно искуство стицала у Балканском рату, као оснивач и предводник женског одреда за транспорт болесника и рањеника у Бугарској, започела је сличну делатност у Лондону. Месец дана касније, она се са својом новом Женском војном болницом налази иза фронта код Антверпена. Почетком августа учествује у организовању Женског одреда хитне помоћи и искусна санитарска радница госпођа Евелина Хаверфилд, која одмах постаје заповедник Женске добровољачке резерве.

Нешто касније, пошто је госпођа Мејбл Грујић, жена српског министра спољних послова, интензивно извештавала енглеску јавност о санитарним невољама у Србији, у Лондону је оформљен Српски потпорни фонд. Неке од првих јединица тог Фонда биле су под покровитељством Болница шкотских жена. Прва јединица Српског потпорног фонда стигла је у Србију средином новембра 1914. године и своју болницу са 600 кревета поставила у близини Скопља. На њеном челу налазила се леди Лујза Маргарета Лејла Вемис Паџет (1881-1938). Ова енергична жена, чији је муж сер Ралф Спенсер Паџет (1864-1940) касније постао комесар британских мисија у Србији, „била је идеална особа за тај положај. Она је не само имала знатно искуство стечено још током ранијег боравка у српским болницама за време балканских ратова него је касније испољила и ретку способност за руковођење. Неуморан радник и врсан организатор који је уживао поштовање Срба и свих повређених, она је запањила људе из круга своје породице, који су је (раније) знали само као конвенционалну и крхку младу жену” (7, 38).

Под утиском нових сазнања о неприликама у Србији, докторка Инглис понудила је српској амбасади у Лондону да једну јединицу Болница шкотских жена упуту на ратиште. На сличну поруку историчару Роберту В. Ситон-Вотсону, онда поштованом у Србији, добила је телеграм са поруком да „Српска влада прихвата понуду са захвалношћу”. „Пошаљите нас тамо где смо најпотребније”, тражила је докторка Инглис. У децембру, кад се већ чинило да је Србија у безизлазном положају, из Саутемптона испловила је Прва јединица Болница шкотских жена, под управом докторке Елинор Солтоу. Да би се болници обезбедила самосталност на терену, у „пртљагу” се налазила сва потребна опрема укључујући основне животне намирнице, лекове, лежаје и постељину за сто пацијената. Екипа је у Крагујевац стигла јануара месеца, а морала је да одмах прими 250 пацијената. До пролећа болница је имала 650 кревета.

Пегавац је већ косио по Србији, па је докторка Солтоу прегла да отвори и посебан стационар за заражене болеснике. Иако јој је са тим у вези било послато још десет болничарки, у Болницама шкотских жена ипак су одлучили да растерете Крагујевац и да у Ваљеву отворе још једну болницу. Тамо се, наиме, стање све више погоршавало; пегавац се ширио стравичном брзином, а рањеници, због недостатка медицинског особља, били су остављени без икакве неге.

Добровољци у Енглеској и даље су се пријављивали за одлазак у Србију, а пристизала је и нова материјална потпора. Образовано је још неколико нових јединица Српског потпорног фонда и

Болница шкотских жена, приправних да крену чим се обезбеди транспорт. Међу њима била је и велика англо-српска болница, касније позната као „Јединица Бери”, под заједничком управом хирурга Џемса Берија и његове жене Меј Дикинсон Бери, такође лекарке. Та јединица ће бити једна од најбоље опремљених болница које су стигле у Србију.

Почетком 1915. године акција за помоћ Србији све више се ширила. Углед докторке Солтоу и леди Паџет био је у Србији огроман, па је *Ивнинг Стандард* 30. јануара, објавивши телеграм са позивом српске владе да о њеном трошку упути „још лекарки”, позвао школовано медицинско особље да крене у Србију. У фебруару, британска краљица Мери прихватила се покровитељства над Српским потпорним фондом, а у Одбор су ушли, примера ради, политичари Лојд Џорџ и Винстон Черчил, археолог Артур Еванс, кардинал Борн, историчар Џорџ М. Тревељан, и други.

Друга јединица Српског потпорног фонда, названа по леди Корнелији Вимборн која је дала средства за њену опрему, већ је била на путу према Скопљу; требало је да се тамо прикључи јединици леди Паџет, чијих се шеснаест лекара и болничарки, од укупно деведесет особа, разболело од пегавца. (Разболела се и леди Паџет, али је она, чим се опоравила, поново дошла на ратиште, са новом медицинском екипом од шездесет четворо сарадника). Током марта 1915. године у Лондону је припремљена Трећа јединица Српског потпорног фонда, а на њено чело стала је госпођа Стобарт, тек прispела са француског ратишта. Изванредно снабдевена, ова болница са педесетак људи у екипи, испловила је из Енглеске 1. априла, а тек крајем месеца стигла је у Крагујевац. У њеној опреми, уз шездесетак шатора, налазило се „триста постеља с постељином и ћебадима, бале с одећом за рањенике и избеглице, велика количина кухињске опреме, укључујући пет штедњака, неколико преносних бојлера за топлу воду, велики резервоари за хладну воду, материјал за перионице, храна, велика количина разних лекова, сав санитарни материјал, укључујући апарате за дезинфекцију, преносна купатила и нужнике, и неколико амбулантних кола” (7, 73).

Повећани прилив финансијских средстава омогућавао је да се болничке јединице и даље оснивају и шаљу у Србију. Докторка Инглис потрудила се тада да на место главног лекара једне од њих доведе докторку Алису Хачисон. Са великим искуством на ратиштима, најпре у Бугарској, током балканских ратова, са докторком Стобарт, а касније у Француској, с првом јединицом Болница шкотских жена, докторка Алиса прихватила је позив и крајем априла запутила се у Србију на челу нове мисије. После скоро двадесетодневног боравка на Малти, где је требало пружити лекарску

помоћ већој групи енглеских рањеника са Дарданела и Галипоља, експедиција је преко Солуна стигла у Ваљево тек почетком јуна. За непуне две недеље тамо је уређен велики болнички комплекс у који је затим смештена пољска болница, најбоље дотад опремљена, како се тврдило: шест великих шатора за болеснике, хируршка сала, перионица, кухиња за болеснике, шатори за пријем болесника, шатори за купање, кухиње и спаваонице за медицинско особље, велика трпезарија, канцеларије за главног лекара и управника, шатори за гориво, залихе медицинског и другог материјала и остало. За докторку Хачисон било је то „знамење наде и чуда”, а она се питала „у какве се непознате области (њена мисија) упустила и у коју сврху” (7, 52).

Почетком маја стигла је у Крагујевац и докторка Инглис. Она је тамо преузела дужност главног надзорника свих јединица Болница шкотских жена у Србији. Иако је углавном боравила у Крагујевцу, где је докторка Солтоу држала три болнице (хируршку, за пегавац и за повратну грозницу), докторка Инглис стизала је да одржава редовне везе са свим јединицама Болница шкотских жена и Српског потпорног фонда, као и са Српским Црвеним крстом и војним санитетом. „Између докторке Инглис и Срба дошло је до љубави на први поглед. Они су били народ драг њеном срцу – храбри, једноставни, издржљиви, поштени, природни, спремни да трпе без јадиковања – »џентлмени по природи«, звала их је. Она их је обожавала, а они су је са своје стране поштовали и волели. Не само што су били дубоко захвални тој нежној, марљивој шкотској лекарки и њеним јединицама које су дошле из толике даљине да им помогну када им је било најтеже, него су били очарани њеним једноставним шармом и уљудношћу, ведрином и добротом којом је њена личност зрачила”. Због свега тога, у Србији се касније говорило: „У Шкотској су је начинили лекарем, у Србији смо је хтели начинити светицом” (7, 48).

Поред Болница шкотских жена и Српског потпорног фонда успешно су деловали: Британски Црвени крст, Удружење „Рањени савезници”, Удружење „Млади фармери”... и појединци који су се заузели да прикупе новац, опреме болнице и притекну у помоћ Србији. За кратко време, по већим српским градовима никле су добро опремљене болнице, од којих неке и у близини ратне зоне. Такође, отворене су многе прихватне амбуланте и превијалишта непосредно иза линије фронта, а касније, почетком лета 1915. године, и већи број друмских диспанзера (амбуланти), на међусобној раздаљини од четрдесетак километара.

Током лета 1915. године у Србији су „биле четири пољске болнице Болница шкотских жена – у Крагујевцу, Ваљеву, Лазаревцу и Младеновцу – две велике јединице Српског потпорног фонда у

Крагујевцу и Скопљу, Јединица Бери и болница британског Црвеног крста у Врњачкој Бањи, још једна болница британског Црвеног крста у Скопљу, велика Британска болница за инфективне болести у Београду (са тридесет лекара – ИП), углавном за савезничка војна лица, и неколико мањих јединица. У њима је било укупно преко шестсто британских лекарки, медицинских сестара, болничарки и добровољних неговатељица. У то особље није било убројано независно женско медицинско особље и добровољне раднице које су дошле по властитој иницијативи и биле придодате српским болницама и потпорним организацијама, као што је била јединица госпође Христић у Ваљево. У једном тренутку у земљи је радило педесет британских лекарки. Четрнаест их је било само у јединици Српског потпорног фонда којом је руководила госпођа Стотбарт. Осим британских јединица, у Крагујевцу је била једна велика руска болница, две америчке, једна француска медицинска мисија” (7, 80. и 97-98). Има ли се на уму да су све јединице биле мешовитог састава, односно да је у медицинским и другим екипама било и мушког света, да се на ратиште углавном ишло по уговору, на одређено време (7, 37), да су на смену долазиле нове личности, да су се поједине особе повлачиле због болести или из других разлога, као и да је један немали број чланова појединих мисија умро у епидемији (само двадесет лекара!), може се рећи да је са Острва, до тога времена, у Србији радило и свих 1.000 британских грађана. Додају ли се томе и Руси, Американци, Грци, Канађани, Швајцарци, Французи, али и многи други, онда се са сигурношћу може констатовати да је у медицинским мисијама са стране учествовало не мање од 1.500 добровољаца (вероватно и целе две хиљаде), у огромној већини жена.

Нажалост, у овом раду наћи ће се свега 717 имена из те групе (двадесет једно име налази се и на листи која се тиче медицинских мисија у балканским ратовима), од чега се стотинак први пут објављује на српском језику; сва она преузета су из енглеских изворника и није сигурно да су баш најтачније транскрибована. (Није без значаја ни податак да је „Моравска Војна болница код Ђеле Куле била највећа епидемиска болница у земљи када је у војсци и народу владала епидемија пегавог тифуса... Особља и персонала, за време целе епидемије, је било такође као на вашару. Само заробљеника додељених на службу, због великог оболевања и умирања наших болничара, било је на 168. Наших болничара, заједно са целом Болничарском четом, је било преко 625. Сестара милосрдних, Српкиња, Русиња и Францускиња било је 175. Апотекара, апотекарских помоћника 18, медицинара – 11, административног особља 9, послуге 21. Број лекара и лекарских помоћника је био такође велики.- Он је износио свега 37” (2, 346-347). Укупно, дакле,

радиле су у тој болници 1064 особе, а ми издвајамо податке да је међу милосрдним сестрама било Рускиња и Францускиња (било је вероватно и других странкиња, мада у мањем броју, због чега нису ни поменуте посебно), те да су се међу оних 168 додељених заробљеника највећим делом, ако не и сви, налазили добровољци.

При крају, бележимо и закључак др Станковића у (20, 54) да „према расположивим и прикупљеним подацима у току 1914. и првој половини 1915. године јавило се дипломатским представништвима Србије у десетак држава око 600 припадника петнаестак националности, а разним добротворним установама и Црвеном крсту у савезничким и неутралним земљама још око 800 добровољаца. Најбројније понуде упућене су из Енглеске – око 500, Грчке – преко 400 и Русије – преко 300. Од тога броја, у току ратне 1914. године, у Србији налазимо... око 250 добровољаца... У првој половини 1915. године број добровољаца знатно се повећао ангажовањем већег броја санитетских мисија за сузбијање епидемије пегавог тифуса, и то углавном из Енглеске и Русије, тако да укупан број добровољаца у том периоду достиже импозантну цифру од преко 800”.

Све то, чак и уз допунски податак да се на Добруци, уз Прву српску добровољачку дивизију, као и на Солунском фронту, налазило неколико медицинских мисија са стране, са комплетним болницама и медицинским и другим техничким особљем у њима, Српском Црвеном крсту ништа није сметало да после рата изведе кус и, најблаже речено, непромишљен и непристојан закључак да је „било у Србији 543 члана медицинских мисија од којих 100 лекара” (1, 644). Али, такво размишљање није представљало новину за Српски Црвени крст; на исти начин оцењиван је и допринос страних медицинских мисија у балканским ратовима (2, 836).

Уз напомену да ознаке на крају реда (у двадесет једном случају) обе су једна поред друге: *1 *2) казују да ли се ради о учешћу у балканским ратовима (*1) или у Великом рату (*2), или се име ретких од њих нашло у некој од лако доступних енциклопедија (Општој, Војној или Енциклопедији Југославије), односно у Српском биографском речнику, у наставку дајемо имена ових племенитих делатника којима се српски народ још није достојно одужио:

А. Доротеа Битон - милосрдна сесџира *2

А. Клаудесли-Смит - квалификовани болничар *2

А. Петерсон - айоџекар *2

А. Ф. Хенкен - Холандија болничар *2

Агнес Емзли - сестра леди Хатон болничарка *2

Агнес Ерл - сесџира *2

Агнес Ман - милосрдна сесџира *2

Агнес Мек Квин - милосрдна сесџира *2

Ада Барлоу - масерка *2

Адамец, Франтишек - Праг, Чешка кандидат медицине *1
Адолф Кристл - Словенија студент медицине *1
Александар Бјељачевскиј - Русија студент медицине *2
Александар Кузњецов - Русија студент медицине *2
Александар Николић - 1901, Београд пошрчко у помоћним болницама *1
Александра Зухова - Русија милосрдна сестра *2
Алексић, Сергије - Дубровник марвински лекар *1
Алиса Аскју - публицисткиња болничарка потољена 1917 *2
Алиса Пел - милосрдна сестра *2
Ана Крејчик - САД медицинска сестра *1
Апри Гије - Француска рендџенолоџ *2
Антоније Зорбајидис - Русија медицинар *2

Барбара Мекларен - *2
Барјактаровић, Светислав Сп. - 1893, Београд медицинар (СБР) *1
Бароница Гризи(н)гер - милосрдна сестра *1
Бароница Шлибен - милосрдна сестра *1
Беатриса Робиншоу - милосрдна сестра *2
Бембриџ - сестра *2
Богдановић, Петар Јованов - 1875, Рума болничар *1
Борис В. Кац - Русија болничар *2
Бруно Вајклс - Словенија медицинар *1
Будимировић, Милан М. - 1895, Ашања, Земун лекарски помоћник (СБР) *2

В. Витон - САД болничар *2
Валентина Бостан - Бесарабија, Румунија болничарка у руској мисији *2
Валеријан Балашевски - Русија лекар *2
Ван ден Маден - Холандија сестра *2
Вестерхов - Холандија сестра *2
Вили Форбс-Шмелцер - Холандија милосрдна сестра *2
Виљем Смит - њансиорјини официр у јединици *2
Вини Вулзли - надзорник ајоџеке *2
Виталија Ољшевска - Русија болничарка *2
Владимир Шкриванек - САД, пореклом Чех лекарски помоћник *2

Г. Лин Цонс - милосрдна сестра *2
Генерал де Ланси де Роланд - Француска *1
Георгиј Зајцев - Русија медицинар *2
Гертруда Смит - милосрдна сестра *2
Госпођа Бр. Бенедет - *2
Госпођа Винифред Поп-Елис - шофер *2
Госпођа Г. Полгрин - масерка *2
Госпођа Грин - ујравница јединице - *2
Госпођа Д'Анж д'Астр - Француска *2
Госпођа Дарја Александровна Карађорђевић - САД болничарка *2
Госпођа Де Ренак - Француска *2
Госпођа Дотон Вајли - *2

Госпођа Дроз, кнегиња Поа - Француска болница на Крфу *2
 Госпођа Гертруда Карингтон Вајлд - Шкотска *2
 Госпођа Кер - Шкотска шеф кухиње *2
 Госпођа Кине-Расин - уметница милосрдна сесџира *1 *2
 Госпођа Клингер - Беч, Аустрија милосрдна сесџира *1
 Госпођа Колберн - сесџира *2
 Госпођа Коул Хамилтон - *2
 Госпођа Коперсхар - Холандија болничарка *1
 Госпођа Мамулов - Русија медицинска сесџира *1
 Госпођа Маргет Полимис - Грчка сесџира *2
 Госпођа Милне - шеф кухиње *2
 Госпођа Ор Патерсон - *2
 Госпођа Павловић - милосрдна сесџира *2
 Госпођа Перси Валис - жена др Валиса милосрдна сесџира *2
 Госпођа Расел - *2
 Госпођа Рут Фарнам - Енглеска наредник срџске војске *2
 Госпођа Робез-Пажијон - Француска болничарка *2
 Госпођа Селма Гучова - САД, жена др Ђуре Гуче болничарка *2
 Госпођа Стјуарт - САД, Мисија Црвеног крста *2
 Госпођа Хартвиг - жена руског посланика у Београду болничарка *1
 Госпођа Џени Христић - болничарка *1
 Госпођа Шотон - Шкотска шофер *2
 Госпођа Штрэндман, Јулијана Николајева - Русија милосрдна сесџира *1
 Госпођица А. А. Мајншул(Мунишул?) - сесџира *2
 Госпођица Адам - сесџира *2
 Госпођица Аткинсон - Нови Зеланд сесџира *2
 Госпођица Бани - сесџира *2
 Госпођица Баркер - саниџарни референџи *2
 Госпођица Мери Бедфорд - Аустралија дисџечер у ѓаражи *2
 Госпођица Бекер - шофер *2
 Госпођица Берта Редуле - Француска уџравник болнице *2
 Госпођица Били - *2
 Госпођица Бингли - болничарка *2
 Госпођица Бирд - милосрдна сесџира *2
 Госпођица Бичам - *2
 Госпођица Бланша Маден - милосрдна сесџира *2
 Госпођица Блер Вилсон - Единбург, Шкотска сесџира *2
 Госпођица Бол - милосрдна сесџира *2
 Госпођица Бонсер - милосрдна сесџира *2
 Госпођица Вајли - *2
 Госпођица Ван дер Вен - Холандија милосрдна сесџира *2
 Госпођица Вардл - шофер *2
 Госпођица Вида Матесон - Енглеска болничарка *2
 Госпођица Вилмон - Француска милосрдна сесџира *2
 Госпођица Во - сесџира *2
 Госпођица Вуди - *2
 Госпођица Вудкрофт - сесџира *2
 Госпођица Гелдард Браун - *2

Госпођица Гледис Стјуарт Ричардсон - *2
 Госпођица Говенс - *милосрдна сесџира* *2
 Госпођица Греј - *2
 Госпођица Грин - *сесџира* *2
 Госпођица Грин - *шофер* *2
 Госпођица Данкан - *сесџира* *2
 Госпођица Доротеа–Зорица Дик - Лондондери, Енглеска *2
 Госпођица Доу - *сесџира* *2
 Госпођица Дур - *сесџира* *2
 Госпођица Дурхам - Енглеска *сесџира* (можда *лекар*) *2
 Госпођица Евлин Конзук - Енглеска, *сесџира* *2
 Госпођица Елби Цексон - *сесџира* *2
 Госпођица Елма Рид - *сесџира* *2
 Госпођица Едман Клиф - *сесџира* *2
 Госпођица Емзли Доди - *2
 Госпођица Емзли Хамиш - *2
 Госпођица Ени Линдзи - *2
 Госпођица Жоржет - Француска *болничарка* *2
 Госпођица И. Греј - *милосрдна сесџира* *2
 Госпођица И. Хадзон - *милосрдна сесџира* *2
 Госпођица Ивон - Француска *болничарка* *2
 Госпођица Игертон - *милосрдна сесџира* *2
 Госпођица Идн - Енглеска *сесџира* *2
 Госпођица Изабел Гордон - *саниџарни референџи* *2
 Госпођица Ирвини Полимис - Грчка *сесџира* *2
 Госпођица Јусти Кларк - *сесџира* *2
 Госпођица Калвел - *џлавна сесџира* *2
 Госпођица Кели - *милосрдна сесџира* *2
 Госпођица Кетлин Берк - Шкотска *сесџира* *2
 Госпођица Кетлин Дилон - *сесџира* *2
 Госпођица Коутс - *возач кухињских кола* *2
 Госпођица Л. Л. Клули - *милосрдна сесџира* *2
 Госпођица Лаудерс - *милосрдна сесџира* *2
 Госпођица Лејр - *2
 Госпођица Лисјен - Француска *болничарка* *2
 Госпођица Луиза Џордан - *сесџира* *2
 Госпођица М. Е. Скерчли - *милосрдна сесџира* *2
 Госпођица Маклед - *сесџира* *2
 Госпођица Макон - Ирска *сесџира* *2
 Госпођица Флоренс Маркс - *шеф џирансџорџи* *2
 Госпођица Меј - *2
 Госпођица Мекалам - *сесџира* *2
 Госпођица Мекфејл - Енглеска, сестра др Кетрин Мекфејл *медиџинарка* *2
 Госпођица Мелоун - *2
 Госпођица Мери Мекензи - *сесџира* *2
 Госпођица Мери Полимис - Грчка *сесџира* *2
 Госпођица Менсел - *милосрдна сесџира* *2
 Госпођица Меџ Нејл Фрејзер - *2
 Госпођица Милица Милић - Кикинда *болничарка* *2

Госпођица Монро Кер - *2
Госпођица Морган - сесѝра *2
Госпођица Морисон - *2
Госпођица Мороу - шофер *2
Госпођица Мур - милосрдна сесѝра *2
Госпођица Норман - милосрдна сесѝра *2
Госпођица Онслоу - *2
Госпођица Парсонс - милосрдна сесѝра *2
Госпођица Пејлин - *2
Госпођица Персивал - *2
Госпођица Прајс Бишоп - *2
Госпођица Пресланд - болничарка *2
Госпођица Поуп - умрла у Србији *2
Госпођица Рајд - сесѝра *2
Госпођица Риц - милосрдна сесѝра *2
Госпођица Робинсон - заменик шефа тѝрансѝорѝа *2
Госпођица Рос - *2
Госпођица Роуз Вест - *2
Госпођица С. Е. С. Мејр - *2
Госпођица Сванстон - *2
Госпођица Симпсон - *2
Госпођица Скеј - аѝоѝекар *2
Госпођица Сондерс - ѝлавна сесѝра *2
Госпођица Старлинг - Аустралија *2
Госпођица Стерт - милосрдна сесѝра *2
Госпођица Стефани А. Хамплова - САД, родом из Чешке сесѝра *2
Госпођица Стивенс - сесѝра *2
Госпођица Стјуарт - возач *2
Госпођица Т. Крамблхолм - милосрдна сесѝра *2
Госпођица Тебет - сесѝра *2
Госпођица Тејт - Енглеска *2
Госпођица Ф. А. Фрај - ѝлавна сесѝра *2
Госпођица Фаулер - Шкотска *2
Госпођица Флора Мекензи - сесѝра *2
Госпођица Френсис Ивенс - *2
Госпођица Фрич - Швајцарска болничарка *1
Госпођица Хајет - сесѝра *2
Госпођица Хартвиг - кѝи руског посланика у Београду болничарка *1
Госпођица Хелен Кинг - САД болничарка *2
Госпођица Хјуи - *2
Госпођица Џејмс - сесѝра *2
Госпођица Џек - админисѝраѝорка *2
Госпођица Џин Калдоу - милосрдна сесѝра *2
Госпођица Џин Линдзи - *2
Госпођица Џин Х. Кемп - *2
Госпођица Џинѝер - *2
Госпођица Џоли - *2
Госпођица Шејла - сесѝра *2

Госпођица Шели - САД *2
 Госпођица Шонеси - *сесѝра* *2
 Госпођица Штурценегер - Швајцарска списатељица *милосрдна сесѝра* *2
 Грофица Трубецкаја - Русија *шеф медицинске мисије* *2

Д. Питерс - САД *болничар* *2
 Д. Х. Мекинтош - *милосрдна сесѝра* *2
 Даринка Грујић-Радовић - Крагујевац (из САД) *збрињавала сирочад* *2
 Дас - Холандија *болничар* *2
 Деберо Сери - Швајцарска *болничар* *2
 Деканић, Ђура - 1891, Надаљ, Србобран *медицинар* *2
 Десанка Стеванова Милановић - Нови Сад *глумица болничарка* *1 *2
 Де Хротте - Холандија *сесѝра* *2
 „Девојка коју зовемо Канада” - Канада *2
 Доли Мајлз - *болничарка* *2
 Дора Џонсон - *милосрдна сесѝра* *2
 Дорословачки, Димитрије - 1879, Бечеј *медицинар* *2
 Дороти Бриндл-Милић - *куварица* *2
 Дороти Гирсон - *милосрдна сесѝра* *2
 Дороти К. Бенвел - *болничарка* *2
 Дот Њувал - *болничарка* *2
 Др А. Е. Кид - Шкотска *лекар* *2
 Др А. Соваж - Белгија *1
 Др А. Ф. Корнелијус - САД *лекар* *2
 Др Абзелан - Француска *лекар* *2
 Др Аврам Певзнер - Русија *зубар* *2
 Др Агнеза Бенет - Нови Зеланд *лекарка* *2
 Др Ада Мекларен - *лекарка* *2
 Др Аксентије Христифорович Бабасејнов - са 77 чланова, Русија *1
 Др Алекса Шепељ - *лекар* *2
 Др Александар, Ђурић-Чича - 1862, Велика Писаница, Беловар *лекар* *2
 Др Александар Зикопулос - Папингон, Јањина, Грчка *лекар* *2
 Др Александар Примроуз - Торонто, Канада *лекар* *2
 Др Александра Тарутин - Русија *лекарка* *2
 Др Алексеј Теренченко - са 25 помоћника и 6 болничарки, Русија *1
 Др Алексеј Шепељ - Русија *лекар* *2
 Др Алексис Томпсон - Единбург, Шкотска *хирург* *2
 Др Алиса Хачисон - *лекарка* *2
 Др Алојз Фридрих Блехел - *лекар* *2
 Др Алфред Ернст - Цирих, Швајцарска *лекар* *2
 Др Ана Шехтер - дошла из Француске *лекарка* *2
 Др Ангус Кембел - САД *хирург* *2
 Др Андрија Јоказ - *лекар* *2
 Др Анета Бенсон - *лекарка* *2
 Др Антон Ло(а)врич - Словенија *лекар* *2
 Др Антоњина А. Максимова - Русија *лекарка* *2
 Др Арамбашин - Сплет *лекар* *1
 Др Ариус ван Тинховен - Холандија *хирург* *2

Др Арман де Лил - лекар *2
 Др Арон Загељман - Русија лекар *2
 Др Атанасије Пуљо - 1878, Земун лекар *2
 Др Аткинсон - лекар *2
 Др Бакуњин - Русија, члан Думе лекар *1
 Др Балабанов - лекар *2
 Др Баркер - лекар *2
 Др Батлер - САД, са др Рајаном и још 12 лекара и 23 сестре лекар *2
 Др Бачар - Словенија лекар *1 *2
 Др Беатриса Коксон - лекарка *2
 Др Беатриса Макгрегор - лекарка *2
 Др Беатриса Расел - лекарка *2
 Др Бенорие - Француска хирург *2
 Др Берислав Борчић - 1891, Сушак – 1977, Загреб лекар (ЕнцЈу) *2
 Др Бернар Чидер - Швајцарска лекар *2
 Др Биско - Француска лекар *2
 Др Благојевић, Никола - Шид лекар *2
 Др Богдан Стојић - Загреб лекар *1
 Др Богосав Баучек - лекар *2
 Др Божидар Хајдиг - лекар *2
 Др Божидар Шпишић - 1879, Сисак – 1957, Загреб хирург (ЕнцЈу) *1
 Др Бошковић - дошао из Русије лекар *2
 Др В. Б. Нобл - лекар *2
 Др В. Е. Хејг - лекар *2
 Др Валентин Мершол - Словенија лекар *2
 Др Валентина Семјоникова - ујравник руске мисије *2
 Др Валтер Х. Фокс - хирург у болници америчког Црвеног крста *2
 Др Ван Дик - Холандија, са шест милосрдних сестара лекар *2
 Др Васа Царићевећ - 1879, Ириг лекар *1
 Др Василиј Сергејевич Барабошкин - Русија лекар *2
 Др Вацлав Мернаут - Чешка хирург *1
 Др Вацлав Милота - Чешка лекар *2
 Др Вера Холм - лекарка *2
 Др Виктор Гринфелд - Аустрија *1
 Др Виктор Кине - Женева, Швајцарска лекар *1 *2
 Др Виноградова - дошла из Француске лекарка *2
 Др Вио - Француска бактериолог *2
 Др Вилијам Роберт Ридлеј - лекар *2
 Др Вилијам Теодор Мелгард - 1888, Фисенберг, Данска лекар *2
 Др Вителх - са још 3 лекара и 6 болничарки, Ган, Белгија хирург *1
 Др Витолд Шмит - ветеринар *2
 Др Владимир Грахли - Словенија лекар *2
 Др Владимир Н. Иванов - лекар
 Др Владимир Херинка - Праг, Чешка лекар *1
 Др Владислав Краљ - Чешка лекар *2
 Др Војин Ђорђевић Лазаревић - 1887, Панчево – 1953, Ада лекар (ЕнцНС) *1
 Др Војислав Веселиновић - 1889, Кикинда лекар *2
 Др Војислав Кеџмановић - 1881, Читлук, Приједор лекар (ЕнцЈу) *1

- Др Вратислав Черни - Чешка лекар *1
 Др Вулпарис - Грчка лекар *2
 Др Вулф Берлин - Швајцарска лекар *2
 Др Габер Хочебар - Словенија лекар (уступљен Бугарима) *1
 Др Гавра Барако - 1879, Нови Сад – 1915, Ваљево лекар *2
 Др Гарније - Француска лекар *2
 Др Гастон - Француска лекар *2
 Др Георгиј Јарцев - Русија лекар *2
 Др Георги Спасов - дошао из Француске лекар *2
 Др Георгије Симонович Блејвич - ајоџекар *2
 Др Гијом Ливе - Француска лекар *2
 Др Гиртон - Болница шкотских жена лекар *2
 Др Гојтман - Осек, Хрватска лекар *1
 Др Д. Вранешевих - Осек, Хрватска лекар *1
 Др Данијел - Чешка лекар *1
 Др Данило Васиљенко - Русија лекар *2
 Др Дежанкур - Француска главни лекар у мисији *2
 Др Де Мартел - Француска лекар *2
 Др Дима - Француска лекар *2
 Др Димитри Војнидис - Грчка лекар *2
 Др Димитрије Коњевих - Черевих, Беочин лекар *1
 Др Драго Марушич - Словенија лекар *2
 Др Душан Борић - 1889, Могорић, Лика лекар (СБР) *2
 Др Душан Гајић - 1874, Војка, Стара Пазова лекар *1
 Др Доналихо - САД, Црвени крст лекар *2
 Др Драгутин Модерчин - Хрватска лекар *2
 Др Дуглас - са 18 помоћника, Енглеска лекар *1
 Др Душан Малушев - Вршац лекар *1
 Др Душан Поморишац - лекар *1
 Др Ђорђе Антић - 1895, Сомбор – 1981, Сомбор лекар *2
 Др Ђорђе Букинац - 1880, Футог лекар (СБР) *1
 Др Ђорђе Марић - Дубровник лекар *1
 Др Ђурић - „бегунац из Аустроугарске” лекар *2
 Др Ђуро Ђуров Гуча - 1876, Бачки Петровац лекар (СБР) *1 *2
 Др Е. Халес - Данска лекар *1
 Др Ева Митница - лекарка, Лозана, Швајцарска – 1914, Ниш *2
 Др Евгениј Константиновски - Русија лекар *2
 Др Евгенија Карпова - Русија лекарка *2
 Др Евгеније Браповачки - 1847, Сента лекар *1
 Др Евсеј Кошински - Кијев, Украјина лекар *1
 Др Егон Лотар Фибер - Аустрија лекар *1
 Др Едвард Рајан - САД, Црвени крст (в. др Батлер) лекар *2
 Др Едита Холвеј - лекарка *2
 Др Едо–Отмар Крајец - Словенија лекар *1
 Др Едо Шлајмер - Словенија лекар *1
 Др Екатерина Морозова - Русија зубарка бактериолог *2
 Др Елизабет Брук - лекарка *2
 Др Елизабет Рос - лекарка *2

Др Елинор Солтоу - лекарка *2
 Др Елси Инглис - лекарка *2
 Др Ељка Н. Либерман - Русија лекарка *2
 Др Ема де Вирдис - лекарка *2
 Др Емили Симсон - хирурџиња *2
 Др Ендрју Балфур - лекар *2
 Др Ербан Августин - Праг, Чешка лекар *1
 Др Ерик Химелштруп - Данска помоћни ојератјор *2
 Др Ерл. Д. Форест - САД лекар *2
 Др Ерна де Марси-Верди - лекарка *2
 Др Ернест Горишек - Словенија лекар *2
 Др Ернест Пендлтон Макгрудер - САД шеф мисије, лекар *2
 Др Естер Љ. Кадиш - Русија лекарка *2
 Др Ет. Бирне - Француска бактериолог *2
 Др Ж. Клине - Француска бактериолог *2
 Др Жан Бебадон - Француска лекар *2
 Др Живковић - Босна лекар *1
 Др Жика Јакшић - 1881, Крчедин, Инђија лекар *1
 Др Занфт - лекар *2
 Др Зигфрид И. Таљник - Русија лекар *2
 Др Зимберлшланг - Русија лекар *2
 Др Иброј - лекарка *2
 Др Иван А. Владисављев - Минск, Белорусија лекар *2
 Др Иван Бабоселац - 1885, Добриња, Славонски Брод хирург (СБР) *1
 Др Иван Гмајнер - Словенија лекар *2
 Др Иван Оражен - 1869, Костањевица, Словенија лекар *1 *2
 Др Иван Премеров - Литија, Словенија лекар *1
 Др Иван Херцог - Загреб, Хрватска лекар *1
 Др Иван Шипов - Русија лекар *2
 Др Иво Јосипов Јелавић - Чапљина лекар *2
 Др Изабел Емзли, Леди Хатон - лекарка *2
 Др Изабел Инглис - лекарка *2
 Др Ј. Лохерт - Загреб, Хрватска *1
 Др Јан Левит - Праг, Чешка хирург *1
 Др Јан М. Кара - Чешка лекар *2
 Др Јанг - САД, начелник медицинске мисије лекар *2
 Др Јанко Котник - Словенија лекар *2
 Др Јанко Лаври(?) - Словенија лекар *2
 Др Јанко Сернец - Аустрија лекар *2
 Др Јанковић - Херцег Нови лекар *1
 Др Јелена Попадић - 1886, Париз, Француска лекар *1 *2
 Др Јернеј Демшар - Љубљана Словенија лекар *1
 Др Јиндрих Чихак - Праг, Чешка лекар *1
 Др Јован Вулпо Штерц-Стејић - Черевих, Беочин лекар *1
 Др Јован Новичин Булајић - 1889, Вилуси, Никшић - 1943, Сутјеска лекар *2
 Др Јован Литос - Солун, Грчка лекар *2
 Др Јован Поповић - 1881, Бачко Градиште, Бечеј лекар *2
 Др Јово Боковић - 1883, Босанска Костајница лекар (СБР) *1

Др **Јоже Равник** - Словенија *лекар* *2
 Др **Јозеф Ванка** - *лекар* *2
 Др **Јос Шејкер** - Русија *лекар* *2
 Др **Јосип Вегеле** - Словенија *лекар* *2
 Др **Јосип Ерат** - Словенија *лекар* *2
 Др **Јосип Ерменц** - Словенија *лекар* *2
 Др **Јосип Стојц** - Словенија *лекар* *1
 Др **Јосип Тавчар** - Словенија *лекар* *1
 Др **Јосип Тичар** - Словенија *лекар* *1
 Др **Јосип Хебајн** - Словенија *лекар* *2
 Др **Јосиф Ковач** - Сегедин, Маџарска *лекар* *2
 Др **Јулије Будисављевић** - 1882, Слав. Пожега *асистент-хирург* (ЕнцЈу) *1
 Др **К. Легру** - Француска *бактериолог* *2
 Др **Кан** - Француска *бактериолог* *2
 Др **Касан ле Банжен(?)** - Париз, Француска *лекар* *1
 Др **Карата** - Енглеска, са 24 војника-болничара *санијетски калетан* *1
 Др **Карел Фреја** - Праг, Чешка *лекар* *1 *2
 Др **Картер** - *лекар* *2
 Др **Катарина Јакшић-Радулашка** - Сарајево *лекарка* *1 *2
 Др **Кеман, Француска** - *лекар* *2
 Др **Кермак** - Белгија *лекар* *2
 Др **Кетрин Корбет** - *лекарка* *2
 Др **Кетрин Стјуарт Мекфејл** - 1887-1974 *лекарка* *1 *2
 Др **Кетрин Пејн** - *лекарка* *2
 Др **Кефанопулос** - Грчка, дошао из Француске *лекар* *2
 Др **Клингер** - Русија *лекар* *2
 Др **Кобел** - *лекарка* *2
 Др **Коза** - Чешка *лекар* *1
 Др **Консеј** - Француска *еидемиолог* *2
 Др **Константин Залашас** - Грчка, дошао из Француске *лекар* *2
 Др **Константинович** - Русија *лекар* на Цетињу *1
 Др **Коста Грчић** - 1885, Рума *лекар* *1
 Др **Кристоферсон** - *лекар* *2
 Др **Крста Грабовачки** - 1889, Инђија *лекар* *2
 Др **Ксанти** - *лекар* *2
 Др **Ксенија Давидова** - Русија *зубарка* *2
 Др **Кучера** - Словенија *лекар* *1
 Др **Лавослав Мастнак** - Словенија *лекар* *2
 Др **Лаза-Мргуд Марковић** - 1876, Томашевац, Зрењанин *лекар* (ЕнцНС) *1
 Др **Лев Туник** - Русија *лекар* *2
 Др **Левин Ханзел** - *лекар* *2
 Др **Лејла Манкестер** - Шкотска *лекарка* *2
 Др **Лемер** - *лекар* *2
 Др **Лео Брашкин** - Русија *лекар* *2
 Др **Леон Вајс** - 1871, Њујорк, САД *лекар* *2
 Др **Либа Козлова** - Русија *лекарка* *2
 Др **Лилијан Купер** - Аустралија *хирургиња* *2
 Др **Лилијан Чесни** - *лекарка* *2

- Др Ловро Клеменчич - 1891, Шент Вид при Цељу, Словенија *лекар* *2
 Др Лорац (Лоран?) - Белгија *лекар* *2
 Др Лудвиг Хиршфелд - Варшава, Пољска *бактериолог* *2
 Др Луиза Макгрој - *лекарка* *2
 Др Луиза Рос - *лекарка* *2
 Др Луис - Енглеска *лекарка* *2
 Др Лури - Чикаго, САД, чешки Јеврејин *лекар* *2
 Др Љубица Бркић-Каверзњева - 1884, Шабац *лекарка* из Русије (СБР) *2
 Др Људевит Перци - Словенија, дошао из Ноћере Умбре *лекар* *2
 Др Љумовић - *лекар* *2
 Др М. Сидорф - Данска *оперативор* *2
 Др Маврициј Рус - Словенија *лекар* (уступљен Бугарима) *1
 Др Магнус Хиршфелд - Цирих, Швајцарска *бактериолог* *2
 Др Мајра Мекензи - *лекар* *2
 Др Макмилан - *лекар* *2
 Др Малахов - Русија *зубни лекар* *2
 Др Марвалом - Женева, Швајцарска *лекар* *1
 Др Марија Вучетић-Прита - Селеуш, Панчево *лекарка* *1 *2
 Др Марија Грачева - Русија *лекарка* *2
 Др Марија-Марушка Поповић-Зајцева - 1893, Кресно, Чешка *лекар* *1
 Др Марија Михељс - Русија *лекарка* *2
 Др Марсден - *лекар* *2
 Др Масе - Брисел, Белгија *лекар* *2
 Др Масе - Брисел, Белгија жена др Маса *лекарка* *2
 Др Матилда Макфејл - *лекарка* *2
 Др Матко Хериц - Словенија *лекар* *2
 Др Меј Дикинсон Бери - *анестезијичарка* *2
 Др Мејбл Блејк - *лекарка* *2
 Др Мејбл Кинг-Меј - *лекарка* *2
 Др Мејтланд Т. Г. - Бирмингем, Енглеска *главни лекар* *2
 Др Мери Ајлиз - *лекарка* *2
 Др Мери Блер - *лекарка* *2
 Др Мари де Гари(с) - Француска *лекарка* *2
 Др Мери Ивнс - Енглеска *лекарка* *2
 Др Мери Мекнејл - *лекарка* *2
 Др Мешевски - дошао из Француске *лекар* *2
 Др Микула - Чешка *лекар* *1
 Др Миладин Свињарев-Величковић - 1877, Бечеј (ЕнцНС) *лекар* *1
 Др Милан Жерајић - Миљевац, Невесиње (умро 1937) *лекар* *2
 Др Милан Јан - Кладно, Чешка *лекар* *1
 Др Милан Стеванов Симоновић - 1876, Сремска Каменица *лекар* *2
 Др Милан Фигантнер - *лекар* *1
 Др Милан Хора - Чешка *лекар* *1
 Др Миленко Петровић - 1884, Сомбор – Нови Сад, 1950 *лекар* *2
 Др Миљивој Јамбришак - 1878, Загреб, Хрватска *лекар* (ЕнцЈу) *1
 Др Милица Михајловић - Берлин, Немачка *лекарка* *1
 Др Милко Гнезда - 1894, Ракек, Словенија *саниј. пошторучник, лекар* *2
 Др Милован Ђорђевић Башовић - 1881, Пошћење, Шавник *лекар* (СБР) *1 *2

- Др Милојевић - Лика лекар *2
 Др Милош Мојић - Сремска Митровица лекар *1
 Др Милош Пучелка - Чешка саниџејски мајор *2
 Др Милутин Јанковић - 1862, Силбаш лекар *1
 Др Мирко Чернич - 1884, Метлика, Словенија лекар (ЕнцЈу) *1
 Др Михаил Александрович Бобров - Санкт Петербург, Русија лекар *1
 Др Михаило Паскалдес - лекар *2
 Др Михаило Фукс - Италија лекар *1 *2
 Др Моније Вињар - Француска лекар-ејидемиолог *2
 Др Мордух Циришкиј - Русија лекар *2
 Др Неда Јовановић - дошла из Рима лекарка *2
 Др Ненадовић - Липик, Хрватска лекар *1
 Др Никола Благојевић - 1883, Шид лекар (СБР) *1 *2
 Др Никола Васин Вучковић - 1892, Нови Сад зубни лекар (ЕнцНС) *2
 Др Никола Драгићевић - 1871, Панчево лекар *1
 Др Никола Павићев Петровић - 1867-1931, Косор, Подгорица лекар *1 *2
 Др Никола Пајевски - са 20 чланова Руског Црвеног крста, Русија лекар *1
 Др Нил - лекарка *2
 Др Новак - Чешка лекар *1
 Др Њукомб - Болница шкотских жена лекар *2
 Др Озборн - САД саниџарни инжењер *2
 Др Ољеник - Холандија лекар *1
 Др Опфлетал - Чешка лекар *2
 Др Оскар Хуго (Иго?) - Швајарска лекар *2
 Др Остерхајс - Холандија лекар *1
 Др Ото Полак - Чешка лекар *1
 Др Отокар Косе - Праг, Чешка, универзитетски професор лекар *1
 Др П. И. Вилиамс - Санкт Петербург, Русија лекар *2
 Др Панајот Манес - Русија лекар *2
 Др Панта Тодоровић - 1864, Банатски Брестовац, Зрењанин лекар *1
 Др Пасја П. Дајбес - Русија лекарка *2
 Др Пасо - лекар *2
 Др Перван - Сплет, дошао из Француске лекар *2
 Др Перси Валис - ѿмоћни ојерајтор *2
 Др Перси Дијермер - свешћеник *2
 Др Петар Антонијадес - лекар *2
 Др Петар Зец - 1881, Кукурузари, Костајница лекар *2
 Др Петар Илијин Стјепановић - 1888-1951 лекар *2
 Др Пети - Француска лекар *2
 Др Пол Дипре - Француска, пољска болница на Виду лекар *2
 Др Пољакова - Русија лекарка *2
 Др Поповић - дошао из Русије лекар *
 Др Потвен - Француска шеф мисије *2
 Др Р. В. Брокау - САД лекар *2
 Др Р. Јичински - 1864, САД (умро у Чикагу пре 1937) лекар *2
 Др Р. М. Морисон - лекар *2
 Др Р. О. Мун - Енглеска лекар *2
 Др Радивоје Вукадиновић - 1864, Мошорин, Тител лекар *1

Др Радован Бренчић - Словенија, дошао из Ноћере Умбре *лекар* *2
 Др Радован Гајда - Словенија *лекар* *2
 Др Радуле М. Бацковић - 1883, Дреновштица, Никшић *лекар* (СБР) *1 *2
 Др Радловић - *лекар* *2
 Др Рафаило Биђерани - 1872, Стара Загора, Бугарска *лекар* (СБР) *1
 Др Регина Марија Клебер - Пољска *лекарка* *2
 Др Ристо Жерајић - Миљевац, Невесиње, дошао из Русије *лекар* *2
 Др Ричард Стронг - САД *лекар-бактериолог* *2
 Др Роберт Ридлеј - Лондон, Енглеска *лекар* *2
 Др Роберт Тинели - са 9 санит. официра и 33 болничара, Италија *лекар* *1
 Др Розали Мортон - САД, Црвени крст *лекарка* *2
 Др Роман Херцемберт - Русија *лекар* *2
 Др Рубља Епштајн - Русија *лекарка* *2
 Др Рудолф Буберле - *лекар* *2
 Др Рудолф Једличка - Праг, Чешка *лекар* *1
 Др Сабри Абади - Каиро, Египат *лекар* *2
 Др Сава Јанковић - 1887, Врањево, Нови Бечеј *лекар* *1 *2
 Др Самуел Алберт Кук - САД, Црвени крст *лекар* *2
 Др Самуило И. Кернес - Русија *лекар* *2
 Др Самуило Попс - 1837, Лавов, Галиција *лекар* *1
 Др Саракозни Томерни - Швајцарска *лекар* *2
 Др Светозар Гргин - 1880, Идвор *лекар* *1
 Др Себри-бег - Турска *лекар* *1 (Други балкански рат)
 Др Секулић, Милан - Сремска Каменица, Нови Сад *лекар* *2
 Др Селма Елијасберг Мазеј - умрла 1915. у Неготину *лекарка* *2
 Др Селмошко - Русија *лекар* *2
 Др Семерај - Чешка, Соколски савез, са 10 лекара *лекар* *1
 Др Сергије Иванович Кантемиров - Цариград, Турска *лекар* *2
 Др Серкис Берберијан - *санијетски калейман* *1
 Др Сигел Мајер - са 16 лекара и болничара, Холандија *лекар* *1
 Др Сигисмунд Станкевич - Русија *лекар* *2
 Др Симо Илић - *лекар* *2
 Др Сондеман - *лекар* *2
 Др Срзентић - Бока Которска *лекар* *2
 Др Стака Чубриловић-Боковић - 1885, Градишка *лекарка* (СБР) *1 *2
 Др Станислав Тобијашевски - Праг, Чешка, са 50 лекара и медицинара *1
 Др Станко Ерхартит - Словенија *лекарка* *2
 Др Станковић - Вараждин, Хрватска *лекар* *1
 Др Стеван Вујичић - Невесиње *лекар* *2
 Др Стеван Д. Матић - 1855, Ваљево *лекар у пензији* *2
 Др Стеван Јовановић - Сарајево *лекар* *1
 Др Стеван Клингер - Беч, Аустрија *лекар* *1
 Др Стејскал - Чешка *лекар* *1
 Др СтризOVER - *лекар* *1
 Др Т. Гвини - *главни лекар* *2
 Др Т. Х. Плоц - САД *бактериолог* *2
 Др Тадија Машевски - *лекар* *2
 Др Тајншек - Словенија *лекар* *1

Др Тејлор - лекарка *2
 Др Теодор Сребреников - Русија лекар *2
 Др Теофанис Цангрис - Грчка лекар *2
 Др Тома Ђ. Абраши(Авраси) - 1868, Битољ лекар (СБР) *1
 Др Тома Јовановић - 1886, Сремски Карловци лекар *2
 Др Тоне Ержен - Словенија лекар *2
 Др Тоне Лаврич - Словенија лекар *1
 Др Тоне Ловшич - Словенија лекар *2
 Др Тројецки - мајор, Русија неуролог *2
 Др Ф. Кара - 1886, САД, пореклом Чех хирург *2
 Др Фајдига (1) - Словенија лекар *2
 Др Фајдига (2) - Словенија лекар *2
 Др Федрансперг - Словенија лекар *1
 Др Феликс Александар Владислав Менхард - Галиција, Пољска лекар *2
 Др Фелиција Апте - Варшава, Пољска лекарка *2
 Др Фергус Армстронг - главни операцион *2
 Др Фергусон - лекар *2
 Др Фердинанд Адам - 1882, Желетов, Чешка лекар *2
 Др Фердо Кунеј - Словенија лекар *2
 Др Фернан Мазеј - Брисел, Белгија бактериолог *2
 Др Филип Марушић - 1874, Омиш, Хрватска лекар-бактериолог *1
 Др Филип Смолчић - Дубровник лекар *1
 Др Фини Ф. Островскаја - Русија лекарка *2
 Др Флечер Реј - Енглеска лекар-рентгенолог *2
 Др Фон Дригалски - Немачка, са два сестрама лекар *1
 Др Фон Пајер - Швајцарска лекар *2
 Др Фран Шабец - Словенија лекар *1
 Др Франсис Дејзи Вејкфилд - лекарка *2
 Др Франц Винерт - Љубљана, Словенија лекар *1
 Др Франц Лерер - Румунија лекар *1 *2
 Др Фрања Буријан - Праг, Чешка лекар *1
 Др Фрања Весели - Чешка, управник 18. резервне болнице лекар *1
 Др Фрања Штродл - санијетски помоћник, лекар *2
 Др Френкл - са 6 лекара и 6 болничара, Чешка лекар *1
 Др Фридрих Алојз Плекл - Беч, Аустрија лекар *2
 Др Х. Копесхар - Холандија лекар *1 *2
 Др Хајим Рајак - Италија лекар *1 *2
 Др Хамилтон Мар - лекар *2
 Др Хана Хиришфелд - Варшава, Пољска лекарка *2
 Др Харви - 1853-1917, сестра маршала Френча, са 30 сестара лекарка *2
 Др Харијет Кокберн - Торонто, Канада лекарка *2
 Др Хариолас Ниотис - Грчка лекар *2
 Др Хауард Г. Бари - Енглеска, Црвени крст лекар *2
 Др Хег - лекар *2
 Др Хелен Мекгрегор - Шкотска лекарка *2
 Др Хелен Хансон - лекарка *2
 Др Хелен Џонс - лекарка *2
 Др Херман Бек - лекар *2

Др Херцбајер - лекар *2
 Др Хијер - Данска лекар *1
 Др Хонвеј - лекарка *2
 Др Хонориа Кир - Аустралија лекарка *2
 Др Хрњичек - Чешка лекар *2
 Др Ц. Е. Фокс - САД бактериолог *2
 Др Чаја - Њујорк, САД, пореклом из Пољске лекар *2
 Др Цексон - САД лекар *2
 Др Џемс Бери - хирург *2
 Др Џемс Ф. Донели - САД, Црвени крст лекар *2
 Др Џенет Лерд - лекарка *2
 Др Џенет Маквеј - лекарка *2
 Др Џеси Скот - Аустралија лекарка *2
 Др Џонстон - Вајнленд, САД лекар *2
 Др Џорџ Бер - САД бактериолог *2
 Др Штирлих - Базел, Швајцарска лекар *1
 Дубински - Швајцарска болничар *2

Е. Ф. Елиот - ојерајор *2
Ева Шо Мекларен - *2
Евдокија Манес - Русија милосрдна сестра *2
Евелин Хаверфилд (Леди Ивлин) - управница јединице *2
Едвард Б. Алабастер - квалификовани болничар *2
Едгар В. Дејвис - болничар, касније секретар *2
Едит Стони - физичарка рендгенологиња *2
Едит Харли - кћи Кетрин Мери Харли болничарка *2
Едит Ц. М. Бауер - Енглеска милосрдна сестра *2
Едуард Стјуарт - САД, Црвени крст *2
Екатерина Кувелатова - Русија студенткиња медицине *2
Елена Субжинскаја - Русија медицинска сестра *2
Елзи Камерон Корбет - болничарка *2
Елизабет Мери Кемпбел - милосрдна сестра *2
Елија Линден - болничарка *2
Елинор Кејв - болничарка *2
Елинор Френсис Рандел - лекарска помоћница *2
Елис Ливсон - милосрдна сестра *2
Емили Симонде - инструментарка *2
Ен Мекглејд - секретарица *2
Етел Скемел - милосрдна сестра *2
Етел Хор - сестра *2

Загињезе - Швајцарска болничар *2

Иван Стјуарт Кемпбел - болничар, касније анестетичар *2
Изабел Тејт - рендгенолошка служба *2
Изобел Рос-Мала Сива Прејелица - куварица, болничарка *2

Илић, Д. - *медицинар* *1
Ишервуд, К. - *болничарка* *2

Ј. Фабиус - *Холандија болничар* *1
Јаворник Антонија–Наталија Бјелајац - *Марибор, Словенија болничарка* *1
Јан Брана - *ајоџекар* *2
Јан Максвел Ретреј - *болничар* *2
Јане–Анка Никова Тројановић - *САД (1892, Луштица, Котор) болничарка* *2
Јарослав Мотл - *Чешка медицинар* *2
Јелена Боди - 1888, Комрат, Русија *болничарка* *2
Јелена Петровна - *кнегиња, кћи краља Петра I, Санкт Петербург, Русија* *1
Јовановић, В. - *медицинар* *1
Јовановић, Милан - 1884, Елемир, Зрењанин *медицинар (лекар?)* *2
Јожеф Штемפלберг - *Енглеска, Црвени крст* *2
Јосип Газарек - *саниџејски њоџиоручник, лекар* *2
Јосип Хебаји - *саниџејски њоџиоручник, лекар* *2

Капетан Бенет - *Енглеска, Црвени крст* *2
Капетан Ридел - *Енглеска елекџиричар* *2
Карлтон Вилијамс - *болничар* *2
Катарина Леокоф - *Швајцарска болничарка* *2
Келбард - *админисџираџорка у мисији* *2
Керолајн Тафил - *2
Кетлин Ројдс - *2
Кетрин Мери Харли - 1853-1917 *руководилац џирансџорџне јединице* *2
Клега, Лудвик - *Праг, Чешка кандидаџи медицине* *1
Клифтон–Риџокоса - *болничарка* *2
Клод Аскју - 1865, Лондон, Енглеска *публициста, потопљен 1917* *2
Ковачевић, Марија - 1880, Сомбор, *учитељица болничарка* *2
Колинс - *болничар* *2
Конин, Јован - *Праг, Чешка кандидаџи медицине* *1
Кора Гордон - *уметница* *2
Краличек, Војтех - *Праг, Чешка кандидаџи медицине* *1
Крацин, Јосиф - *Праг, Чешка кандидаџи медицине* *1
Крејги Лоример - *археолог из Кембриџа, Енглеска болничарка* *2
Крешић, Душан - *медицинар* *2

Л. Синачек - *САД лекарски њомоћник* *2
Леди - „богата Американка која је дошла да превија српске рањенике” *2
Леди Гроган - *Енглеска* *2
Леди Каудри - *Енглеска* *2
Леди Луџа Маргарет Лејла Вемис Паџет - 1881-1958 *Енглеска (ЕнџВ)* *1 *2
Леди Мјуриел Херберт - *болничарка* *2
Лена Потер - *лекарка* *2
Лестер Боулс Пирсон - 1897, Торонто, Канада (ЕнџОп) *2
Лидија Затворницаја - *Русија болничарка* *2

Лилијан Церард - *милосрдна сесѝра* *2
Лин Цонс - *милосрдна сесѝра* *2
Липтон, Цон - *Шкотска у медицинској мисији* *2
Лорна Ферис - *сесѝра* *2
Лорна Цонсон - *надзорница у ѝерионици рубља* *2
Луиза Бол - *главна сесѝра* *2
Луиза Ферис - *сесѝра* *2
Лујза Вајлс - *Енглеска болничарка* *2
Луси Грејмс - *аѝоѝекарка* *2

М. А. Тенкок - *САД болничар* *2
М. Ворт - *админисѝраѝорка* *2
М. Гутемберг - *Русија сѝуденѝ медицине* *2
М. К. Колмен - *милосрдна сесѝра* *2
М. Лемер - *Француска лаборанѝ* *2
М. М. Шарпин - *милосрдна сесѝра* *2
М. Песо - *Француска лаборанѝ* *2
М. Т. О'Нил - *милосрдна сесѝра* *2
Мајор Вилтшајр - *Енглеска Мисија Црвеног крста* *2
Макалан - *Шкотска болничар* *2
Маргарет Гринлис - *Енглеска* *2
Маргарет Кер - *Енглеска* *2
Маргарита Орлова - *Русија медицинска сесѝра* *2
Маргерита Мекфај-Димитријевић - *Енглеска болничарка у Бизерти* *2
Мари ван Ојен - *Холандија милосрдна сесѝра* *2
Марија де Рузјецка - *уѝравница болнице* *2
Марија Косановић - *САД болничарка* *2
Марија Попова - *Русија болничарка* *2
Марија Ротер - *Русија болничарка* *2
Маријана Елизабета Хол - *милосрдна сесѝра* *2
Марковић, Д. - *медицинар* *1
Маровац, К. - *медицинар* *1
Мејбл А. Сент Клер Стобарт - *мајор уѝравница јединице са 45 жена* *2
Мејбл Дијермер - *2
Мејбл Еткинсон - *милосрдна сесѝра* *2
Мејбл Констанса Полард - *болничарка* *2
Мери Г. Ц. Хиткоут - *милосрдна сесѝра* *2
Мери Гледвин - *САД, Мисија Црвеног крста главна сесѝра* *2
Мери Ламош - *САД, Мисија Црвеног крста болничарка* *2
Мери Хендерсон - *надзорница у Болници шкоѝских жена* *2
Милан Мирковић - *саниѝеѝски ѝоѝѝоручник, лекар* *2
Милош Ђирић - 1893, Црепаја, Ковачица *медицинар* *2
Мина Вифшtrand - *Данска милосрдна сесѝра* *2
Михаиловић, Н. - *медицинар* *1
Михајлов, Гена Ј - *Перлез, Зрењанин болничар* *2
Мод Булок - *милосрдна сесѝра* *2
Моника Стенли - *главна куварица* *2

Морис Вилсон - Енглеска, Српски потпорни фонд у Бизерти *2
Мрвош, Јова - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1

Надежда Лозинскаја - Русија *милосрдна сесџра* *2
Наришчкина, принцеза - *руководилац импровизоване амбуланције* *2
Нели Кларк - *милосрдна сесџра* *2
Николај Иванович - Русија *2
Николај Сичев - Русија *лекар* *2
Нисим, А. - *медицинар* *1
Новотни, Роберт - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1

Олга Васиљева - Русија *болничарка* *2
Олива Келсо Кинг - Аустралија *2
Олива Лоц - *2
Олива Смит - *сесџра* *2
Олива Тремејн Мајлс - *2
Олива Џурден - *домаћица* *2
Остојић, Ђура - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1
Отокар Милнер - Чешка *медицинар* *2

Павла Полешчук - Русија *болничарка* *2
Паганетини - Француска - *руководилац динамо-машином* *2
Палцар, Јован - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1
Пелцер - Швајцарска *болничар* *2
Перз - *управница јединице у Младеновцу* *2
Посавац, Андрија - *апошњек* *2
Потпуковник Стамерс - Енглеска, војни санитет *2
Почек, Тина - Италија *1
Пришила Кинг - Енглеска *сесџра* *2
Професор Боузнит - Енглеска, Црвени крст *2
Професор др Ц. Т. Ц. Морисон - *лекар* *2
Професор Сафатеров - Русија *лекар у нишкој болници* *2
Пуковник др Жобер - Француска *лекар* *2
Пуковник др Хантер - Енглеска, војни санитет *2
Пуковник Фицпатрик - Енглеска, Мисија Црвеног крста *2

Р. Парсонс - САД *милосрдна сесџра* *2
Р. Шмеленс - САД *болничар* *2
Радић - *наредник санијетџлија* *2
Радомил Маудр - Чешка *санијетџлија* *2
Раул Лабри - Француска *официр у медицинској мисији* *2
Рекс Вилијам Џексон - *болничар* *2
Ричард Хант - *болничар* *2
Ричард Ц. Ф. Чичестер *секретар* *2
Роберт Пар - *помоћни мажационер* *2
Розалија Мансел - *милосрдна сесџра* *2
Роланд Брајс - *болничар* *2

Роса, Антоније - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1
Рудолф Шофелин - *апопсекар* *2

С. А. Раунд - *милосрдна сестра* *2
С. П. Чепмен - *анестетичар* *2
Селина Туб-Тјуби - Енглеска *2
Сер Ралф Спенсер Паџет - Енглеска *комесар енглеских мисија* *2
Сигне Мелер - Данска *милосрдна сестра* *2
Симеоновић-Чокић, Јосиф Јованов - 1886, Срем. Карловци *болничар* *2
Слабина, Владимир - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1
Соаје-Ђорђевић, Маргарет - 1875, Егорован, Франц. *болничарка* *1 *2
Спермен Ц. Свинбург - *болничар* *2
Сретенковић, М. - *медицинар* *1
Стеван Тодоровић - 1893, Нерадин, Ириг *медицинар* *2
Стела Мајлс Френклин - Аустралија, књижевница *помоћна куварница* *2
Стјепановић, Ђоко - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1
Стојан Гргуоров - *санијетски пошпоручник, лекар* *2
Стојановић, Д. - *медицинар* *1
Стоун - *сестра* *2
Суботић, Васа - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1

Т. Б. Логан - САД *болничар* *2
Т. Е. Милиган Гранди - *болничар, касније блађајник у мисији* *2
Т. Франческо д'Анђело - *кувар* *2
Т. Ц. Грив - *болничар* *2
Татјана Сичева - Русија *лекарка (или болничарка)* *2
Тејлор, Џорџ - Енглеска *возач аутобуса* *2
Текла Мадсен - Данска *милосрдна сестра* *2
Томан, Франца - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1

Ф. Буљубаш - Русија *студент медицине* *2
Ф. Клапал - САД *лекарски помоћник* *2
Федор Мијин - 189, Меленци, Зрењанин *медицинар* *1
Ф. Х. Марко - *болничар* *2
Фелдман, Ј. - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1
Флора М. Скот - *милосрдна сестра* *2
Флора Мареј - Енглеска *2
Флора Сендс - *болничарка, потом ратница* *2
Флоренс Е. Бермен - *милосрдна сестра* *2
Флоренс Кетон - Ирска *сестра* *2
Флоренс Мо - *болничарка* *2
Флоренс Харли - кћи Кетрин Мери Харли, *болничарка* *2
Франческа Вилсон - Енглеска, сестра М. Вилсона *2
Франца Штротл - *санијетски пошпоручник, лекар* *2
Фрејка, Б. - Праг, Чешка *кандидат медицине* *1
Френк В. Њуви - *квалификовани болничар* *2
Фротингхам, Елизабета - САД *2
Фротингхам, Џон** - САД *2

Х. Дипроуз - болничар *2
Х. Френклин Сквајер - болничар *2
Х. Ц. М. Хардинг - болничар *2
Хелен М. Колмен - милосрдна сесџира *2
Хелен Мекдугал - Шкотска сесџира *2
Хени Гревсен - Данска милосрдна сесџира *2
Хенри, Шарлота Е. - Енглеска милосрдна сесџира *2
Херберт В. Кол - квалификовани болничар *2
Хорливи, Ј. - Праг, Чешка кандидати медицине *1
Хруби, Фрања - Праг, Чешка кандидати медицине *1

Ц. Б. Мелис - милосрдна сесџира *2
Ц. Р. Куки-Тејлор - болничар, касније маџационер *2
Цигелштајн - Швајцарска болничар *2

Човић, Михаило - Праг, Чешка кандидати медицине *1

Ц. Ламб - радиоџраф *2
Ц. Ц. Пикеринг - милосрдна сесџира *2
Цан Гордон - инжењер, уметник *2
Џејмс В. Вајлс - Енглеска џомоћни секретџар у мисији *2
Џејмс Данкан Фрај - болничар *2
Џејн Е. Питер - милосрдна сесџира *2
Џени Сибли - милосрдна сесџира *2
Џин С. Ренкин - милосрдна сесџира *2
Џин Ц. Г. Доналд - милосрдна сесџира *2
Џозеф Л. Гаскинг - болничар, касније шофер и сџолатар *2
Џон Александар Рики - болничар *2
Џон Гринхалг - блаџајник у медицинској мисији *2
Џони Хенриксен - Данска милосрдна сесџира *2

Шабан де ла Палис, контеса - Француска инсџруменџарка *2
Шарлота Е. Хајрих - Енглеска милосрдна сесџира *2
Шарман - болничарка *2
Шумапан - САД, пореклом из Немрде, Чешка џосилни др Гуче *2

Уз имена шеснаесторице лекара изричито је наглашено да су с њима још стигли: 31 лекар, 67 сестара, 6 болничара и 323 некатегорисане особе из медицинске струке, назване „чланови”, „џомоћници и болничари”, „лекари и медицинари” и „жене”; неко од њих овде је вероватно пописан, али сви нису, то је извесно. Др Станковић вели да су на ратиште стигли и „један непознати италијански лекар и његов џомоћник”(20, 52).

Литература

- 1 Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914-1918*, Београд 1994;
- 2 Влад. Станојевић et al., *Наше рајно санијетско искуство*, Зборник радова, Београд 1925;
- 3 И. Петровић, *Верници Отаџбине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998;
- 4 *Полијтика* Београд;
- 5 Đuro Guča, *Rozpromienky na mój dobrovol'ničky život v Srbsku od roku 1914-1916*, Naš život Ваčki Petrovac, broj 2/1937, 3-4/1937. i 1/1938;
- 6 Милан Ж. Живановић, *О евакуацији српске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1914-1916), према француским документима*, Историјски часопис XIV-XV, Београд 1966;
- 7 Моника Крипнер, *Жене у рају – Србија 1915-1918*, Београд 1986;
- 8 *Споменица Леџи Пеџет*, Мелбурн 1959;
- 9 Isabel Hutton, *With a woman's unit in Serbia, Salonika and Sevastopol*, London 1928;
- 10 Изобел Рос, *Мала Сива Прејелица*, Београд 1995;
- 11 E. P. Stebing, *At the Serbian Front in Macedonia*, London 1917;
- 12 Вера Гавриловић, *Жене лекари у рајовима 1876-1941*, Београд 1976;
- 13 *Поменник појинулих и умрлих лекара у ослободилачким рајовима 1912-1918*, Српско лекарско друштво Београд 1922;
- 14 Јелица Новаковић-Лопушина, *Срби и Југоисточна Европа у низоземским изворима до 1918*, Београд 1999;
- 15 *Споменица Српског лекарског друштва 1872-1972*, Београд 1972;
- 16 Г. Костић, *Да се не заборави...*, Београд 1954.
- 17 Никола Б. Поповић, *Југословенски добровољци у Русији 1914-1918*, Београд 1977.
- 18 Др Ристо Јеремић, *Прилози за биографски речник војвођанских Срба лекара од 1756 до конца 1940*, Нови Сад 1952.
- 19 *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije*, Ljubljana 1936.
- 20 Проф. др Ђорђе Станковић, *Страни добровољци у рају Србије 1914. године*, Добровољачки гласник број 25, Београд 2005, 44-54.
- 21 *Руси без Русије – Српски Руси*, Беоцин 1994;
- 22 *Освећа Косова и Сливнице*, приредио Славко М. Косић, Велика Кикинда 1920.

*****Овај текст, „тањи” за сто педесетак имена, 17. јануара 2005. године послат је г. Ђорђу Станићу, председнику Издавачког савета *Добровољачког гласника* у Београду; требало је да се објави у броју 25, јун 2005. године, али је то учињено кусо; објављен је само уводни текст (странице 80-86), без имена, иако су баш та имена представљала кључни део целог рада. Уместо тога, испред текста (на страници 80) дато је објашњење због чега је тако поступљено:

„Помно истражујући учешће медицинског особља из иностранства, које је током балканских и Првог светског рата обављало веома тешке и сложене послове у амбулантама, болницама и, највећим делом, на боји-

штима, господин Илија Петровић из Новог Сада, прикупио је велики број података који верно одсликавају значај, улогу и допринос тих људи у збрињавању и лечењу болесних и рањених српских војника и грађана. Проучавајући домаће и стране изворе од којих многи датирају из ратних дана, аутор је успео да сублимира све што су људи и жене „у белом” учинили за народ и војску Србије. Извори наведени на крају овог текста и имена њихових аутора, не остављају никакву сумњу у аутентичност изложених података. Аутор је уз овај текст приложио и списак са близу седамсто имена лекара, медицинских сестара, болничара и другог медицинског особља који су, дошавши из више земаља Европе, Сједињених Америчких Држава, Канаде, Аустралије, Новог Зеланда и других земаља, радили у санитетским јединицама српске војске током балканских и Првог светског рата. Због ограниченог простора нисмо, нажалост, у стању да списак овом приликом објавимо, али напомињемо да се исти налази у документацији нашег Удружења и да стоји на располагању свима који су за њега заинтересовани”.

Али, зато, није речено да се део чланова Издавачког савета супроставио ставу свог председника да се у *Добровољачком гласнику* нађе и оно што је објављено.

ПОМЕНИК МЕДОВСКИХ СТРАДАЛНИКА

Нека имена читати друкчије

Објављени спискови једини извор. Због тога што изворни спискови *медовских страдалика*, они који су 1939. године послужили да им се приреди *Споменица*, нису сачувани (вероватно су остали у папирима Сава Вукмановића и с њима касније неповратно изгубљени, мада није искључено да су стигли до државног архива и отуд *несијали* у време кад су *ослободиоци* уклањали трагове „народних режима“), сви доцнији аутори преносе њихова имена из исте те *Споменице*. (Биће да је књигу Ђорђа Крстоношића имао у рукама само аутор овог текста, који је израдио десет њених фотокопија и Библиотеци Матице српске у Новом Саду уручио у виду *обавезних примерака*, док је остали помињу „из друге руке“, преко погрешног податка Народне библиотеке у Београду, да је издата 1926. године). Седам-осам исправки и допуна дао је Васко Костић, исто толико Владо Гојнић, две-три Ђуро Батрићевић, а једну Миљан М. Јокановић. Име Стевана Денде додали су Радивоје и Петар Јаничић, а Добросав Туровић из Лесковца објавио је име Јована Бајовића. По два имена дописали су Живко А. Ђурковић и Марко Шовран. Име Андра Дабовића саопштила је његова унука Даринка Радовић из Ловћенца, Стојан Карић (1914) из Београда „приложио“ је име Бранка Карића, а монографија *Херцеговци* (коју је уредио Славко Стијачић) дала је Бранка Мијовића и Сима Станића. Четири имена (Илија Вуковић, Машан Јовановић, Лазар Р. Миловић, Милан Џоџо) нашла су се код Крста Лекића, чији је списак објављен 18. априла 1934. године у *Американском Србобрану* у Питсбургу/САД (в. стр. 91); из тога списка преузета су и почетна слова очевог имена за четрдесетак страдалика. (Чудно је што Вукмановић не помиње Лекићев допринос и што су почетна слова из његовог списка одбачена у време кад је *Споменица* припремана за штампу; и чудно је што та почетна слова нису тада замењена пуним именима, будући да су била позната и једном и другом аутору).

Вукмановићеви спискови (њих се држе и Батрићевић, и Стијачић, и Гојнић) помињу добровољце „по извештајима добивеним из Америке, а за које још није утврђено који су потопљени, а који су спасени“; ради се о особама које су, према данас уобичајеним формулацијама, *несијале* и које се, стога, у највећем броју случајева, морају пренети у списак потопљених; на тај начин је своје спискове приредио Крстоношић, а и овај аутор тако чини.

Нека имена уписана су два пута (са бројем 1 или 2, у загради) само ако су два пута садржана у истом извору: у извештају добијеном из Америке, у извештају пристиглом у Бановински одбор на

Цетињу или у извештају из Америке „за које још није утврђено који су потопљени а који спасени”.

На премештање неких имена из списка потонулих у списак спасених, или обрнуто, утицали су не само објављивани скупни прегледи, већ и додатна истраживања локалне природе. Примера ради, Гојнић се на странама 374. и 375. своје књиге *Црногорци у Америци* позива на податке које су за Грахово (код Никшића) прикупиле Радивоје Јаничић и Саво Бакоч, и који су поименично утврђивали ко је све од Граховљана настрадао на *Бриндизију* а ко се спасао; упоредимо ли пажљиво њихове спискове, констатоваћемо да је на броду било укупно четрдесет девет Граховљана, од којих су двадесет шесторица успела да се спасу; међу њима налази се и Тривко Бабић, чије порекло Стијачић везује за Трновицу, код Билеће. На томе списку нема Ђура Ковачевића, чије је име увек, осим код Лекића, било међу преживелима; обрнуто је учињено с Николом Рутешићем, за кога се поуздано зна да је тамо погинуо. Гојнић је у преживеле сврстао и Божа Самарџића и четворицу Миловића: Драга, Марка, Павла и Тома; укључујући Лекићев списак, као најстарији по постанку, имена ове петорице увек су се налазила међу потопљенима. (За Гојнићевим подацима, који су се показали посве непоузданим, повео се и аутор овог текста кад је уређивао *Поменик* за своју књижицу *Бродоломници под Медово*).

Ово је прилика да се замери свима који су се у Херцеговини и Црној Гори бавили медовском трагедијом, што до сада нису успели да о највећем броју бродоломника прикупе и среде најосновније личне податке: име, очево име и презиме, годину и место рођења, можда и годину смрти (за оне који су бродолом преживели). А све то могло се прикупити у времену док се сачињавао неки од спискова, као овај Јаничићев и Бакочев; подаци су се могли прикупити без већих тешкоћа, будући да су се тај догађај и поједини његови учесници помињали безброј пута на скуповима најразличитије врсте, нарочито на сахранама и врло честим *сједницима* по местима из којих су бродоломници потицали. Тај пропуст, добрим делом, још увек се може отклонити (истини за вољу, мало је времена за чекање!), јер још има старијих људи који су те приче у младости својој безброј пута чули и који би преко неког ваљано сачињеног упитника, посредовањем „народних историчара” и паметара, могли саопштити оно што су од тих давних прича упамтили; и требало би посетити сеоска гробља на којима су породице медовских страдалника уписале имена својих ближњих покојника, чак и ако они тамо нису сахрањени. И једно и друго утолико пре што се у наше време све више пишу родослови појединих породица, братстава или чак племена, као и монографије појединих села.

Како је Поменик припреман. У Поменику медовских страдалиника налазе се имена укупно 534 позната добровољца чија је судбина везана за потопљени брод *Бриндизи*:

-394 погинула; међу њима нема „три-четири мушких” из америчке медицинске мисије, будући да њихова имена нису запамћена, али јесте једна од „двije женске” (*Стефанија А. Хамилова*);

-131 спасен; била је међу њима и *Мери Ламош*, једна од „двije женске” из америчке мисије, коју др Гуча на једном месту зове *моја другарица*;

-деветорица задржаних успут на лечењу (или као пратња тежим болесницима).

Податке о *завичајном пореклу* и, у четрдесетак примера, годинама рођења појединих бродоломника са *Бриндизија*, обрадио је и у *Добровољачком гласнику* број 21, Београд 2003, 231-237, објавио Славко Стијачић. Мада се неки од тих података могу (или морају) прихватити с великом резервом, аутор овог текста преузимао их је, једним делом, такви какви су, с тим што је понегде стављао и знак питања. Неки од понуђених података, као што је то случај са Живковићима „из Трогира”, или Мијовићима „из Коњског” (осим *новооткривеног* Бранка), избегнути су, јер су произвољни; за све њих утврђено је да потичу из Куча. Стијачић је *Војводу* уписао као завичај за тридесетак добровољаца, увек кад се није могао одлучити где да их смести; иако на штету израчунате „завичајне структуре”, овде је тако утврђени *завичај* одбачен у свим предложеним случајевима, осим у једном.

Због оних који воле цифре, иако су многи подаци под сумњом, даћемо и преглед *по завичајности* медовских страдалника (у апсолутном износу и у процентима), с тим што ће се добровољци неодређеног завичаја наћи у групи с упитником:

Црна Гора	274	51,311
Херцеговина	97	18,165
Горња Крајина	75	14,045
Бока и Паштровићи	55	10,300
Босна	8	1,498
Војводина Српска	4	0,750
Хрватска	3	0,561
Краљевина Србија	3	0,562
САД	2	0,375
Русија	1	0,187
? завичај неодређен	12	2,246
Свега страдалника	534	100,00

Пошто је аутор овог текста, после бројних консултација с презимењацима неких чије је порекло „под сумњом”, допустио себи да измени имена или презимена појединих страдалника с *Бринди-*

зија (која су у своје спискове унели Вукмановић или Крстоношић), дужан је да објасни на који је начин успостављао разлике у односу на њихове исписе. При томе, он се неће бавити Крстоношићевим словним грешкама у неким „необичнијим” именима или презименима са западних и југозападних српских страна (Спи-ро=Шпиро; Бакоћ=Бакоч; Блазо=Блажо; Мицуновић, Мућановић Мојас=Мићуновић, Мићуновић Мојаш; Мућалица=Мучалица; Свјеклоца=Сјеклоћа; Кеца=Кеча; Узелаћ=Узелац; и тако даље), будући да оне не отежавају препознавање тих особа.

У случајевима кад се расправља о презименима која су у спискове уношена како треба, то се чини само да би се дао неки кратак коментар везан за *завичајност* неког од таквих добровољаца.

Имена

Баро. Ово име треба читати као *Васо* (Мартиновић);

Вуче. Може бити да је име овог добровољца било *Вук* (Дамјановић), али је он користио облик којим су му се други обраћали: *Вуче!* Та је појава позната и у неким другим крајевима по Црној Гори, на пример у Брскуту: кад човека по имену *Пејтар* неко пита како се зове, он ће одговорити: *Пејпре!* За сваки случај, уколико је тај добровољац заиста из Црне Горе, ваља сачувати претпоставку да је име гласило *Вуче*, као у примеру врло ретког личног имена *Орле*, а не *Орао*. Гојнић га зове *Вучо*. Код Лекића он је *Дуле*, што би се могло прочитати и као *Вуле*. Аутор овог текста верује да се ради о имену *Вучен* (које се среће по Српској и, нарочито, Босанској Крајини); тако га и пише у овом *Поменуку*;

Дандан. Погрешно прочитано име *Дамјан (Дамљан)*, исписанобез *ј* уз *л*, као *Damlan*; Проверавали смо на разним странама: његов носилац, *Иванчевић*, није ни из Пипера, ни из Брајића (истог породичног порекла!); по прилици (уколико с њим није поистовећен *Дамјан Ковачевић!*), био је из околине Госпића;

Јејуџа. Непостојеће име (*Бождановић*); раније смо га замењивали именом *Перуџа*, некад честим у Црној Гори и Брдима. Овде се одлучујемо за име *Јефџо* (латиницом: *Jefko*), уз напомену да се слово *џ* (с нешто краћом левом линијом) могло читати као *и*;

Уимлија. Тако је записао само Крстоношић, за све остале то је *Милија*. Ипак, чини нам се да ово име треба читати *Василија* (чешће: *Василије*); можда је то *Васо Лукин Јовановић*, из Паштровића, али ми задржавамо Стијачићев избор;

Унко. У свим списковима, осим код Стијачића, под овим је именом уписан добровољац с презименом *Добриша*. Како велико латинично писано слово *В* (*ψ*) лако може бити прочитано као *У* (и у

претходном примеру исто тако!), а мало « као **н**, ми се у овој књижици опредељујемо за Стијачићев облик **Вуко**.

Презимена

Бакић. Врло је ризично прихватити Стијачићев запис да је **Мило Бакић** из Подгорице; Бакићи су из Васојевића, али их има и у Српској Крајини; понајпре ће бити да је овај добровољац са западне стране и да му је име **Миле**;

Баушан. Мора бити **Таушан**, како га пише и Крстоношић, а на једном месту и Вукмановић; оба пута бродоломнику је име **Милан**. Код Стијачића, који ово презиме такође чита **Таушан**, овај добровољац је из Кокорине, код Гацка, мада његових презимења-ка има и на Жабљаку и у околини (на Језерима);

Башовић. Ово презиме среће се у Милуновићима (код Подгорице), у Кусачама (код Соколца или, можда, Хан Пијеска), у Копиту (у Његушима), у Зупцима. Целу причу компликује Лекић, помињући потопљеног добровољца по имену **Ђуро Р. Бацовић**; **Башовић** се зове **Војин**, а два су **Ђура** чије презиме почиње словом Б: **Беловић** и **Биђовић**, који се тешко могу довести у везу с обликом **Бацовић**. **Војин** из наших спискова потиче из Пошћења, код Шавника, из породице у којој се то име често понављало;

Беловић. Сасвим је извесно да **Беловић** потопљени *под Медово* нису Црмничани;

Бољевић. Добровољац с овим презименом није из *Војводине*, како то пише Стијачић; **Бољевића**, који потичу од истог претка од кога су и *Пламенци*, има у Црмници, Бару, Паштровићима, Цетињу, Љешанској нахији, Зети, Никшићу; овај је из Црмнице;

Брајовић. Грешку с презименом **Барјамовић** увео је Крстоношић, а од њега преузео и овај аутор у својој књизи *Верници Отаџбине*; остали га пишу како треба, те се то и овде прихвата;

Брацановић. Видети: **Рацановић (Рачановић)**;

Будесављевић. Не може бити друкчије него **Будисављевић**;

Весковић. Презиме гласи **Вешковић**, а *Шћепана* Савова спасла је **Мери Ламош**, из америчке медицинске мисије, тако што га је ухватила за косу и заједно с њим испливала на обалу; тај детаљ био је „покриће” Шћепановим пријатељима и друговима да целог века с њим збијају шалу због тога што је њега, који је кренуо у рат, да брани Отаџбину, из воде извадила „нека женетина”;

Влашић. Добровољац с овим презименом познат је у Стијачићевом списку као **Влачић**, *Шћепан*;

Вочковић (Воћковић). Презиме треба да гласи **Вучковић**, онако како га пише Гојнић; његови „власници” **Јово** и **Лазо**, које

СТИЈАЧИЋ смешта у Лику, рођени су у Врби, код Цетиња. Трећи **Вочковић, Павле**, мора бити избрисан из списка пострадалих, јер је та личност истоветна с **Павлом Вукчевићем** који се налази на цетињском списку потоњених, али и на списку потоњених из Америке. Вукмановић и Крстоношић (као и преписивачи њихових листа) помињу још и **Јова** и **Лаза Вучковића**, које монографија о Херцеговцима, и Стијачић, налазе у Богојевић Селу, у околини Требиња. Ми овде задржавамо и једне и друге, иако је Стијачићев налаз врло сумњив;

Вукераковић. Ради се о **Вучераковићу** из Крњица код Бара, пореклом из Крњичке Каменице у Љешанској нахији;

Вусављевић. Презиме се може читати и **Вукосављевић**, незнано откуд, али ми верујемо да оно гласи **Вуксаљевић**, из Котора;

Вуксцић. Ово презиме треба читати као **Вукишић**, а његов носилац **Нико** (како се именује у највећем броју спискова) морао би бити **Мићо Тријов Вукишић** из Сутваре, кога је као бродоломника идентификовао Васко Костић. Уколико би се прихватила Стијачићева теза да је **Нико Вукишић** из Братунца (Босна), онда би могло бити да се заиста ради о две особе. Ипак, чињеница да Крстоношић не помиње ни Ника, ни Мића, наводи на закључак да у *Поменуку* треба да остане само Костићев **Вукишић, Мићо Тријов**;

Вучеџа. Овако је код Лекића пописан добровољац *Крстио Пичеџа*, али то је погрешно;

Голан. Ради се о презимену **Гулан**, из Лике;

Граловац. Потоњени добровољци овог презимена зову се *Мило* и *Лука*, а Лекић је једном од њих погрешно дао име *Ћисаџе Ђ*. Како у Лекићевом списку један *Гркавац* (што се, гледано овлашно, лако могло помешати с презименом *Граховац*) има исто име и почетно слово очевог имена, мора бити да је при припремању списка за *Американски Србобран* начињена грешка и да је потоњени **Граховац** у том списку остао без свог правог имена;

Гуић. Презиме гласи **Гујић**; има га у околини Жабљака;

Гуча. Мада често помињан као *Словак из Бачке*, Батрићевић га сматра Личанином. Према истраживањима др Данијела Дудока, универзитетског професора из Новог Сада, ово се презиме по Војводини Српској среће само у Бачком Петровцу и Илоку. **Ђуро Гуча** рођен је 29. јуна 1876. године у Бачком Петровцу; отац му се звао Ђуро, а мајка Зузана, рођена Микуш; у матичну књигу рођених уписан је на мађарском језику, као **György**; две или три године раније, кад је матична књига вођена на словачком језику, то је име гласило *Juraj*, или *Juro*. У Америци живео од 1908. године; током Великог рата 1914-1918. долазио у медицинске мисије два пута: једном у Србију (1915), а једном у Црну Гору. По повратку из Црне

Горе у Чикаго, у Великом илустрованом календару за просту 1917. годину *Југославија* објавио је један краћи текст о свом боравку у Црној Гори (јануара 1916, у коме се бродоломом бави тек у неколико реченица). Неку годину уочи Другог светског рата и током рата живео је у родном месту; кад је тамо формирана 14. војвођанска бригада (крајем 1944), био је њен шеф санитета. У Америку (опет у Чикаго) вратио се после рата; тамо је и умро 30. априла 1964. године;

Делић. Ово презиме среће се у Дацићима (Беране), Бистрици (Бијело Поље), Ибарцу (Рожаје), и другде изван Црне Горе, у Српској Крајини, на пример; ми се опредељујемо за овај последње. Презиме би могло гласити и **Димић**, као што бележи Крстоношић, али то је мало вероватно; ако је грешка, пре ће бити **Делић**;

Дмићрасиновић (Мићрасиновић). Осим код Петровића (који је у књижици *Бродоломници под Медово* погрешно закључио да се ради о истом лицу), под овим су презименима пописивана два добровољца: **Мићо Мићрасиновић** и **Миле Дмићрасиновић**. Лекић их је обојицу пописао као **Дмићрашиновиће**; једног **Мића** а другог **Милош**; у овом се тексту налазе обојица;

Дуљевић. Овако стоји само код Крстоношића, код осталих то је **Дубљевић**. Било је **Дуљевића** у Никшићу, али су они муслимани; извесно је да овај добровољац не може бити од њих, јер му је име **Миливоје**;

Ђајко, Ђајковић. Ова презимена код Крстоношића гласе **Ђако** и **Ђаковић**, а код Лекића и један и други добровољац носе презиме **Ђајков**;

Ђачић. Ово ретко презиме „открили” смо у Хоћевини, код Пљеваља, и негде у Горњој Крајини (која обухвата Лику, Крбаву, Гацку, Капелско, Кордун и Банију); уверени смо да је добровољац с овим презименом рођен баш тамо, на западној страни;

Ђурић. На списку потопљених „по извјештајима које је добио Бановински одбор на Цетињу” налазе се и два **Ђурића**, **Мићар** и **Никола**; истоврсни американски списак не помиње их под тим именима, али, зато, тамо се налазе **Вујошевић Мићар** и **Вујошевић Никола**. Пошто је аутор овог текста утврдио, и као несумњиво записао, да се **Ђурић К. Мићар**, и **Ђурић Т. Никола** већ налазе на списку потопљених под именом **Вујошевић-Ђурић**, **Митар Крстов**, односно **Вујошевић-Ђурић**, **Никола Томов**, они су брисани из групе „с непознатом судбином” (или, по Вукмановићевим речима, „за које не знамо што је с њима било”). Како је Бановински одбор своје извештаје о потопљеним и спасеним бродоломницима сачинио према подацима добијеним од појединаца или општина-

ских органа, с разлогом ваља претпоставити да се за имена обају потопљених *Ђурића* сазнало из Куча, највероватније од њихових рођака. Ако су се двојица *Ђурића* у Америци користила (и) презименом *Вујошевић* (које је носио и прађед им Вуко Ђуров), разумљиво је што су уписани у двама списковима. И, као што су имена ове двојице потопљених добровољаца брисана из списка оних с непознатом судбином, у коме су се налазила с почетним словом очевог имена, преостаје само да се имена *Ђурић*, *Мишар* и *Ђурић*, *Никола*, која су истоветна с именима *Вујошевић-Ђурић*, *Мишар Крсћов* и *Вујошевић-Ђурић*, *Никола Томов*, избришу и са списка потопљених;

Евић. Најједноставније би било да се ово Лекићево презиме прочита као *Еџић*, али се *Евићево* име *Миле* тешко може довести у везу с *Еџићевим* именом *Раде*;

Живковић. Сви потопљени и спасени с овим презименом рођени су у селу Жиковићи, код Подгорице; њихово се презиме у Кучима, и до наших дана, изговара(ло) као *Жиковић*, а свака употреба *лејшеџ* облика *Живковић* била је за многе Куче одбојна. Од Таназије Живковића (1923, Жиковићи) сазнали смо да је из Америке кренуло пет Живковића, али су се само тројица затекла на *Бриндизију*; двојица су погинула: *Алекса Марков* и *Рисџо Марков*, док је *Илија Сџанков* преживео. Преостала двојица Живковића нису се ни налазила на броду; *Брацан Велишин* је у путу тешко оболео, да ли од дизентерије, да ли од колере, и искрцан је на неком енглеском острвцу; уз њега је остао најмлађи од браће, *Марко Велишин*, да га негује; кад се Брацан опоравио, обојица су се вратила у Америку;

Ивановић. Једног од добровољаца с овим презименом Стијачић смешта у Дољане, код Подгорице; њега Јокановић не помиње у својој књизи као жртву *под Медово*, али би то морао бити *Радисав Љаков*;

Илић. Стијачић је једног *Илића*, *Сџанка*, обележио као сина *Ђоковоџ*, из Кривошија, али то је сумњиво, пошто је добровољац тог презимена, имена и очества, из Кривошија, приспео на Солунски фронт последње ратне године. Ако се ради о истом лицу, могло би бити да је *Сџанко* са бродоломничког списка оболео на путу и негде искрцан, по оздрављењу се вратио у Америку, да би се касније поново пријавио у добровољце и на фронт стигао током последње ратне године; уколико се тако нешто није десило, онда *Сџанко Илић*, страдалник са Бриндизија, није из Кривошија;

Јакио. У замену овако уписаном презимену може се понудити презиме *Јакић*, али и *Јокић*, вероватније оно прво;

Јамичић. Овако је погрешно прочитано презиме *Јаничић*;

Јанчевић. На неким местима (код Стијачића, али и у ранијем нашем списку), ово презиме писано је као **Јањевић**, али би оно понајпре морало бити **Јончевић**, из Жлијеба (код Херцег Новог);

Јонић. Породица с овим презименом потиче из Пирота; неки од њених представника, који живе у Београду, казују да никад нису чули да је неко од њихових блиских предака ишао на рад у Америку; ишли су у Влашку, рекоше, даље не. Стога, с разлогом треба претпоставити да је добровољац по имену **Трифко** погрешно „прочитан” и да се презива **Јанић**; њему Стијачић налази завичај у Коњицу, а ми то само преузимамо;

Калођуровић. Добровољац **Ристио** с овим презименом (како га пише Гојнић) на свим другим списковима уписан је као **Калуђеровић**. (Може бити да је **Ристио Андријин Калуђеровић** погрешно уписан на спомен-плочу у манастиру Прасквица, у Паштровићима – код Батрићевића на 361. страни). Ипак, Гојнићев запис о потапању **Уроша Мићировића** при покушају да помогне свом племенику **Ристиу Калођурђевићу** даје за право аутору овог текста да **Ристиу Калуђеровићу** „врати” презиме **Калођурђевић**;

Кајор. У Родослову **Кајора**, који углавном не сеже даље од двеју последњих деценија 19. века и који за скоро свако записано име нуди по неки сув податак о потомству или крају животног пута, помињу се тројица братственика с именом **Ристио**. Најстарији од њих, **Ристио Радев**, рођен је 1876. године и није имао потомства; мало је вероватно да је он један од бродоломника с овим презименом. За другу двојицу, **Ристиа Симова** и **Ристиа Перишина**, записано је да су засновали породице и да су умрли у релативно дубокој старости; и један и други били су у „добровољачким” годинама и лако је могуће да су били на **Бриндизију** и да су преживели бродолом; није искључено да су на списак потопљених (сачињен у Бановинском одбору) они стављени тек да се негде нађу. Због свега тога, аутор овог текста њих двојицу сврстаће у *сјасене*;

Кејр. Презиме овог добровољца првобитно смо препознали као **Кеча**; овде се опредељујемо за Стијачићев облик **Кењера** (Тудоровићи, Будва), јер је, уз претпоставку да је презиме изговорано брзо, писар лако могао пречути недостајуће гласове из презимена. (На оној већ поменутој плочи у манастиру Прасквица, петнаест је добровољаца с презименом **Кењера**);

Кецојевић. Не само у Враћеновићима, има **Кецојевића** и у Пиви, али и у Мостару, Дубровнику и Пољицама (код Требиња);

Књежевић. Овако Вукмановић и Гојнић именују по двојицу добровољаца, а Стијачић једног; остали то преводе у **Кнежевић**;

Књежић. Можда презиме гласи баш тако, али се вероватнијим чини **Кнежић**, или **Кнезић**; и једних и других има у Горњој Кра-

јини, а ових других има и у Будви и Херцег Новом. Лекић ово презиме пише *Кмезић*; најједноставније би било кад би то била замена за презиме *Кмезић*, али је упутније одредити се за презиме *Кнежић*, из Коњеврата, код Шибеника, како ће бити и уписано у овом Поменику. (Добровољца с овим презименом Батрићевић је превео у *Кнежевиће*, али то треба сматрати погрешним; и Гојнић је задржао *Књежића*, али тог презимена нема у његовом, Гојнићевом, списку Црногораца, и осталих, који су живели у Америци);

Коменовић. Ово презиме сви претварају у *Комненовић*;

Корић. У попису телефонских претплатника у Србији, којих има око два милиона, нема овог презимена. Уколико су двојица потонулих добровољаца из Херцеговине, презиме би им гласило *Карић*; ако су из Лике, како сугерише Стијачић, њихово презиме могло би бити *Кораћ*, али и *Корица*, највероватније ово друго;

Криво. Ово презиме тако гласи у свим списковима, осим у Гојнићевом, који га на једном месту пише *Крћко*; ни једно ни друго нисмо нашли у приступачним именицима, што не значи да она не постоје. Тако је могло бити написано и презиме *Криваја* (*Кривоја*, као Дубраја=Дуброја, изговорено довољно брзо да се пречује последњи слог), а треба одбацити сваку помисао да се ради о „скраћеници” за неког *Кривољаву*, *Кривошију*, или слично. Чини се највероватнијим да је презиме гласило *Грива* (из Обљаја, код Глине), нарочито због тога што се глас *џ*, изговорен с ослабљеном звучношћу, могао при прављењу списка чути као *к*; читање последњег слова, да ли *а* или *о*, лако се може објаснити завршним знаком који их разликује у писању; стога, и један и други *Криво* биће у *Поменик* уврштени као *Грива*. (Миле Грива из Пригревице, код Сомбора, рекао је аутору ове књиге да је његов деда *Мићо* отишао у Америку 1913, у време кад му је јединац Милан, Милин отац, имао мање од годину дана, и да се о њему више никад није чуо било какав глас; с разлогом се може претпоставити да је то био *Мийџар Грива* из бродолома *Њод Медово*. Миле, који је причу о деди, неупамћеног крсног имена, јер се у породици није ни помињало, започео као о неком странцу, дочекао је њен крај видно узбуђен наговештајем да би то могао бити траг за оним кога је породица давно отписала);

Куричић. Уколико би Стијачићев налаз да овај добровољац потиче из Лике био тачан, презиме би гласило *Коричић*, пошто се при његовом бржем изговору глас *о* може чути као *у* (као и у презименима *Скурујан*, уместо *Скорујан* или *Кулунџија* и *Колунџија*). Ипак, ради се о презимену *Курилић*, из Драчева, код Требиња;

Лаушевић. У књизи о Дробњацима пише да је Милан Лаушевић „учесник Првог свјетског рата, погинуо код Драче 1915. године, као добровољац у црногорској војсци, у борбама против ауст-

роугарске војске”; погибија у борби с непријатељском војском се подразумева, а место на коме је погинуо, *Драча* (Драч, у Арбанији), једноставна је и разумљива замена за *Медово*, такође у Арбанији;

Лијановић. Породица с овим српским презименом (из Лумбарде на Корчули) потиче однекуд из Босне, а њени огранци, између осталог, срећу се и у Шибенику и околини; има их православца и римокатолика. Божо **Лијановић**, мада се сматрао Србином, био је католик, а његов рођени брат *Никола*, такође добровољац из Америке (и он рођен у Лумбарди), био је православцац. (Неколико година по Великом рату Никола се вратио у Америку, а његови потомци, незадовољни што их је оставио, своје презиме променили су у *Крунић*; живе у Деспотову). Божо је после рата добио земљу у Палачи (код Вуковара), где је и умро 1971. године; причао је да је по бродолому плутао морем цела два дана и да га је из воде извадио неки рибар, да ли *Сарделић* (има их у Котору), да ли *Гирица*, а врло се љутио због тога што му слушаоци то нису веровали; његов унук Гојко, из Новог Сада, добро је то упамтио, везујући спасоочево презиме за морске рибице *сарделе*, *џирице*. (**Јована Никковића**, непливача, који се чврсто држао неких одваљених врата, море је сутрадан избацило петнаестак километара далеко од Медове, што може потврдити Божино причу, истовремено доводећи у сумњу Вукмановићев навод да „када су се у пристаништу скупили сви бродоломници, и неки који су сами били испливали на обалу Дрима, било их је свега сто шездесет четири”);

Љачић. Међу око два милиона телефонских претплатника у Србији само је један с овим презименом, али је и тај уписан погрешно: његово је презиме **Ијачић**, како је, уверени смо, гласило и презиме потопљеног добровољца; велико слово **И** и мало **ј** поред њега, рукописана латиницом (**Иј**), лако су се могла прочитати као **Љ**;

Максимовић. „Откривено” је да Крсто Максимовић, из Брезовика код Никшића, није погинуо у бродолому, већ је спасен, стигао кући и повукао се са црногорском војском; породици је његова даља судбина остала непозната;

Мидоровић. *Мило Мидоровић* налази се у Крстоношићевом списку погинулих, док га Вукмановић сврстава међу оне „за које још није утврђено који су потопљени а који спасени”; у оба списка уписан је с именом *Милош*. Спасео се плутајући на врећи брашна; ратовао је на Солунском фронту; после рата добио *добровољачку комјентенцију* у Руском Селу; тамо је новембра 1977. и умро, у деведесет петој години живота.

Милковић. Према истраживањима Радивоја Јаничића и Сава Бакоча, о којима пише Гојнић, *Мићо Милковић*, који се налази у списковима свих аутора, некад као потопљен (Крстоношић, Пе-

тровић), некад са неизвесном судбином (код свих осталих), спасен је, с тим што његово презиме гласи **Миловић**; исти је случај с *Павлом Милковићем*, који је такође **Миловић**;

Мир(ш). Они који су писали (и уредили) монографију *Херцеговци* помињу добровољца с презименом **Миш**, из Бобана, код Требиња, не примећујући да су у истом том селу, незнано како, „ископали” и нехерцеговачко презиме *Милин*. Пошто одбацти ово друго, али и свој ранији избор (*Мирш*), састављач ће у *Поменик* уписати презиме **Миш**;

Миџор. Породице с овим презименом потичу испод планине Миџор у источној Србији, а има их у Паштровићима и по Боки: у Рисну, Котору, и другде;

Мрдо. Пошто је тешко претпоставити да би облик **Мрдо** могао настати „нестанком” трију последњих слова из презимена **Мрдовић** (које се среће у Прошћењу, код Мојковца, али и у самом Мојковцу), могло би бити да се ради о погрешном читању последњег слова у презимену **Мрда**; средином деведесетих година 20. века, малобројни који носе ово ретко презиме дошли су у Београд из Сарајева; потичу из Корјенића, код Требиња, а раније презиме било им је **Кашиковић**. Ипак, треба сматрати вероватнијим да је презиме овом добровољцу било **Мрђа** (исписано латиницом *Mrda*), да је цртица преко латиничног слова *d* остала незапажена (или неповучена), те да је слово *a* с краја презимена погрешно прочитано као *o*. Он ће тако и бити уписан у овај *Поменик*;

Накарада. Породице са овим презименом потичу из Жељаве, код Личког Петровог Села (општина Кореница);

Нукуцм (Накуци, Нукуцан). Извесно је да су сви аутори погрешно пописивали добровољца с овим непостојећим презименом. Аутор овог текста то је презиме раније прочитао као **Нукић**, с тим што би порекло тако пописаног добровољца (с исправљеним презименом) заувек остало неодређено; *Нукића* има у Црмници, Кучима, Бару и околини, Улцињу, Боки, околини Никшића, на разним другим странама: у Поткозарју, источној Босни, Горњој Крајини. Могло би се то презиме, исписано латиницом: *Nukicet*, читати и као **Живкуцин**, али је провером у књигама крштених српске православне црквене општине у Врбасу установљено да између 1875. и 1895. године, где се ово ретко презиме тада једино могло срести, у тој породици није рођено дете с именом *Лазар*. Ипак, полазећи од става да је у сачињавању американских спискова учествовало више особа и да је свака од њих могла неко од нечиткије написаних имена читати на *свој* начин, неко је презиме **Никчевић**, исписано ћирилицом (невешто, где би се слово *ч* читало као *и* латиницом), прочитао као да је у целини исписано латиницом. Због тога се и могло

десити да у „извјештајима добивеним из Америке за које још није утврђено који су потопљени а који спасени” уђу, један поред другог, *Лазар Никчевић* и *Лазар Нукуџм*. Овај аутор сада је уверен да је то исто лице, именом и презименом *Лазар Никчевић*, због чега *Лазар Нукуџм (Накуџи, Нукуџан)* мора бити брисан из *Поменика*;

Обрадовић. Име *Драђа Обрадовића*, са списка оних који су *задржани на лечењу* (Стијачић га погрешно смешта у Невесиње), налази се међу добровољцима који су на Солунски фронт приспели током последње ратне године; он се, дакле, после излечења поново пријавио у добровољце и стигао на ратиште;

Осмаић. Мада у књизи *Презимена у Црној Гори* Миљанићи тврде да у Пиви живе *Осмајлићи*, исправно је *Осмајић*;

Паскас. Само га Крстоношић и ауторовог текста пишу како треба: *Паскаш*;

Пелкић. Породице с овим презименом потичу из Опличића, поред Чапљине; у породичном огранку у Београду очувано је врло бледо сећање на извесног претка који је погинуо на мору при доласку из Америке у Први светски рат. У попису телефонских претплатника из Београда овог презимена нема, а једини претплатник с тим презименом уписан је с измењеним редоследом двају средњих слова, као *Пеклић*;

Перезић. Јасно је да ово презиме треба читати као *Перазић*, али је тешко одредити се да ли *Душана Перезића* (66. по реду у Вукмановићевом списку спасених добровољаца „по извјештајима из Америке”) треба поистоветити са *Душаном Перезићем* из списка спасених добровољаца „по личним извјештајима појединаца које је добио Бановински одбор на Цетињу” (13. по реду). Ослободимо ли се на Костићев податак да се само један *Душан Перезић* налази у списку Бокеља „који су преживјели медовску катастрофу”, онда другог *Душана Перезића* треба избрисати из списка; прихватимо ли став да би један од ове двојице истоимењака могао бити из Паштровића или из Бољевића, онда обојицу треба задржати у списку; уписујући уз њихова имена редне бројеве (1, односно 2, зарад разликовања), ми прихватамо ову другу могућност, с тим што за овог другог, *Душана Јокова Перезића-Новаковића*, констатујемо да је рођен у Годињу, у Црмници;

Перовић. Потопљени добровољац *Блађоша Перовић* само је код Крстоношића постао *Пейровић*;

Планинић. Несумњиво, *Божо Планинић* и *Блажо Планинић* (из разних спискова) исто су лице с именом и презименом *Блажо Пламенац*. Пламенци потичу од истог претка од кога и Бољевићи, али су се доцније „разгранали на више генеалогских грана и огранака, по којима су се у унутрашњем саобраћају распознава-

ли” (Беловићи, Никчевићи, Марковићи, Раичевићи...); мада су генеалогске таблице појединих Пламенаца недовољно информативне (нису означени генерацијски нивои, а године рођења нису уписане чак ни за припаднике двеју или трију најмлађих генерација, чиме би потрага за страдалницима са *Бриндизија* била знатно олакшана), овај аутор пред читаоце, али и пред будуће истраживаче медовске несреће, ипак у досадашње спискове уноси неколико *својих* измена, заснованих што на несумњивим чињеницама, што на посредном закључивању;

Подкоњац. Презиме би требало да гласи *Појкоњац*, мада се у књизи Милана Радеке *Горња Крајина – Карловачко владичанство*, Загреб 1975, оно помиње и као *Подкоњак*;

Превашић. Ово презиме, које тако пише једино Лекић, требало би читати као *Прибишић*; онај који је уписан под тим презименом (*Јово*) преживео је бродолом *код Медово*, те овај Лекићев запис треба прихватити с резервом: један *Прибишић* јесте потонуо, али се он звао *Тодор*;

Прелевић. Добровољци из ове породице не помињу се код Јокановића као страдали *код Медово*; због тога што је највише података за родослове прибављено „од даљих или ближих рођака, а најмање од директних потомака”, могло се десити да њихова имена не буду тамо записана;

Радан. Овај добровољац (из Хоџића, код Билеће) уписан је како треба, те са не може довести у везу с презименом *Рудан*;

Радосављевић. Погрешно; презиме гласи *Радосавовић* (Лекић пише *Радосовић*!), а његов носилац је из Птикља, у Кучима;

Рауш. Ово је презиме понекад „превођено” у *Рауш*, али се показало да је то погрешно: презиме *Рауш* среће се у Његушима;

Раџановић (Рачановић). Неки аутори претворили су ово презиме у *Браџановић*, а његовом носиоцу *Илији* дато је чак и очево име. Цела конструкција врло је сумњива, пошто *Раџановића* има, примера ради, у Подстрогу, код Будве, и у Маинима, код Херцаг Новог. Како је Ђуро Батрићевић пописао једног *Илију Перова Раџановића*, добровољца из Маина, нема разлога да он не буде поистовећен с овим бродоломцем с *Бриндизија*. Мало је необично што Гојнић у свом списку „новооткривених” бродоломника пописује *Илију Перова Браџановића* (стр. 390), иако у текстуалном делу исте те књиге (стр. 375), док се бави Паштровићима и Бокељима, пише о погибији *Илије Перова Раџановића*;

Рейаић. Презиме гласи *Рајајић*, понегде *Рајаић*;

Рондовић. Има их у Љубичној (у Прекотарју), Никшићу и околини; овај је из Премћанима, код Пљеваља;

Сараић (Сераић). С разлогом треба претпоставити да се тако уписивани добровољац (*Марко*, а не *Мерко*, као што пише Стијачић) презивао **Сарајлић**, а могао је бити с Врађине (у Скадарском језеру), из Никшића или из Бијелог Поља;

Свјеклоћа. Тако су презиме **Сјеклоћа** (из Лимљана, Никшића, Добрског Села) писали Вукмановић и Крстоношић; (раније се на другим местима писало и *Свјетлоћа*, или *Светлоћа*);

Сининковић. Нисмо нашли презиме у овом облику; највероватније, ради се о презимену **Синковић**, из Херцег Новог (група *ин* уписана два пута, ако је *Гаврило* своје презиме при „регрутацији” изговорио с узбуђењем и малим замуцкивањем), мада се не искључује ни претпоставка да презиме гласи **Шиниковић**, из околине Мостара, или **Сининовић**, или **Синишиновић**, из Горње Зете;

Скулић. Несумњиво, **Перо Скулић** и **Петар Секулић** исто су лице; у америчком списку „нераспоређених” постоји само **Секулић**, а у извештају Бановинског одбора само **Скулић**; овај други податак чини нам се веродостојнијим, јер је добијен потрагом по Зетској бановини, уз напомену да слово **љ** треба заменити словом **л**; стога, само ће **Перо Скулић** бити уписан у *Поменик*. (Костић га зове **Секулић**, из Савине, код Херцег Новог, а Стијачић и *Херцеговци* пишу да је исти тај **Скулић** из Чичева, код Требиња);

Ситјерчевић. Овако пише Крстоношић; треба **Ситјейчевић**.

Судрушковић. Презиме у овом облику не постоји. Чинило се да би тај добровољац могао бити **Суцукловић** (ако се латинична слова *dž*, или *dz*, прочитају као *др*, онако како је то учињено с презименом *Цодро*, односно *Цоцо*), али, не. Ради се о ретком презимену **Андрушковић** из Бољевића, општина Бар, у међувремену угашеном. Према Ердџановићевим записима из 1910. и 1911. године, биле су тада свега две породице с овим презименом, а Бољевић вели да, „иако су имали и до дванаест пушака у братству, нијесу успјели да се одрже”; при преписивању америчких спискова, прва два слова овог презимена (**Ан**) прочитана су као **Су**;

Сушић. У свим списковима, осим Крстоношићевом и Петровићевом, пописани су утопљеници **Георге Сушић** и **Ђорђе Шушић**; ван сваке сумње, ради се о истом лицу, а аутор овог текста, и *Поменика* у њему, даје му име **Ђорђо Шушић**;

Тркла. Ово херцеговачко презиме „преведено” је у личко **Тркуља**, јер се његов носилац зове **Мане** (личко име!) и јер се у Вукмановићевим списковима исто презиме среће још једном.

Тркуља. Насупрот претходном примеру, добровољац уписан као **Радован Тркуља** рођен је у Коритима код Билеће, а његово презиме гласи **Тркла**;

Тувичић. Ово Лекићево презиме треба читати као *Туфегџић*, а *Зеко* би могао бити надимак његовом носиоцу;

Урњак. И Стијачић је ово презиме прочитао као *Хрњак*;

Чакић. Иако Стијачић ово презиме чита и *Чичић*, из Шаранаца, вероватније је да се ради о *Чакићу* с Ријеке Црнојевића;

Чејановић. Ово је искварени облик врло ретког презимена *Чојановић* (чују се чак и облици *Ђојановић* и *Ђејановић*) чији носиоци потичу из Бушевића, код Доњег Лапца;

Чејовић. Породица с овим презименом (Дрекаловићи) јесте из Куча, али је потопљеном добровољцу *Велиши*, такође Кучу, презиме *Цамовић*;

Цодро. Латинично слово *ж* (ž, или можда *z*, без црте изнад слова) иза слова *д* погрешно је прочитано као *р*, тако да је презиме *Цоцо* добило искривљен облик. Овоме *Цоци* у свим је списковима име *Јован* (*Јоко*), али он је преживео бродолом; ако овог страдалника Лекић зове *Милан*, требало би сматрати да је у бродолому *под Медово* страдао и један *Цоцо*, *Милан*; тај податак можда је потекао од његовог презимењака, можда блиског рођака *Јока*;

Шиљковић. У књизи Миљанићевих среће се и ово презиме, с назнаком да је то старији облик презимена *Шилковић* из Плава (с краја 19. века). Сви београдски *Шиљковићи* с којима је разговарано о њиховом пореклу рекли су да потичу из Метохије, из Истока или његове околине; само је један од њих рекао да су *сџарином* однекуд из *Црне Горе*. Лако је могуће да су им преци прешли у Метохију још док је породично презиме гласило *Шиљковић*, те да су они то презиме задржали и у новом крају.

И њако даље. Појединачно би се могло приговорити и још неким Стијачићевим *завичајним* закључцима, али би за тако нешто требало издвојити подоста простора. Овде ћемо се зауставити на свега три-четири примера:

Ацића има не само на западним падинама Дурмитора, већ и у Пиви; има их и на Банији, у Лици, Лијевој Ријеци, Косијерима...

Бођића има у Горњој Крајини, Приморској Крајини, Боки...

Јовановића, Ковачевића, Милића... има на разним странама, тако да је ризично одређивати им завичај по презимену...

Поповића има на разним странама, а на овом месту помињу се само због *Марка Поповића* коме је у Стијачићевој *завичајној* расподели допао Чуруг, код Жабља. Поповића у Чуругу нема, има Попових, али ниједног *Марка* с тим презименом нисмо нашли у тамошњим књигама крштених између 1881. и 1895. године; како га нема ни код Вујкова, међу добровољцима из места, уз његову *завичајност* ставља се знак питања.

Поново уређен Поменик. После свега што је од других преузео као несумњиво (или му се то учинило несумњивим) и што је недвосмислено сам утврдио или местимично домислио, мада свестан да је при томе начинио и покоју грубљу *žreščicu* (остављајући тако могућност, и право, и обавезу, другим истраживачима, упућенијим и способнијим, упорнијим и савеснијим, млађим и имућнијим, да дођу до података који би све уочене недостатке и ненамерне пропусте отклонили), аутор овог текста уредио је **Поменик** до сада познатих бродоломника са *Бриндизија, под Медово*.

Потопљени (394):

Андријашевић, Ђорђе Вукадинов - 1884, Балосаве, Никшић
Андријашевић, Лазар Митров - 1886, Балосаве, Никшић
Андријашевић, Шћепан Митров - Балосаве, Никшић
Анрић, Шпиро - Рубежи, Никшић
Андрушковић, Милан - Бољевићи/Црмница, Бар
Адић, Новица М. - Црна Гора

Бајовић, Јован - Пусто Шилово, Медвеђа
Бакић, Мило - (?)
Бакоч, Лука М. - 1888, Грахово, Никшић
Банићевић, Блажо В. - 1882, Грахово, Никшић
Бановић, Ристо - Никшић
Баџац, Илија - 1884, Димнићи, Сребреница
Барић, Никола - Лика
Батрићевић, Блажо Милошев - Очинићи, Цетиње
Батрићевић, Ђуро Крцунов - Мартинићи, Даниловград
Батрићевић, Томо - Цетиње
Бацковић, Марко - Пјешивци, Никшић
Башић, Стево - Бобани, Требиње
Башовић, Војин (Ђорђејев?) - Пошћење, Шавник
Беловић, Грујо - Хргуд, Столац
Беловић, Ђуро - Хргуд, Столац
Биговић, Ђуро - Цуце, Цетиње
Благојевић, Драгиша Ђ. - Међужваље, Жабљак
Богдановић, Јефто - Његуши, Цетиње
Богдановић, Манојло - Његуши, Цетиње
Богдановић, Милош - Његуши, Цетиње
Богдановић, Раде - Његуши, Цетиње
Богић, Никола - (?)
Божичковић, Ђуро - Оточац, Лика
Божовић, Недјељко - Суторина, Херцег Нови
Бојовић, Ђорђе Р. - Загорје, Беране

Бошковић, Ђоко М. - 1889, Грахово, Никшић
 Бошковић, Мило Савин - Орја Лука, Даниловград
 Бошковић, Саво - 1890, Орашје, Љубиње
 Брајовић, Мило Радосавов - Јеленак, Даниловград
 Бубало, Илија - Личко Петрово Село, Кореница
 Будисављевић, Саво - Пећане, Кореница
 Будисављевић, Стеван - Пећане, Кореница
 Букилић, Милисав - Беране
 Булајић, Мило - Грахово, Никшић
 Булајић, Петар Јованов - 1882, Присоје/Грахово, Никшић
 Булајић, Саво Петров - 1867, Присоје/Грахово, Никшић
 Бурић, Благота - Никшић

Верона, Иво Вуков - Маини, Херцег Нови
 Вешковић, Арсо Вељов - 1886, Кисјелица, Подгорица
 Вицо, Никола - 1884, Зупци, Требиње
 Влачић, Шћепан - 1889, Полице, Требиње
 Војводић, Ђетко Ђ. - Радомир/Грађани, Цетиње
 Војиновић, Јанко - Лика
 Војиновић, Никола - Лика
 Војиновић, Новица - Лика
 Вујачић, Благоје Милошев - Вилуси, Никшић
 Вујачић, Драго М. - 1890, Грахово, Никшић
 Вујачић, Ђуро - Грахово, Никшић
 Вујачић, Лука Т. - Никшић
 Вујачић, Марко И. - Овточићи, Бар
 Вујачић, Мато С. - Грахово, Никшић
 Вујачић, Мило Ђ. - 1882, Грахово, Никшић
 Вујачић, Милош - Грахово, Никшић
 Вујачић, Милутин С. - Грахово, Никшић
 Вујачић, Митар - Грахово, Никшић
 Вујачић, Симон М. - 1890, Грахово, Никшић
 Вујачић, Томо М. - 1882, Грахово, Никшић
 Вујовић, Ђуро Петров - Добрско Село, Цетиње
 Вујошевић-Ђурић, Дмитар Крстов - 1888, Заграда/Кучи, Подгорица
 Вујошевић-Ђурић, Никола Томов - 1867, Заграда/Кучи, Подгорица
 Вукадиновић, Будо Николин - Понари, Подгорица
 Вукадиновић, Милан - Понари, Подгорица
 Вукасовић, Крсто - 1884, Жаково, Требиње
 Вукмановић, Перо - Црмница, Цетиње
 Вукобратовић, Саво - Грачац
 Вуковић, Илија - (?)
 Вуковић, Ристо Јованов - 1895, Хоџићи, Билећа
 Вуковић, Стефан Тодоров - Мека Груда, Билећа
 Вуксаљевић, Божо - Котор
 Вукчевић, Лука Филипов - Гољемади, Подгорица
 Вукчевић, Павле Филипов - Гољемади, Подгорица

Вукчевић, Симо Вељов - Гољемади, Подгорица
Вукшић, Мићо Трипов - Сутвара, Котор
Вучераковић, Мило - Крњице, Бар
Вучетић, Трипко Ж. - Грахово, Никшић
Вучинић, Бањо В. - Никшић
Вучковић, Јово - 1882, Богојевић Село, Требиње
Вучковић, Јово Шћепов - Врба, Цетиње
Вучковић, Лазо Ђ. - 1885, Богојевић Село, Требиње
Вучковић, Лазо Ђуров - Врба, Цетиње

Газивода, Филип - Рваши, Цетиње
Галић, Божо Јаковов - 1885, Гојшина, Требиње
Гломазић, Петар-Петко М. - Родинице, Плужине
Гојнић, Видо К. - Брчели, Бар
Гојнић, Мило И. - Брчели, Бар
Гојнић, Митар Б. - Брчели, Бар
Голубовић, Симо - Цуце, Цетиње
Градинац, Марко Б. - 1882, Аранђелово, Требиње
Граховац, Лука - Невесиње
Граховац, Мило - Невесиње
Грбић, Будо - Зрмања, Грачац
Грбић, Исо - Зрмања, Грачац
Грива, Митар - Обљај, Глина
Гркавац, Спасоје Ђ. - 1881, Гржавци, Требиње
Грубић, Јово - Велебитски крај, Лика
Гујић, Радивоје - Мотички Гај, Жабљак
Гулан, Раде - Лика

Дабовић, Андро Мрђенов - Крушевица/Вирпазар, Бар
Даковић, Божо Ђуричин - 1883, Грахово, Никшић
Дамјановић, Вучен Н. - Крајина (Српска, или Босанска?)
Делић, Петар - 1885, Симијова, Билећа
Демић, Божо - Српска Крајина
Денда, Стеван - Грахово, Никшић
Дивљан, Максим Новаков - око 1885, Краварево, Гацко
Диклић, Данило - Удбина
Дмитрашиновић, Милош - Кореница
Дмитрашиновић, Мићо - Кореница
Драгаш, Никола - Лика
Дубљевић, Миливоје Б. - Лика

Ђајко, Драго М. - Грљевићи/Бјелоши, Цетиње
Ђајко(вић), Лука М. - Цетиње
Ђачић, Симо - Српска Крајина
Ђого, Милан Николин - Љубиње
Ђого, Милош - Берковићи, Столац

Ђого, Митар (I) - Храсно, Столац
Ђонових, Лука Богданов - Томићи, Бар
Ђуканових, Саво - Чево, Цетиње
Ђукић, Милош - Удбина
Ђуковић, Ристо М. - Бока Которска
Ђурић, Перо - Загарац, Даниловград(?)
Ђурић, Петар - Берковићи, Столац
Ђурковић, Живко В. - Брезна, Шавник
Ђурковић, Машан В. - Косијери, Цетиње
Ђурковић, Обрад В. - Рисан, Котор
Ђурковић, Петар Благојев - Кленак, Никшић
Ђурковић, Радован В. - Кленак, Никшић
Ђуровић, Мило И. - Дупило, Бар

Егић, Раде - Крбава, Кореница

Живковић, Алекса Марков - Жиковићи/Кучи, Подгорица
Живковић, Ристо Марков - Жиковићи/Кучи, Подгорица
Жигић, Јово - Кореница
Жигић, Никола - Кореница

Зобеница, Илија - Ораовац, Доњи Лапац

Ивановић, Лука - Ивановићи/Паштровићи, Будва
Ивановић, Ото - Ивановићи/Паштровићи, Будва
Ивановић, Перо Крстов - Ивановићи/Паштровићи, Будва
Ивановић, Радисав Љаков - 1885, Дољани, Подгорица
Иванчевић, Дамјан - Српска Крајина (Почитељ, Госпић?)
Ијачић, Ђуро М. - Тасовчићи, Чапљина
Илић, Ђоко - (?)
Илић, Марко Радев - Загора, Котор
Илић, Петар - Кривошије, Котор

Јакић, Василије - Добра Села, Шавник
Јанић, Станко - Коњиц
Јанић, Трифко - Коњиц
Јаничић, Максим Ј. - Вилуси, Никшић
Јаничић, Машан Јованов - 1884, Грахово, Никшић
Јанковић, Којо - Газиводе, Цетиње
Јановић, Илија Јоков - Сеоца, Будва
Јањевић, Иво В. - Овточићи, Бар
Јањевић, Крсто-Крцун Т. - Овточићи, Бар
Јањевић, Мило - Овточићи, Бар
Јелача, Јово - Заклопача, Кореница
Јовановић, Илија - (?)
Јовановић, Малиша М. - Паштровићи, Будва

Јовановић, Машан - Црна Гора
Јовановић, Милош - Паштровићи, Будва
Јовановић, Михаило - Цетиње
Јовановић, Перо В. - Подгорица
Јовановић, Перо М. - Подгорица
Јовановић, Петар Н. - Творило, Даниловград
Јовићевић, Јошо - Додоши, Цетиње
Јовичић, Божо - Брајићи, Будва
Јоковић, Нико - Диклићи, Требиње
Јоличић, Митар - Крњице, Бар
Јончевић, Јово - Жлијеб, Херцег Нови

Кадић, Павле - Пореклом из Кадића Боана, код Даниловграда
Калађурђевић, Ристо Андријин - Подбабун, Будва
Калуђеровић, Блажо Н. - Његуши, Цетиње
Капор, Божо Јефтов - 1890, Мириловићи, Билећа
Капор, Мирко Лазов - 1889, Мириловићи, Билећа
Карацић, Милан И. - Петњица/Дробњаци, Шавник
Карацић, Радивоје К. - Петњица/Дробњаци, Шавник
Карић, Бранко Јованов - Доњи Поплат, Столац
Карић, Ристо Ђ. - Доњи Поплат, Столац
Кентера, Спасоје - Тудоровићи, Будва
Кецојевић, Владимир Н. - Враћеновићи, Никшић
Кецојевић, Грујица Ј. - Враћеновићи, Никшић
Кеча, Никола - Суваја/Срб, Доњи Лапац
Кеча, Спасоје - Суваја/Срб, Доњи Лапац
Кисин, Андрија - 1889, Зупци, Требиње
Кнежевић, Ђоко Ђ. - Главска, Требиње
Кнежевић, Иво Ђуров - 1882, Паштровићи, Будва
Кнежевић, Митар М. - Подострог/Паштровићи, Будва
Кнежић, Марко - Коњеврате, Шибеник
Ковач, Крсто - Херцеговина(?)
Ковачевић, Васо Ђуров - Врањска, Билећа
Ковачевић, Дамјан Ђ. - 1882, Грахово, Никшић
Ковачевић, Данило М. - 1890, Грахово, Никшић
Ковачевић, Ђорђе - 1886, Грахово, Никшић
Ковачевић, Ђуро Н. - Грахово, Никшић
Ковачевић, Лука Трифков - 1887, Спила, Никшић
Ковачевић, Марко И. - 1882, Грахово, Никшић
Ковачевић, Митар-Милан - Пољице-Попово, Требиње
Колесанко, Јован - (?)
Комненовић, Душан - Ходбина, Мостар
Копривица, Дамјан М. - Копривице, Никшић
Корица, Илија - Лика
Корица, Митар - Лика
Круљ, Ђорђо - Завала, Требиње
Круљ, Мрдан - Завала, Требиње

Куљача, Митар Стијепов - Куљачи/Паштровићи, Будва
Курилић, Алекса - Драчево, Требиње

Лазаровић, Вуко Радев - Главатићи, Котор
Лакићевић, Петар Н. - Паштровићи, Будва
Лакићевић, Радован Ј. - Доња Морача, Колашин
Лаушевић, Милан Ристов - Тепачко Поље, Жабљак
Лекић, Васо М. - Беране
Лечић, Спасоје - 1883, Љубомир, Требиње
Лопичић, Лазо - Цеклин, Цетиње
Лубурић, Мато Симов - Бара, Никшић
Лубурић, Милош М. - Бара, Никшић
Лубурић, Милутин Симов - Бара, Никшић
Лукић, Живко - Зрмања, Грачац
Лукић, Јово - Срб, Доњи Лапац
Лукић, Милан - Кореница

Мандарић, Миле - Вребац, Госпић
Мандарић, Никола - Вребац, Госпић
Марић, Јово - 1884, Гомиљани, Требиње
Марић, Милутин - Лика(?)
Марић, Митар - Гомиљани, Требиње
Марковић, Блажо - Кусиде, Никшић
Марковић, Симон Пуров - Марковићи, Будва
Маровић, Крсто - Дрежница, Огулин
Масоничић, Ристо Колин(Јолин?) - Сутоморе, Бар
Машановић, Андрија Ј. - Папратница/Подгор, Бар
Машановић, Ђуро С. - Папратница/Подгор, Бар
Машановић, Ристо - Папратница/Подгор, Бар
Мијановић, Саво - 1885, Чичево, Требиње
Мијач, Павле - Утрг/Подгор, Бар
Мијовић, Бошко-Бојо Радев - Лијешта/Кучи, Подгорица
Мијовић, Бранко - Коњско, Требиње(?)
Мијовић, Јово Велишин - Лијешта/Кучи, Подгорица
Мијовић, Стојан Спасојев - Лијешта/Кучи, Подгорица
Мијовић, Шћепан Радев - 1896, Лијешта/Кучи, Подгорица
Милатовић, Радосав М. - Никшић
Милачић, Андрија Веков - Брскут, Подгорица
Милић, Лазар - Никшић
Милић, Митар Савов - 1879, Кржања/Кучи, Подгорица
Милић, Радоје Савов - 1886, Кржања/Кучи, Подгорица
Милићевић, Симо - Врањска, Билећа
Миловић, Драго А. - Грахово, Никшић
Миловић, Јован - Гацко
Миловић, Лазар Р. - Грахово, Никшић
Миловић, Марко Ј. - Грахово, Никшић
Миловић, Павле Т. - Грахово, Никшић

Миловић, Томо П. - Грахово, Никшић
Милошевић, Гојко - Билећа
Милошевић, Јово П. - Билећа
Милошевић, Лука - Његуши, Цетиње
Милошевић, Марко - (?)
Милошевић, Никола - Цетиње
Миљанић, Петар М. - Бањани, Никшић
Миљановић, Бошко - Невесиње
Мирин, Јово - Кореница
Мировић, Лабуд Ф. - Коњарник, Житорађа
Митровић, Митар - Паштровићи, Будва *свештеник*
Митровић, Урош Попов-Глигоријев - Паштровићи, Будва
Мићуновић, Мојаш - Никшић
Мићуновић, Павле - Цетиње
Мићуновић, Саво Андријин - Црна Гора
Миџор, Нико Васов - Буљарица, Будва
Миш, Ристо - 1886, Бобани, Требиње
Мишић, Ђорђе - (?)
Мрђа, Милан - (?)
Мудреша, Јово И. - Боково/Цеклин, Цетиње
Мудреша, Никола - Боково/Цеклин, Цетиње
Мучалица, Радован - Горња Морача, Колашин

Накарада, Данило-Дане - Жељава, Кореница
Накарада, Јован-Јојо - Жељава, Кореница
Ненадић, Паво - Гржавци, Требиње
Никић, Васо С. - Драговољићи, Никшић
Никовић, Божо - Пива, Плужине
Николић, Саво Петров - Заврх, Никшић
Никчевић, Бошко Машанов - Кличево, Никшић
Никчевић, Живко Машанов - Кличево, Никшић
Никчевић, Лазар Иванов - Кличево, Никшић
Никчевић, Милан Марков - Кличево, Никшић
Никчевић, Милош Ђорђијев - Кличево, Никшић
Никчевић, Мирко Радомиров - Пријеспа, Никшић
Нинковић, Томо - 1888, Нецвијеће, Требиње

Орбовић, Симо Трипков - Кленак, Никшић *земљорадник*
Орловић, Никола - Плоча, Грачац
Осмајић, Симо Новичин - око 1892, Милошевићи, Плужине
Оташевић, Михајло - Његуши, Цетиње

Пантовић, Лазар - 1889, Зупци, Требиње
Паовић, Стево Прелев - Ластва, Котор
Паскаш, Јово - 1884, Ораовац, Доњи Лапац
Пејновић, Никола - Лика

Пејовић, Новица - Ђеклићи, Цетиње
 Пејовић, Петар - Ђеклићи, Цетиње
 Пејовић, Стево - Рудине, Никшић
 Перaziћ-Ђеповић, Перо Марков - Годиње/Црмница, Бар
 Перишић, Илија - Гацко
 Перовић, Благота - Цуце, Цетиње
 Петричевић, Лука - Цетиње
 Петровић, Милош - Срб, Доњи Лапац
 Петровић, Никола - Кореница
 Пецељ, Душан - 1881, Љубиње
 Пичета, Крсто - Диклићи, Требиње
 Пламенац-Никчевић, Андрија Марков - Бољевићи/Црмница, Бар
 Пламенац-Никчевић, Блажо Ивов - Бољевићи/Црмница, Бар
 Пламенац-Марковић, Митар Ивов - Бољевићи/Црмница, Бар
 Попивода, Митар - Бјелице, Цетиње
 Поповић, Алекса - Гацко
 Поповић, Митар Ников - Брајићи, Будва
 Поповић, Никола Перов - Његуши, Цетиње
 Поповић, Петар - Гацко
 Поповић, Станко Ђуров - 1889, Загора, Котор
 Поповић, Стево Прелев - Ластва, Котор
 Поткоњак, Петар - Лика
 Прелевић, Душан Савов - Убли/Кучи, Подгорица
 Прелевић, Никола Перов - Убли/Кучи, Подгорица
 Прибиловић, Андрија Јовов - 1859, Подострог, Будва
 Прибиловић, Јоко Ивов - Подострог, Будва
 Прибиловић, Саво Ивов - 1887, Подострог, Будва
 Прибишић, Тодор Илијин - 1887, Драчево, Требиње
 Пријић, Јован - Срб, Доњи Лапац
 Пуковић, Никола - Прчањ, Котор

Радовић, Драгиша М. - Крушевице, Херцег Нови
 Радовић, Мило Николин - Косијери, Цетиње
 Радојевић, Гојко - Никшић
 Радоњић, Саво Р. - Његуши, Цетиње
 Радосавовић, Мило Ђуров - Птикаљ/Кучи, Подгорица
 Радуловић, Марко М. - Бобани, Требиње
 Радуловић, Петар - Бобани, Требиње
 Радуновић, Бошко Стевов - Прогоновићи, Подгорица
 Радуновић, Велиша Филипов - Прогоновићи, Подгорица
 Радуновић, Мирко - Даниловград
 Рађеновић, Даро-Дано Ников - Паштровићи, Будва
 Рађеновић, Илија - Котор
 Рађеновић, Раде Ј. - Пријевор, Будва
 Рајковић, Митар Илијин - Косијери, Цетиње
 Рајовић, Саво - До Пјешивачки, Никшић
 Ракић, Ђуро - Лика

Ракочевић, Раде - Колашин
Рапајић, Петар Дмитров - Крбавица, Кореница
Рапајић, Проко - Кореница
Ратковић, Ристо - 1889, Зупци, Требиње
Раут, Јово С. - Подубличани/Његуши, Цетиње
Рацановић, Илија Перов - Маини, Херцег Нови
Рашета, Илија - Доњи Лапац
Рашковић, Спасоје - Љуботињ, Цетиње
Рогановић, Јефто Б. - Рудине, Никшић
Рогановић, Милош Б. - Рудине, Никшић
Рогић, Никола - Госпић
Рондовић, Милан Крстов - Премћани, Пљевља
Рудан, Петар - Банчићи, Љубиње
Рутешић, Никола Марков - 1884, Клобук, Требиње

Самарџић, Божо Ђ. - Грахово, Никшић
Сарајлић, Марко - Никшић(?)
Симовић, Марко - 1885, Зупци, Требиње
Синковић, Гаврило - Херцег Нови(?)
Сјеклоћа, Божо Илијин - Добрска Жупа, Цетиње
Сјеклоћа, Лука Савов - 1885, Добрско Село, Цетиње
Сјеклоћа, Нико Милошев - 1889, Добрско Село, Цетиње
Скулић, Перо - Савина, Херцег Нови (Чичево/Цивар, Требиње?)
Спајић, Вуле В. - 1885, Зупци, Требиње
Спајић, Крсто В. - 1890, Зупци, Требиње
Станић, Симо Ш. - Зачула, Требиње
Стефани(ја) А. Хамплова - САД, Чехиња *Мисија Црвеног крста*
Стијачић, Аким Обренов - 1887, Добри Дуб, Требиње
Стијачић, Манојло Обренов - 1885, Добри Дуб, Требиње
Стјепчевић, Васо Н. - 1882, Суторина, Херцег Нови
Стјепчевић, Томо К. - 1885, Суторина, Херцег Нови
Стојановић, Милан - Брајићи, Будва
Стојановић, Стево Л. - Брајићи, Будва
Стојановић, Стојан - Брајићи, Будва
Стојковић, Милош - Шимановци, Пећинци
Сунајко, Ђуро - Вребац, Госпић

Таушан, Милан Б. - Кокорина, Гацко
Тркља, Радован - Корита, Билећа
Тркуља, Гаврило - Удбина
Турчиновић, Блажо - Преобрежани/Цуце, Цетиње
Турчиновић, Павле - Преобрежани/Цуце, Цетиње
Туфегџић, Митар - Стабна/Пива, Плужине

Узелац, Јово - Перушић, Госпић
Узелац, Милован - Перушић, Госпић

Цамовић, Велиша Божов - Стравче/Брскут, Подгорица
Церовић, Милован - Тушина/Дробњак, Шавник
Церовић, Радоња - Тушина/Дробњак, Дробњак
Црнокрак, Стеван - Вребац, Госпић

Чавор, Јован К. - Његуши, Цетиње
Чакић, Милош - Ријека Црнојевића, Цетиње
Чојановић, Симо - Бушевић, Доњи Лапац

Џоџо, Милан - Ђедићи, Требиње

Шилковић, Ристо - Исток (или околина), Метохија
Шупут, Исо - Личко Петрово Село, Кореница.

Спасени (131):

Бабић, Трифко Николин - 1880, Полице, Требиње
Бакрач, Благоје - Српска Крајина (или: Жлијеб, Херцег Нови)
Барјамовић, Јово - Орахово/Подгор, Бар
Богдановић, Митар Марков - Његуши, Цетиње
Божич, Саво - Кључ
Божичковић, Раде - Оточац
Бојанић, Јово - Купрес
Бојанић, Митар - Купрес
Булајић, Марко У. - Грахово, Никшић
Булајић, Драго У. - Грахово, Никшић

Вешковић, Шћепан Савов - 1887, Кисјелица, Подгорица
Војводић, Душан Крцунов - Радомир/Грађани, Цетиње – 1916, Бар
Врањеш, Ђорђе - Крупа
Вратница, Јован - Станисаљићи, Подгорица
Вујачић, Косто - Грахово, Никшић
Вујачић, Крсто - Грахово, Никшић
Вујачић, Ристо М. - Вилуси, Никшић
Вујачић, Спасоје - Грахово, Никшић
Вукајловић, Ђуро Бошков - Никшић
Вукићевић, Бошко - Никшић
Вукмановић, Илија - Утрг/Подгор, Бар
Вукмировић, Вељко–Веко Киков - Горњи Цеклин, Цетиње
Вуковић, Ђуро - Невесиње
Вуксановић, Велиша Вуков - Биоче/Кучи, Подгорица
Вучетић, Спасоје - Вилуси, Никшић

Газивода, Божо - Рваши, Цетиње
Газивода, Ђуро - Рваши, Цетиње
Граовац, Илија - Госпић
Грива, Ђуро - Обљај, Глина
Грубач, Петар - 1887, Ораховац, Требиње – 1982, Никшић
Гулан, Павле - Лика
Гуча, др Ђуро Ђурин - 1876, Бачки Петровац *лекар*

Дабовић, Видо - Грахово, Никшић
Давидовић, Ђуро - Паштровићи, Будва
Дајић, Буда - Лика
Даковић, Крсто Ђуричин - Вилуси, Никшић
Даковић, Мирко - Грахово, Никшић
Деретић, Мато - Ораховац, Требиње
Деретић, Томо - Ораховац, Требиње
Добриша, Вуко Савин - Трешњица, Котор
Драгобратовић, Иван Андријин - 1893, Раба, Метковић
Драгосавац, Димитрије - Госпић
Драшковић, Јован - Фојница, Гацко
Драшковић, Новица - Сливља, Гацко

Ђајић, Милан - Ораховац, Требиње
Ђедовић, Ристо - Грахово, Никшић
Ђикановић, Саво Јаковов - Улићи/Цеклин, Цетиње
Ђого, Митар (2) - Љубиње
Ђукановић, Мило - Никшић
Ђуровић, Јован - Никшић
Ђуровић, Јово - (?)

Живковић, Илија Станков - Жиковићи/Кучи, Подгорица
Жигић, Љубомир - Лика

Зечевић, Марко Тривков–Мусин - Кленак, Никшић *земљорадник*

Јакић, Блажо–Благоје Живков - Добра Села, Шавник
Јањић, Мрдеља Милосавов - Грабовица, Шавник
Јелић, Јово - Орашје, Требиње
Јовановић, Василије - Вражегрмци, Даниловград
Јоветић, Илија Јовов - 1889, Подгор, Бар
Јовићевић, Ђуро С. - Додоши, Цетиње
Јовићевић, Мило - Додоши, Цетиње
Јовићевић, Мићо - Додоши, Цетиње
Јовићевић, Перо - Додоши, Цетиње
Јовићевић, Стево - Додоши, Цетиње

Капор, Ристо Перишин - 1893, Мириловићи, Билећа
Капор, Ристо Симов - 1892, Липови До, Билећа
Ковачевић, Гојко С. - Спила/Грахово, Никшић
Ковачевић, Јован (1) - Грахово, Никшић
Ковачевић, Јован (2) - Грахово, Никшић
Ковачевић, Лазар Ђ. - Грахово, Никшић (Пољице, Требиње?)
Ковачевић, Петар - Грахово, Никшић
Косић, Петар - Суторина, Херцег Нови
Краљ, Вуко Ников - Грбаль, Котор
Круљ, Милан Ристов - Завала, Требиње

Липановић, Божо - 1892, Лумбарда, Корчула – 1971, Палача
Лучић, Видо Киков - Врба, Цетиње

Максимовић, Крсто - Брезовик, Никшић
Мартиновић, Васо Ђуров - Његуши, Цетиње
Мартиновић, Ђуро Вуков - Бајице, Цетиње
Мартиновић, Јоко Ивов - Његуши, Цетиње
Мери Ламош - Чикаго, САД *Мисија Црвеног крста, болничарка*
Мидоровић, Милош–Мило Радев - 1883, Загора, Котор
Милатовић, Јован - Даниловград
Милатовић, Милија - Даниловград
Милатовић, Петар - Даниловград
Милачић, Ђоко Николин - 1885-1978, Брскут, Подгорица
Миловић, Мићо - Грахово, Никшић
Милошевић, Рајко - Рудо Поље, Гацко
Митровић, Ђуро - Буљарица/Паштровићи, Будва
Миџор, Марко Андријин - Буљарица/Паштровићи, Будва
Мудреша, Андрија - Боково/Цеклин, Цетиње

Никола (или Петар) - Тоболск, Русија *барјактир*
Никчевић, Нешко Марков - Кличево, Никшић
Нинковић, Јован Трипков - 1880, Горње Врбно, Требиње

Обрадовић, Милета - Тепца, Жабљак

Пекић, Рашо Ј. - Превиш, Шавник
Пелкић, Тодор - Опличићи/Домановићи, Чапљина
Перазих, Душан - Бока Которска
Перазих–Новаковић, Душан Јоков - Годиње/Црмница, Бар
Перовић, Живко - Данићи, Гацко
Перовић, Новак - Бањани, Никшић
Петричевић, Филип - Цетиње
Петровић, Илија Ненадов - Ораховац, Котор
Пламенац–Беловић, Мило Лазов - Бољевићи/Црмница, Бар

Пламенац, Петар - Бољевићи/Црмница, Бар
Половина, Мане Божин - 1896, Острвица, Госпић – 1945, Јасеновац
Попивода, Благоје Томашев - Бјелице, Цетиње
Попивода, Петар - Бјелице, Цетиње
Попов(ић), Марко Мирков - Чуруг, Жабал(?)
Поповић, Перо (1) - Лика(?)
Поповић, Перо (2) - Херцеговина(?)
Прелевић, Димитрија Станојев - Убли/Кучи, Подгорица (умро 1960)
Прелевић, Никола - Убли/Кучи, Подгорица
Прибишић, Јово Илијин - 1889, Драчево, Требиње
Прицовић, Перо - Придворци, Требиње
Прицовић, Драго - Придворци, Требиње

Радан, Илија - Хоџићи, Билећа
Радонић, Станко Ивов - Лапчићи, Будва
Ражнатовић, Божо - Цетиње
Раичевић, Дрекале - Никшић
Ракић, Илија - Госпић
Ракић, Никола - Лика

Свилар, Мићо - Пећани, Кореница
Стајић, Раде - Белегиш, Стара Пазова

Тркуља, Мане - Удбина

Ћук, Јово - 1895, Љубомир, Требиње

Хрњак, Никола Филипов - 1882, Илмин Двор, Подравска Слатина

Џоџо, Јован–Јоко Ђ. - Ђедићи, Требиње

Шовран, Иво Стевов - 1882, Шишићи, Будва
Шћепановић, Мило - Котор
Шушић, Ђорђо - Пустипуси, Љубиње.

Задржани на лечењу (9):

Бољевић, Василије Милов - Бољевићи/Црмница, Бар
Живковић, Брацан Велишин - Жиковићи/Кучи, Подгорица (умро 1940)
Живковић, Митар Велишин - Жиковићи/Кучи, Подгорица (умро 1950)
Жигић, Марко - Лика
Милић, Васо Марков - 1883, Подград/Кучи, Подгорица
Милић, Никола–Коља Јанков - Подград/Кучи, Подгорица

Обрадовић, Драго Милосавов - 1880, Тепца, Жабљак (видети објашњење на страни 74)

Обрадовић, Јово - Тепца, Жабљак

Степановић, Раде - Сребреница.

С непознатом судбином. Миџар К. Ђурић и Никола Т. Ђурић, за које Стијачић вели да су из Грбља, односно из Боке, налазе се на свим ранијим списковима потопљених још два пута: једном с презименом **Ђурић**, а други пут с презименом **Вујошевић**. (Обојица су из Куча – Дрекаловићи, Вујошевићи – из ужег братства **Ђурића**. Према Јокановићевом запису у кучкој племенској историји, животни пут **Дмијтра Крстова** окончао се 1917, а **Николе Томова** 1915. године). Пошто се избришу одавде и једном из списка потопљених, оба пута као **Ђурићи**, њихова судбина биће обележена под презименом **Вујошевић**, а избрисаће се и категорија међовских страдалника *с нејошнатиом судбином*.

Одустали или на путу нестали (37). Подразумева се да нема имена оних тридесет седам добровољаца из „американског списка”, које је Вукмановић избегао да попише, с објашњењем да се радило о особама које су „одустале од доласка или су на путу нестале”; сматрајући такав чин срамотним, он је само записао да „њихова имена нећемо да саопштајемо”. Истини за вољу, Вукмановић је превидео да су се међу њима могла налазити и лица која до Јадранског мора нису стигла жива и која су, стога, „оправдано” нестала током путовања; о томе сведочи и Мирко Пралица, један од добровољаца (чије се име налази у *Поменику* објављеном у већ помињаној Петровићевој књизи *Верници Ошацибине*), податком да је током његовог путовања ка Солунском фронту (преко Атлантика и Средоземног мора) „шеснаесторица од разних болести преминуло и бачено у море”; њих, наравно, нема у касније прављеним списковима српских добровољаца.

Ако се још зна да се на *Бриндизију* налазила и медицинска мисија америчког Црвеног крста састављена од најмање пет-шест особа, а можда и више, сасвим је извесно да податак о 480 (или 511, или 533) српских добровољаца укрцаних у Халифаксу не може бити тачан.

Има ли се на уму укупан број овде пописаних потопљених, спасених, задржаних успут на лечењу, одусталих и несталих, „тричетири мушких” из америчке медицинске мисије, као и Вукмановићев запис да „кад су се у пристаништу скупили сви бродоломници... било их је свега сто шездесет четири спасених”, произи-

лази да је из Халифакса испловило више добровољаца но што се то у појединим списима наводи.

Вукмановићев запис да се на обали скупило „свега сто шездесет четири спасених” тешко да може бити тачан, будући да он објављује само 106 њихових имена: 88 по америчким списковима и 18 по личним извештајима цетињском Бановинском одбору; ако би се његова укупна цифра ипак прихватила као истинита, мора се поставити питање где су имена још барем тридесет три добровољаца изнад цифре од 131 спасеног, колико их је пописано у овом *Поменуку*.

Одговор је: сви спискови били су неуредни, преживели добровољци напуштали су Медову непописани, позив оног већ помињаног Одбора с Цетиња „преко неких дневних листова и срезова на општине” био је чиста беспослица (у време кад је велик део црногорског становништва био неписмен и кад је позивима „срезова на општине” било тешко да у црногорско беспуће стигну до оних који су знали да испричају истину о страдалницима с *Бриндизија*), тако да је све препуштено нагађању.

Ипак је на лађи морало бити *приближно 600* добровољаца.

Нагађа се и на којој се удаљености брод налазио кад је потопљен: *око тридесет километара од обале* (Вукмановић), *око једног километра и по од обале* (Крстоношић), *на око 200 метара од обале* (Орландић, у Ђурићевој књизи).

Карика која недостаје. Последњом реченицом трећег наставка својих успомена на рад у чехословачко-америчкој медицинској мисији у Србији током 1915. године (објављених у часопису *Naš život* у Бачком Петровцу, април 1938), др Ђуро Гуча (неколико појединости о његовом животном путу записано је на странама 68-69), који је преживео бродолом *код Медово*, каже да ће „шири опис свог деловања у Црној Гори дати у опису мисије у Црној Гори”. Из те реченице морало би се закључити да се он није одмах по бродолому вратио у Америку, како нам то сугерише Вукмановић, већ да је стигао у Црну Гору и тамо извесно време задржао. Часопис у коме је то записано престао је да излази кад је већ било извесно да ће рат стићи у Југославију, а дотле се тај „шири опис” није појавио, иако је било довољно времена и да се он напише и да се објави; није се појавио ни у послератним свескама (1946-1947), тако да је читалачка и стручна јавност у Црној Гори и Србији остала без прворазредног сведочанства о припреми те мисије и њеном саставу, о саставу целог добровољачког батаљона, о бродолому, о спасавању и жртвама, те о могућем укључивању спасеног медицинског особља у српску војску у повлачењу ка Грчкој.

Ипак, по повратку у Америку, др Гуча оставио је један краћи запис о свом боравку у Црној Гори; тај запис, врло штур и не много информативан, објављен је у Чикагу, у Великом народном илустрованом календару „Југославија” (за просту 1917. годину), и носи наслов *Последњи дани Црне Горе*. Уз напомену да се у тексту помиње само госпођица Мери Ламош (уз ознаку *моја дружарица*), овде ћемо пренети само оно што се може сматрати занимљивим за медовско страдање:

„Кад ме на Бадњидан, око подне, српски војници из мора извадише у Сан Ђовани ди Медуа, нисам знао ни сам што да мислим... Још нијесмо били ни до краја дошли, кад је један аустријски аероплан почео бацати бомбе на србијанске биваке и на Медову... Лађа »Бриндизи« ударилa на мину и потопила се за 12 часака у заливу Сан Ђовани ди Медуа, 6. јануара по новом календару. Изгубило се је 272 живота, већином америчких добровољаца, и сав товар лијечничке експедиције Ј. В. Фротингама, која је собом носила пуно различитог материјала, накупљеног међу Словенима у Америци. Само брашна је изгубљено 700.000 фуната (преко 300 тона – ИП)... Један пут већ на крају (био сам последња жива душа, кога су извадили из мора), пуно су ме поздрављали моји амерички Црногорци који су били толико сретни да су могли спасти своје животе... Управитељ града Медове, мајор г. Б., стари пријатељ – заједно смо били цијело љето на Горанску, на положају према Афтовцу – пошаље ми одијело; мајор српске краљевске гарде г. М... даде рубенину, и тако комад по комад, био сам обучен... Овако обучен наставим пут за Скадар, наравно пјешки (црногорски начин), са својом првом помоћницом г-ђицом М. Ламос из Чикага, која се такође спасла са потопљене лађе. На путу између Љеша и Скадра видим прве неописиве слике рата, видим српску војску која одступа, чини ми се баш моравска дивизија. Боже мој! Каква огромна разлика између сада и нити четири мјесеца прије. што смо се видјели. Гладом пропала блиједа лица, само очи дивном ватром сијају, глава наклоњена... растргано одијело, и срећан ко има опанке... Послије подне кренули смо за Вирпазар... дочим други дан капетан... оточи нашу лађу за Плавницу... Из Плавнице државним теретним аутомобилом тачно на подне стигнем за Подгорицу... Двадесетого (јануара) у једанаест прије подне пукне топ, и јављају, да од Вира долази аероплан... Двадесет часака касније већ га имамо над Подгорицом, па часак касније засијало је и задимјело је ваздухом... Бацио бомбу... Црногорци сакупљени између Ријеке и Подгорице чекају под водством генерала Г. да даду Аустријанцима најтврђи отпор, макар и гладни. *Моји Американци створили чешје, и добро наоружани ојили на положај* (курзив ИП). Принц

М. остаје у Тузи, и по потреби предаје Подгорицу, војску, и по једној тачци привременог мира све Србијанце, који се још налажаху у Црној Гори. По подне кренуо сам са мојом другарицом (госпођицом Ламош – ИП) за Плавницу, замишљајући у Скадар... Један пут већ на Блату, осећали смо се сигурније... Ноћ је била тамна, а што ближе Скадру, и Блато све немирније. Други дан за Љешом стигнуо сам српску војску, а у Драч још и предлазио... Пошто сам одсједио пет недеља у Гибралтару, као енглески заробљеник, 7. априла стигнуо сам у Америку”.

А *Американски Србобран* (Питсбург/САД) од 5. јуна 1934. године обавестио је своје читаоце да је петнаестак дана раније, 20. маја, у српском православном храму у Чикагу одржан парастос потопљенима у медовском бродлону, те да су том приликом о том догађају говорили парох чикашки Петар Стијачић и др Ђуро Гуча. Иоле разложен читалац морао би претпоставити да је др Гуча пред присутним верницима изнео читав низ чињеница о мисији којој је он тада био на челу и да је, највероватније, рекао и колико се добровољаца налазило на броду; није искључено и да је том приликом изговорио и име неког од својих тадашњих сапатника. Али, не! Новинском извештачу било је интересантније да у новине пренесе цео говор Стијачићев, уз напомену да је „свештеник том приликом прочитао листу добровољаца потопљених, за које се до сада зна, а ту је 155 имена, која су изашла недавно (18. априла исте године – ИП) у *А. Србобрану*, дочим је око 300 потопљено”. И само је на крају дописао да се скупу обратио и др Ђуро Гуча, који је на потопљеном броду био командант батаљона и шеф медицинске мисије упућене на црногорско ратиште.

Неки дан касније, 14. јуна, у истим новинама објављено је писмо Николе Масонићића из Милвокија/САД, једног од оних који су се бавили прикупљањем добровољних прилога за подизање споменика потопљеним добровољцима на Цетињу. Он ће тамо написати да је „њих четири стотине и осамдесет кренуло из Америке”, те да је „од тога великог броја остало у животу само педесет и два, међу којима је био и један брат Рус из Сибира, остали су нашли своју смрт у дубинама Јадранског Мора”.

Тако је и *Американски Србобран* дао свој прилог општој пометњи везаној за број потопљених, спасених и других српских добровољаца са Бриндизија.

А овај аутор додаће у наставку више пута помињани *Именик добровољаца потопљених код Сан Ђовани ди Медова* за које до сад знамо, који је Крсто Лекић послао *Американском Србобрану* и који је тамо објављен 18. априла 1934. године. На списку се налази 153 имена, а не 155, како је то новинар забележио; ово ће бити први пут да се тај списак појављује пред читаоцима у Отаџбини:

Лекићев списак

Литература

- 1 Американски Србобран Питсбург/САД, број 5703. од 18. априла 1934;
- 2 Ђуро Батрићевић, *Добровољци у ослободилачким рајтовима Црне Горе 1875-1918*, Подгорица 1997;
- 3 Војислав Бољевић-Вулековић, *Црмничко племе Бољевићи у прошло-сти Црне Горе*, Подгорица 1995;
- 4 Чедомир С. Булајић, *Вилуси*, Београд 1994;
- 5 Čedomir S. Bulajić, *Rodoslov bratstva Bulajića*, Beograd 1987;
- 6 Бранко Вујков, *Чуруж кроз историју*, Нови Сад 2002;
- 7 Саво Вукмановић, *Споменица поштованих добровољаца под Медо-вом*, Цетиње 1939;
- 8 Владо Гојнић, *Црногорци у Америци*, Подгорица 2002;
- 9 Ђуро Гућа, *Rozprawy na mój dobrovolnički život v Srbsku od roku 1914-1916*, Naš život broj 2/37, 3-4/1937. i 1/1938, Bački Petrovac;
- 10 Антоније Ђурић, *Солунци говоре*, Београд 1989;
- 11 Живко А. Ђурковић, *Кленчани*, Никшић 1995;
- 12 Јован Ердељановић, *Спота Црна Гора*, Београд 1978;
- 13 ****Именик месца у Југославији*, Београд 1973;
- 14 Радивоје и Петар Јаничић, *Илија (Шћејанов) Јаничић*, Добровољачки гласник број 10, Београд 1997;
- 15 Милан Милошев Јокановић, *Племи Кучи – Ејничка историја*, Београд 1995;
- 16 ****Југословенски добровољци 1914/1918 – Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1980;
- 17 Гојко Капор, *Родослов Капора*, Ниш 2003;
- 18 Васко Костић, *Српска народна жарда Кошор*, Котор 1990;
- 19 Ђорђе Крстоношић, *Добровољци из Америке – Крвава прошлост 1914-1918*, Детроит 1962;
- 20 Вукота Миљанић – Аким Миљанић, *Презимена у Црној Гори*, Београд 2002;
- 21 Милосав Ђ. Никчевић, *Родослов браћства Никчевића*, Подгорица 1996;
- 22 И. Петровић, *Верници Отаџбине – Српски добровољци у ослободилачким рајтовима 1912-1918*, Нови Сад 1998;
- 23 И. Петровић, *Поменик свјетих српских рајника 1912-1918 (припремљено за штампу)*;
- 24 Милан Радека, *Горња Крајина – Карловачко владичанство*, Загреб 1975;
- 25 Никола П. Рајковић, *Племи Косијери 1439-1945*, Цетиње 1968;
- 26 Вељко Сјеклоћа, *Доброљани у борби за слободу*, Цетиње 1991;
- 27 Д. Л. Сјеклоћа, *Преци и појомци – Родослов Сјеклоћа*, Цетиње 2003;
- 28 Славко Стијачић, *Добровољци из Требињског краја 1912-1918*, Добровољачки гласник број 10, Београд 1997;
- 29 Славко Стијачић, *Трагедија добровољаца са брода „Бриндизи“*, Добровољачки гласник број 21, Београд 2003;

- 30 Добросав Туровић, *Помоћ Срба из Канаде и Америке: неке судбине добровољаца – Јабланичана*, Добровољачки гласник број 10, Београд 1997, 110;
- 31 *** *Херцеговци – Српски рајини добровољци у рајновима Црне Горе и Србије 1912-1918*, Београд 2002; Допуне монографији, 2004;
- 32 Марко С. Шовран, *Грбаль, књи́га 1 – Шишићи*, Београд 1998;
- 33 Стојан Караџић, Вук Шибалић, *Дробњак – Породице у Дробњаку и њихово поријекло*, Друго измијењено и допуњено издање, Београд 1997.

*****Посредовањем др Ђорђа Станића, нешто краћи текст (од овог) о медовским страдалницима дат је 10. јануара 2005. године *Добровољачком гласнику* у Београду; очекује се да буде објављен крајем године, у наредном, 26. броју.

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ ИЗ РУСКОГ ЗАРОБЉЕНИШТВА

Добровољци у Великом рату. Још у време балканских ратова, многи добровољци из српских крајева западно од Дрине и северно од Саве и Дунава кришом су прелазили у Србију и Црну Гору да се боре против турске окупације српских покрајина. С њиховим пребацивањем настављено је од тренутка кад је постало извесно да ће Аустроугарска објавити рат своме јужном суседу, а највећи део те нове добровољачке масе чинили су аустроугарски војни обвезници. Кад је избио рат, такву праксу прихватили су и бројни Срби из редовног састава аустроугарске војске, као и они који су били управо мобилисани у војску; не желећи да иду у рат против једнокрвне браће, они су настојали да сваки блиски сусрет са српском, црногорском или руском војском искористе за „промену заставе”. На њихово смишљено бекство само се формално-правно могло гледати као на дезертерство. У суштини, њихов прелазак у српску војску био је дуг Српству и ретка прилика да се учешћем у оружаном борби допринесе коначном ослобођењу све Српске Земље, и источно и западно од Дрине, и северно и јужно од Дунава и Саве.

Многи од придошлица успели су да још током прве ратне године пређу у Србију и буду распоређени у регуларне српске ратне јединице. Било је, наиме једном одлуком српског Министарског савета из јула 1914. године наређено „да се добровољци не формирају у засебне добровољачке формације или добровољачке команде, нити да се на започетој основи окупљају сами у веће формације, какве су почеле да се виђају по појединим варошима”. Тек касније, кад је уочена непрактичност ове наредбе, дато је овлашћење Врховној команди да „може примати добровољачке чете и употребљавати их по сопственом нахођењу”, под условом да те чете буду стављене под команду најдисциплинованијих српских официра „који ће водити рачуна да се не врше пљачке а према изгредницима бити веома строги”.

На самом почетку Првог светског рата, српској и црногорској војсци ставио се на располагање највећи број емиграната затечених у Србији или Црној Гори. (Не треба занемарити ни податак потекао 1. новембра 1917. године из канцеларије Добровољачког одељења у Одеси, да је уочи самог рата и првих ратних месеци „из освојених босанско-херцеговачких области прешло на територију Србије до 50.000 Босанаца и Херцеговаца... И упутише се готово сви... пребегли Југословени у позадинску службу војске и у

грађанске дужности"). Од тих добровољаца формирана су у Србији барем четири четничко-добровољачка одреда: Јадарски, Руднички, Златиборски и Горњачки. Од пребега из Баната и Срема, највећим делом, формирана су у Београду два одреда: Банатски и Сремски; оба су учествовала у последњој одбрани Београда. Касније, до краја 1915. године, поред неколико хиљада добровољаца укључених директно у српске јединице, било је формирано још десетак добровољачких одреда и самосталних батаљона; један од њих, Одред војводе Вука (Војина Поповића, 1881-1916), бројао је у извесним тренуцима (после бројних погИБија и поновних попуна) и по 4.000 бораца. Према вишедеценијским истраживањима Михајла Стојаковића (1923, Ламовита, код Приједора – 1997, Нови Сад), једног од најревноснијих трагалаца за истином о српском добровољачком покрету у Првом светском рату, кроз све регуларне и добровољачке јединице у саставу српске војске, у најранијем ратном периоду прошло је око 24.000 српских добровољаца из српских крајева под влашћу Аустроугарске, углавном бивших аустроугарских војних обвезника, пребеглих или заробљених током ратних операција 1914. године.

Знајући да је највише могућности за бежање пружао аустро-руски фронт, и да је највећи број војника у руском заробљеништву потицао из реда оних који су се предали добровољно, српска влада била је нарочито заинтересована да за своју националну ствар придобије те такозване руске заробљенике. Још новембра 1914. године председник српске владе Никола Пашић (1845, Зајечар – 1926, Београд) послао је у Русију Драгутина Ј. Илијћа (1858, Београд – 1926, Београд), књижевника и националног радника, сарадника некадашњег београдског листа *Велика Србија*, да, као представник српске владе и политички експерт, обавља поверљиву политичку и војну мисију за прикупљање добровољаца.

Шеснаестог/29. новембра 1914. године, српски посланик на руском царском двору др Мирослав Спалајковић (1869, Крагујевац – 1951, Париз) известио је своје Министарство иностраних дела да „многи Срби из Босне и других крајева Аустро-Угарске – војници – које су Руси заробили, моле... да се упуте у Србију”. Пет недеља касније, 21. децембра 1914/3. јануара 1915. године, он је пренео сагласност великог кнеза Николаја Николајевича Романова, стрица руског цара Николаја II и главнокомандујућег руске војске, „да се пусте заробљеници из српских земаља Аустро-Угарске”. После седнице Министарског савета, на полеђини телеграма записано је: „Питати у Петроград колико их има и саопштити да их можемо употребити само за чување границе према Албанији и за чување реда, али не да ратују против Аустроугарске”(2, док. 1 и 3, 2. и 3).

Послови су текли споро, тако да су прве веће групе добровољаца пребачене у Србију, Дунавом, тек крајем септембра 1915. године. Ради се о „три веће партије... прва од 1050, друга од 2200, и трећа од 500 округло. Било је и мањих партија”. Према подацима српског посланства у Петрограду, током августа и септембра 1915. године било је тих добровољаца „око 3.500” (9, 11), али ће пре бити да их је пристигло и читавих 4.000, а можда и више. Јер, један савременик пише да „у јесен 1915, пред саму аустро-немачку офанзиву (која је почела 6. октобра – ИП), долази из Русије до 2000 добровољаца и до 40 официра. Сви ови добровољци учествују као засебан добровољачки одред према бугарској граници и јуначки задржавају и одбијају непријатеља и стварају могућност главном делу српске војске да се у реду повуче. Командант овог одреда причао ми је, да је од 4000 бораца, колико их је имао на бугарској граници, дошло у Скадар свега 1500 живих. Зна се, међутим, да код ових добровољаца заробљавања није било” (8, 15), што ће рећи да их је око 2.500 изгинуло.

Илијћева мисија настављена је појачаним интензитетом, тако да је средином јесени почела да се остварује идеја о организовању посебне добровољачке јединице, назване Српски добровољачки одред; за његовог команданта, 30. новембра/13. децембра 1915. године именован је мајор Живојин Пејовић (1879, Краљево – 1922, Врњачка Бања). Пошто се број пријављених добровољаца из реда руских ратних заробљеника све више се повећавао, крајем марта 1916. године почело је формирање првог, а нешто касније и другог добровољачког пука Прве српске добровољачке дивизије. На дан кад је Прва српска добровољачка дивизија формирана (16/29. април 1916), од укупно 9.904 добровољаца било је Хрвата 84, Словенаца 14, Чеха 25, Руса 8, а припадника других народа 22, односно укупно 1,6 посто. Сви остали, њих 9.751, односно 98,4 посто, били су Срби. Према извештају послатом српском Престолонаследнику дан уочи оснивања, „међу војницима има највише Босанаца, затим Банаћана са Бачванима и Барањцима и на трећем месту Сремци и Славонци са Личанима. Са врло малим изузетком сви су војници Срби православци. Из Србије има 147 наших војника и добровољаца, од којих је већина прошле године, у октобру, прешла из Крајинског округа у Румунију и отуда у Русију”.

Старешински кадар за ову дивизију, у коме се нашло сто тридесет официра, војних чиновника, подофицира, војника и посилних (међу њима и пет медицинара и по један ветеринар, сликар и војни свештеник), формиран је на Крфу, указом од 24. фебруара 1916. године; за команданта именован је пуковник Стеван Хаџић (Београд, 1868 – Београд, 1931), а за начелника штаба артиљериј-

ски мајор Војин Ђ. Максимовић (Кладово, 1876 – заробљенички логор Линген/Немачка, 1942).

Убрзо је започет и рад на стварању Друге добровољачке дивизије, а изврстан број српских официра изабран је да обилази заробљеничке логоре по Русији ради задобијања Хрвата и Словенаца за југословенску идеју. У основи, успех њихове мисије био је крајње безначајан, пошто су и Хрвати и Словенци исказивали нескривену мржњу према Србима и њиховој ослободилачкој борби.

Крајем маја 1916. године генерал Алексеј Алексејевич Брусилов (1853-1926), доцнији командант Југозападнoг фронта, свега два месеца врховни командант руске војске, хтео је да Прву српску добровољачку дивизију употреби на галицијском фронту, али се српска влада са тим није сложила; она је имала намеру да све те јединице пребаци на Солунски фронт. Као први корак у том правцу, од двеју српских добровољачких дивизија формиран је Српски добровољачки корпус, а 29. јула 1916. године за његовог команданта постављен је генерал Михаило Живковић (1856, Београд – 1930, Београд). Када су два дана касније свим добровољачким пуковима свечно предате заставе које су припадале неким пуковима расформираним током повлачења српске војске из Отаџбине, у Корпусу је било већ преко четрдесет шест хиљада добровољаца.

Ратовање у Добруци. По несрећи, догађаји су текли мимо српских очекивања: Румунија је 27. августа 1916. године ушла у рат на страни Савезника, наредног месеца отворен је фронт у Добруци, јужно од дунавске делте, и тамо је, са циљем да се ојачају руске и румунске војне позиције, послата Прва дивизија Српског добровољачког корпуса, са укупно 18.400 војника (укључујући и попуну од 2.400 војника), углавном Срба. Објективно, српска влада није се могла оглушити на руски позив за помоћ, утолико пре што су Руси опремили Дивизију и финансирали све њене расходе у Одеси. На супротној страни, под командом немачког генерала Макензена, нашли су се Бугари, Немци и Турци. Њима у заштиту, Централне силе су са Солунског фронта пребациле око сто хиљада својих војника; притисак на Савезнике на Солунском фронту тиме је био смањен.

Борбе у Добруци биле су жестоке: Румуни су изгубили око седамдесет одсто својих ефектива, једна руска дивизија исто толико, а друга девет десетина. Од три бугарске дивизије, које су стајале наспрам српске, две су биле растурене. Српска Прва дивизија, уведена у бој 7. септембра (25. августа по старом календару), остала је без нешто више од половине свог састава (53 одсто): њени губици износили су 729 погинулих, 2.265 несталих и 6.243 рањена (2, док.

103, 110-111). О јунаштву српских добровољаца једне одеске новине тада су написале:

„А што се тиче Срба, чији одред сачињава део добруцке армије, они се боре са безумним јунаштвом. Мада су разнолики по саставу и пореклу, они су се слили у потпуно једнаку масу. Срби Бугаре не заробљавају, а сами се не дају заробити. Рањени Срби, кад дођу у опасност да буду заробљени, редовно одузимају себи живот самоубиством... За време борбе, један српски војник, рањен тешком гранатом у ногу, пао је. Његово одељење отишло је напред. Кад је друго одељење српских војника дошло до њега он им је довикнуо: Не заборављајте, браћо, да сте српски војници. Живела српска војска! Викнуо је то, извадио револвер и убио се...”

Болнице у Одеси биле су препуне српских рањеника. Што се несталих тиче, они су сматрани убијенима, јер је непријатељска страна, третирајући српске добровољце као аустроугарске дезертере, ликвидирала све до којих је могла доћи. Како каже Стојаковић, српски добровољци били су „једина војска која није на врату носила металне плочице са именом и презименом и именом јединице, какве носе све армије света. Уместо имена и презимена, носили су металну плочицу везану за руку, са два броја: бројем војничког списка и редним бројем тог списка. Ако мртвог или рањеног нађе неко из његове јединице, из та два броја знаће о коме се ради, а ако га непријатељ ухвати или мртвог нађе, неће знати ко је. Тако се радило да би се избегла освета над његовом породицом”.

Корпус се попуњава и даље. Да би се обезбедио довољан број ратника, одлучено је да се по одеском војном подручју мобилишу сви јужнословенски заробљеници распоређени на пољске радове. За све оне који нису били вољни да крену на фронт, било је предвиђено да буду враћени у заробљеничке логоре. Овај необичан потез био је привидно ефикасан: прикупљеног људства било је толико да је могао бити формиран и IV пук Друге дивизије. Међу тако скупљеним „добровољцима” било је највише Хрвата и Словенаца. Мада су „добровољци” редовно упућивани на фронт, у групама, баш онако као је било предвиђено наредбом, многи од њих успут су бежали и враћали се у Одесу. С њима су пристизали и дезертери из Прве дивизије, њихови истомишљеници, што је несумњиво водило и војничкој дестабилизацији Добровољачког корпуса у целини, како оног дела који се налазио на фронту, тако и јединица задржаних у позадини. Они који су били прожети идејом ослобођења и уједињења тражили су да се дезертери искључе из Корпуса. Учестале су свађе и туче, а њихов врхунац био је достигнут 23. октобра (1916), када је у једној чети Друге дивизије, због тога што

су хрватски „добровољци” брисали српска обележја, у међусобном гушању убијено или задављено тринаест људи.

Тај инцидент показао је да се већа пажња мора посветити моралним и психолошким аспектима добровољачког организовања, што је подразумевало обавезу да се најпре одбаце сви непријатељски агитатори и агенти. Поред тога, било је нужно да се, пре укључења у борбене јединице, један број колебљивих подвргне „специјалном третману у националном духу”. Око двеста оних који су у Аустроугарској завршили најмање четири разреда гимназије а нису имали чин резервног официра, издвојени су и послати на обуку у школу резервних официра Добровољачког одреда.

Пропаганда против српских добровољаца. За све то време, аустро-германска пропаганда, али и бугарска и италијанска, интензивно је радила на разбијању Корпуса. Она је настојала да преко својих агената и провокатора у Корпусу изазове трвења и побуне, што би најпре довело до осипања добровољачког састава, а касније, по претпоставци, и до његовог распуштања. Крајњи циљ такве пропаганде био је да се спречи одлазак добровољачких јединица у Србију и на Солунски фронт. Аустроугарска обавештајна служба радила је преко хрватске „Партије Франка”, чија је московска филијала деловала под именом „Руско-хрватско књижевно друштво имена Крижанић”.

Штетан утицај на добровољце који нису усвојили идеју уједињења допирао је и преко петроградског центра истог тог друштва. На челу ове агентуре налазили су се Хрват Крунослав Херуц (по руском писању: Геруц) и Словенац Јосип Тума, а ухваћена њихова преписка открива какав је био стварни циљ хрватских и словеначких „добровољаца”. Тако, на пример, потпоручник Стјепан Супанец марта 1917. године пише да су „Срби гадни и покварени, да они и кад би нешто хтели да добро учине, они то не знају”, а потпоручник Иво Жајгер, Словенац, јавља да су његови сународници против Срба, али да је ово за њих добра политичка школа, јер у сваком пуку имају по једног или два своја човека, тек да се не заборави „њихово људско биће”. Капетан Вилко Марион, иако је прихватио да буде добровољац, одбио је да потпише заклетву краљу Петру, под изговором да се већ заклео своме цару Францу Јозефу и да би борба против Аустрије била равна издаји. Пошто је на нечију интервенцију поново био враћен у Добровољачку дивизију, он је својим истомишљеницима у логору објаснио да нема намеру да служи српској ствари, већ да „због наше идеје ја сам плуноу на свој образ и положио заклетву краљу Петру, али будите увјерени, да овај мач, што га пашем, оштрим против њих –

наших непријатеља”, односно Срба. Потпоручник Драгутин Пичинић изјавио је на рапорту код свог командира чете да „једино добро које ја као командир вода мој вод могу поучити јесте да свима кажем да бјеже из овог корпуса” и да је „најважније да вам кажем да су мени Срби непријатељи и да их мрзим једнако као и Њемце”. Отуд, није ни било чудно што је из Дивизије, првих дана по њеном формирању, од двеста официра иступило равно три четвртине, од тога само четири Србина.

Доцнија делатност ове агентуре, због тога што је у Корпусу остало мало Словенаца и Хрвата, обављана је мобилисањем нових „добровољаца”, чији је једини задатак био да дођу у Одесу и тамо протестују против српске политике. Одбијали су чак да од Срба приме и храну, узвикујући *Живио Франц Јозеф, Живио наши цар, Нећемо Велику Србију, Нећемо краља Пејтра*, и слично. Таквих словеначких и хрватских „добровољаца” било је око девет хиљада и они се, у ствари и нису укључивали у Корпус.

„Потреба у људству огромна је”. Почетком јула 1917. године српска влада већ је била озбиљно забринута за даљу судбину Солунског фронта. Према информацијама добијеним од генерала Михаила Рашића (1858, Алексинац – 1932, Београд), српског војног изасланика у Паризу, тих дана очекивала се једна међународна конференција „на којој ће се узети у претрес и балканске ствари”. Изасланик није знао о чему се тачно ради, али је изражавао бојазан да би се поново могло разговарати о делимичном повлачењу савезничких снага са Солунског фронта. Имајући на уму старо гледиште српске владе да је опстанак тог фронта од изузетног значаја не само за српску ствар већ и за савезнике, Рашић је инсистирао да се расположиве снаге задрже тамо и даље и да би их чак требало појачати.

Божидар Терзић, министар војни, подржавао је такво гледиште и он је 16. јула затражио од Николе Пашића да се влада потпуно ангажује у том смислу. Терзићеви разлози заиста су били утемељени: „Потреба у људству наше војске огромна је. Извори за поуну људства, ограничени само на оне, што се из болнице и са боловања враћа. Регрутовање добровољаца са стране Америке, и од заробљеника из Италије и Француске даје сувише слабе изгледе. Сви покушаји до сада учињени, да што год добијемо из Италије, остали су узалудни. Од 3000 колико смо рачунали, стављено нам је у изглед свега 1200, па и од тих досада, после толико времена добили смо око 140. Од заробљеника наших у Француској, од којих би могли по извештајима добити до 2000, не стиже ни један човек... Добровољци из Америке стижу у врло малом броју”, пошто је до

тада Америка, због своје ратне неутралности, забрањивала врбовање добровољаца за било коју страну.

Зна ли се да су од започињања ратних операција на Солунском фронту па до средине децембра 1916. године укупни губици српске војске (мртви, рањени и нестали) износили 1.068 официра и 32.381 војник (2, напомена уз док. 115, 136), број добровољаца који је претходних неколико месеци пристизао из Америке заиста није могао задовољити српске војне потребе; у потрази за војничком попуном, српска страна је најбржу и највећу помоћ очекивала од још увек непопуњеног Српског добровољачког корпуса из Русије. С разлогом је, дакле, министар војни тражио 22. децембра 1916. године да ђенерал Живковић издвоји један део својих ефектива из Одесе и упути их у Солун. „Да би се попуниле велике празнине код Солуна, поред свих других мера неопходно је потребно да добијемо што пре најмање 5.000 добровољаца из Русије... Транспорт почети јануара... Радите да се горњи број војника што пре прикупи у допунској јединици и спреми за транспорт, а добровољачке дивизије попуњавати тек пошто се осигура попуна за Солун. Са овим ћете обезбедити корпус од преране употребе за операције” (1, 138), планиране у руској Врховној команди. Иако су се Руси томе опирали, ђенерал Живковић је успео да из Корпуса издвоји један батаљон од 1.079 војника и 20 официра и 25. јануара 1917. године пошаље га у Солун. Путујући преко Мурманска, Енглеске, Француске (на путу за Оранж, 14. марта прошао је кроз Авр) и Италије, овај батаљон стигао је на фронт тек 21. априла, али „у врло добром стању” (1, 139).

Добровољци из Одесе на Солунском фронту. Доста труда, укључујући и дипломатску процедуру, уложено је у пребацивање Српског добровољачког корпуса из Одесе на Солунски фронт. И поред упорних настојања ђенерала Живковића да се још крајем јануара 1917. године крене на пут према Солуну, до тога је дошло тек последњих дана августа исте године. Читавих осам месеци трајало је путовање српских добровољаца, тако да су последње групе стигле у Солун 1. маја 1918. године. Како каже Михајло Стојаковић у једном свом тексту објављеном у новосадском *Дневнику* (у осамнаест наставака, почев од 8. новембра 1993), „у пролеће 1918. године сјединили су се тако са српском војском сви добровољци: и они који су се затекли у Србији 1914, и они који су у ратним операцијама 1914. и 1915, као аустроугарски војници прелазили у српску војску; и они који су у то доба могли да пребегну преко границе; и они који су из Русије 1917. и 1918. дошли у већ формираним јединицама; и они који су дошли из Америке, Аустралије, Новог

Зеланда, Канаде, Француске, Италије и других земаља. Наравно, само они који су преживели. Јер, многи су до тада оставили своје кости по Србији, Албанији, Грчкој, Тунису, Русији и Румунији, или негде успут, у некој другој земљи или у неком далеком мору”. (Остали су овде непоменути добровољци из Русије који су на српско ратиште стигли Дунавом током 1915. године, њих око 3.750, а можда и више од 4.000).

Сва тако створена свесрпска војска учествовала је у јесен 1918. године у пробоју Солунског фронта.

Са бројем српских добровољаца из Русије манипулише се на разне начине и из разних побуда. Тако, на пример, хрватски политичар др Анте Мандић (1881-1959), члан Југословенског одбора, написаће у једном свом извештају од 3. марта 1919. године да о путовању Прве и Друге дивизије од Одесе до Солуна „нема точних података”, што ће рећи да се не зна ни колико је добровољаца из Русије приспело на Солунски фронт(2, 381). *Војна енциклопедија* сугерише нам да је њихов број износио 11.786 официра, подофицира и војника(7, књига 8, 787), док из поверљивог извештаја (5. фебруар 1918) српског Министарства војног Николи Пашићу проишлаго да је из Русије у Солун упућено укупно 13.536 војника и старешина, а да их је у Русији остало још 1.015(4, док. 248, 395). Током лета 1918. године, Министарство војно потрудило се да израчуна колико добровољаца има у српској војсци. Поверљивим писмом од 23. септембра исте године, оно је известило Министарски савет да „још нису прикупљени подаци о свим добровољцима... (а) по до сада прикупљеним подацима има свега добровољаца 21.000”(1, док. 242, 338).

Најчешће, цифарски подаци Министарства војног непоуздани су, те они понекад више збуњују и прикривају но што информису. Ту чињеницу најлакше је објаснити, ако ничим друго, непостојањем ефикасне ратне администрације у Министарству и на фронту; многи од прикупљених података били су резултат тренутног односа (подсмешљивог, потцењивачког, игнорантског!) трупних старешина према чиновничким захтевима из позадине. Тако, примера ради, актом од 17. октобра 1918. године, Министарство обавештава Врховну команду да, међу 21.000 добровољаца у српској војсци, из Црне Горе има свега 219, од којих 161 из Америке. Неку годину после рата, 14. августа 1924, министар за аграрну реформу потписао је два списка с укупно 312 комита и добровољаца из Црне Горе којима је требало наделити земљу у Војводини Српској. Посебан списак са добровољцима из Боке садржавао је још 132 имена(3, 119). На другој страни, само у делимичном списку добровољаца придошлих из Америке на Солунски фронт од почетка фебру-

ара 1917. до краја октобра 1918. године има 540, а у списковима које је аутор овог текста припремио за књигу *Поменик свейих српских райника* има и свих 1.400 „америчких” добровољаца из Црне Горе, Брда и Боке.

Наравно, у Министарству војном нису се ни трудили да нађу „потпуне” податке, јер да јесу, морали би имати у виду и бројку коју је командант Прве добровољачке дивизије пуковник Драгутин Милутиновић (1865, Белошевац, код Крагујевца – ?), потонји дивизијски ђенерал, поменуо у извештају министру војном по свом доласку у Солун, крајем јануара 1918. године: „У војничком погледу ова наша организација дала је врло лепих резултата и славним борбама 1. дивизије у Добруци, а у исто време – само овом дивизијом (кад дође II бригада) – појачана је наша солунска армија са око 21.000 војника(1, 195). Иначе, ова бригада, у чијем се саставу налазило укупно 3.934 официра, подофицира и војника, стигла је у Солун у два ешелона: први је приспео 29. марта, а други 1. маја 1918. године. Сви они пребачени су на фронт после неколико дана одмора(1, 190-191). Дода ли се овим цифрама и оних 1.100 добровољаца послатих из Одесе 25. јануара 1917. године(1, 139), као и састав Друге дивизије од укупно 2.663 војника, официра и подофицира, приспелих у Солун 7. децембра 1917. године и у шеснаест чета разбацаних по српским дивизијама(1, 186), онда се тек види о каквом се појачању српске војске радило. До њиховог доласка, „број људства по четама српске војске није износио ни 50% од њиховог формациског стања”(1, 192. и 194), да би се приливом добровољаца из Русије „подигао(„) њихов бројни састав до 75% формациског стања(1, 194).

Број добровољаца из руског заробљеништва. Према једном извору(2, док. 215, 312. и 365), кроз Српски добровољачки корпус у Одеси прошло је укупно 48.857 људи, док други извор(6, 22) каже да „позната је ствар, да је... кроз допунски батаљон (тог Корпуса – ИП) прошло максимум 60.000 добровољаца”. Током бојева у Добруци, Прва српска добровољачка дивизија имала је 755 погинулих, 671 несталих и, по претпоставци, бар 1.200 трајно онеспособљених од укупно 6.463 рањеника(1, 121). Из Корпуса је изашло укупно 34.165 војника и старешина: до краја 1916. године дезертирало је 7.418 лица, а иступило је око 1.500 Чеха и Словака(2, док. 215, 312); с пролећа 1917. године иступило је 12.284 „дисидената”(1, 157. и 174); на путу до Солуна изостала су укупно 2.363 добровољаца(1, 185, 187. и 190). Крајем 1915. стигло је у Србију најмање 3.750(2, прилог III, 365), половином марта 1917. године 1.100 (10, 614; 1, 139), а на Солунски фронт још око 23.660 добровољаца(1, 186. и 195). Из

свега тога произилази да се добровољачки статус не може порећи овим трима последњим групама (28.510), као ни погинулим, онеспособљеним и несталим, највероватније убијенима (2.626), у укупном броју око 31.130 добровољаца. Ако се из овог броја изуму добровољци који су из Русије дошли Дунавом (3.750), па се разлици дода око 24.165 лица изашлих из Корпуса, значи да је кроз Корпус прошло најмање 52.250 бивших руских заробљеника.

Ни ова цифра неће бити баш најсигурнија уколико узмемо у обзир да је нешто српских добровољаца (не зна се колико, али тај број није могао бити безначајан) „заостало у Русији због болести, и борило се после у савезничкој војсци на Мурману против болшевика(9, 14). Додамо ли томе и оно што је у обновљеном *Рајџнику* писао ђенерал Михаило Рашић, једно време и министар војни у српској влади, цифре о бројном стању Српског добровољачког корпуса, као и српских добровољаца из његовог састава, „заслужују” да буду сасвим измењене: „Сви ми били смо изненађени кад нас је 1918., по уласку у нашу Србију, француска Влада известила, да на крајњем истоку Сибира, близу Владивостока, има на 11.000 наших војника са неколико официра добровољаца и моли нас да пошаљемо тамо неколико старијих српских официра”(5, 14). Несумњиво, били су то добровољци из Српског добровољачког корпуса, који, ко зна из ког разлога, нису кренули из Владивостока пре пробоја Солунског фронта!

Овде ваља знати да су углавном све евиденције о људству у Корпусу биле несигурне. Тако, на пример, од укупно 1.327 „несталих” у Добруци, 657 људи нашло се доцније у Допунском батаљону, пошто су за време боја отишли са рањеницима у Одесу(1, 121-122). Или, пуковник Ђурађ Јосифовић (1868, Панчево - ?), командант Прве бригаде, потоњи помоћник команданта Југословенске дивизије и бригадни ђенерал, завршавајући операцијски дневник своје јединице написао је: „Не могу прежалити, што су у овом дневнику нетачни губици погинулих и рањених; услед веома тешких услова нисам био у стању да прикупим велики број јунака погинулих и рањених”(1, 122). Ако је већ тако, онда се са сигурношћу може рећи да ни број дезертера и изашлих из Корпуса није био тачно евидентиран, а са пуном сигурношћу то исто може се рећи и за број војника придошлих у Корпус током 1915. и 1916. године(2, док. 215, 312), кад су по месецима уписивани округли бројеви, отприлике: 500, 6000, 6500, 3500, 1500, 2000, и тако даље.

Литература

- 1 Илија Јовановић, Стеван Рајковић, Вељко Рибар, *Југословенски добровољачки корпус у Русији*, Београд 1954;
- 2 *Југословенски добровољци у Русији у Русији 1914-1918*, Зборник докумената, приредио Никола Б. Поповић, Београд 1977;
- 3 Bogumil Hrabak, *Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916-1918. godine*, Istorija XX veka, Zbornik radova VI, Beograd 1964;
- 4 *Југословенски добровољци 1914-1918 – Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт*, Зборник докумената, приредио Никола Б. Поповић, Београд 1980;
- 5 *Ратник*, Месечни војно-научни часопис, свеска I, година XXXVII, Београд 1921;
- 6 Ante Kovač, *Impresije iz jedne epohe*, Zagreb 1923;
- 7 *Војна енциклопедија* Београд;
- 8 Божа Марковић, *Наше народно уједињење*, Женева 1918;
- 9 Pero Slijeperčević, *Naši dobrovoljci u Svetskome ratu*, Zagreb 1925.
- 10 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига XXI, Београд 1931.

*****Овај је текст написан и овде увршћен и са циљем да се оправда наслов дат књизи: *Са свих страна српски добровољци*.

СРПСКИМ ДОБРОВОЉЦИМА НЕ ДА СЕ ДА УЋУ У ИСТОРИЈСКИ ОКВИР

Први светски рат

Најчешће, о добровољцима се ћути. Учешћем српских добровољаца у Првом светском рату наша историјска наука није се премного бавила. Ако је о добровољцима и писано, било је то само узгредно, тек као информација да је добровољаца било и да су „чак” постојале посебне добровољачке јединице. За тај свој пропуст, наравно, историчари се могу правдати и чињеницом да у војним архивама не постоје уредни спискови добровољаца придошлих у јединице, чак ни кад се ради о великим групама. Највећем броју спискова, ако их је и било, изгубио се сваки траг, из разних разлога, а некад, највероватније, у списковима није ни бележено да се ради о добровољцима; понегде, спискови нису ни сачињавани, јер за то није било ни времена а, чини се, ни у војним командама није се сматрало да су такви спискови неопходни. Не сме се, наравно, занемарити ни потреба да се породице српских добровољаца из српских крајева под Аустроугарском, непријатељски расположеној према Србији и Црној Гори, заштите од прогона тамошњих власти, ако би се знало за њихова имена. Дода ли се томе и „тихи” труд појединих војних команди да затуре трагове о стварном броју добровољаца и тако „очувају” одлучујућу војничку улогу редовног армијског састава, разумљиво је што се број добровољаца и њихова улога у војним активностима особито не истичу. Због свега тога, да се број добровољаца не би ни приближно могао пратити, на самом почетку Светског рата српско Министарство војно наредило је „да се добровољци не формирају у засебне добровољачке команде, нити да се на започетој основи скупљају сами, у веће гомиле” [1, Док. 1, 3]. Таква наредба издата је јер је добровољаца у Србији већ било довољно за „засебне добровољачке команде”, а било је неупутно да се они самоиницијативно окупљају „у веће гомиле”. Чак је и добровољачки командант мајор Војин Поповић, Војвода Вук, предлагао српској Врховној команди да „добровољачке јединице и добровољце (треба) третирати као регуларну војску” [1, Док. 24, 37]. Све то имајући у виду, али и многе друге разлоге, никад се са сигурношћу неће установити колико је добровољаца учествовало у ратним операцијама српске и црногорске војске, било у борачком саставу, било у ономе што се данас назива логистиком.

Можда због свих тих ограничења, укључујући и брозовску антисрпску поштапалицу о добровољцима као „профашистичкој ор-

ганизацији”, историчари нису имали ни личне а ни било какве друге смелости да добровољцима доделе иоле видљиво место у новој српској националној историји.

Добровољци из Србије. Српска војска мобилисана је до 30. јула 1914. године, а током њене концентрације, до 9. августа, на мобилизацијска места стигао је и велик број оних на које српска Врховна команда у том тренутку није рачунала. Од њих је тада формирано најмање шест прекобројних пукова, са око 25.000 бораца [2, књига I 84, 94-99, 246]. Могло би бити да је прекобројних пукова било и више од шест, јер се у [2] помињу два прекобројна пука са ознаком „Други”: један од њих више пута се среће у саставу Тимочке војске, у њеној Комбинованој дивизији првог позива, и он се разликује од Другог прекобројног пука трећег позива у Ужичком одреду Дунавске дивизије другог позива; то треба протумачити као вероватноћу да је добровољаца из Србије било и знатно више од оних већ поменутих 25.000. Уза све то небитна је чињеница да је у време мобилизације, „сем несташнице артиљеријских оруђа и муниције, за рат недостајало и 120.000 пушака”, те да је део новоформираних јединица тада био ненаоружан [3, књига 9, 275].

Добровољцима из Србије треба сматрати и ђачку формацију познату под називом *1.300 кајлара*, као и питомце подофицирске школе, који се, по годинама, нису налазили у кругу војних обвезника, али су крајем 1915. године све чете те школе стављене на располагање Инспектору резервних трупа у Струги [2, књига XIII 177].

Добровољци из Србије нигде се не помињу, као да их није ни било, а њихов број и њихов допринос ослободилачкој борби српског народа током Првог светског рата губе се у глобалним цифрама и оценама.

Добровољци у црногорској војсци. Не зна се колико је војника из црногорске војске, после њене капитулације, кренуло према Драчу и Крфу, али сталне разлике у извештајима српске Врховне команде о броју војника пристиглих на Приморје, умрлих у ишчекивању савезничких лађа, превезених на Крф и у Бизерту, умрлих тамо и на Виду и „реорганизованих” на Солунском фронту, допуштају озбиљну претпоставку да њихов број није био безначајан.

Мало је вероватно да је злосрећни позив за повлачење црногорских војника, оних „који хоће” да се повуку према Подгорици и Скадру [4, 154], написан без разлога. Биће да се он односио на добровољце са стране и да је тако свима њима омогућено да своју добровољачку мисију обаве до краја, не угрожавајући ни своје животе ни животе својих породица било где у српским крајевима под

аустроугарском окупацијом. С обзиром на то да готово сви извори говоре о великом броју добровољаца из Америке у црногорској војсци, од којих добар део није био из Црне Горе, логично би било да су се ти људи издвојили из својих ратних јединица, пре свега из Санџачке војске, и повукли са српском војском. Пред сам улазак аустроугарске војске у Никшић, на великом збору народа и војске један од говорника посебно се обратио добровољцима који су ратовали на том подручју и којих је тамо било, рачуна се, око 3.000: „Ви из ових стопа организујте се и прикључите се српској војсци, која сада одступа... ви немате другог избора, јер вас чекају само вјешала [5, 437]”. А та предвиђања, показало се, била су потпуно реална.

И поред тога што се поузданим може сматрати податак да је у црногорској војсци било не мање од 17.200 добровољаца [11, 141], безизгледно је свако озбиљно трагање за црногорским добровољцима у српској војсци, за њиховим бројем и њиховом улогом у војним операцијама на Солунском фронту; током рата, а и касније, подаци о њима „произвођени” су наменски.

Добровољци из исељеништва. Мада би се површном читаоцу могао учинити некорисним било какав разговор о броју српских досељеника на амерички континент, посебно у Сједињене Америчке Државе, то је питање од изузетног значаја за утврђивање броја добровољаца у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе од 1912. до 1918. године и за разумевање добровољачког проблема у целини. Сразлогом су скоро сви хрватски аутори говорили само о укупном броју свих исељеника из Словеније, Хрватске, Црне Горе и српских крајева под Аустроугарском, исто као што су се српски аутори стално трудили да умање број исељених Срба. И једни-ма и другима био је циљ, мада из сасвим друкчијих побуда, да се забашури број добровољаца који се појавио у српској и црногорској војсци. Хрватска и словеначка страна, знајући да је из њихових редова отишло у рат занемарљиво мало добровољаца, и процентуално и у апсолутном броју, настојале су да цифрама о „југословенским” добровољцима фасцинирају савезнике и да преко њих искажу свој големи допринос савезничкој победи над Аустроугарском. На српској страни, и током рата и касније, нарочито у време „југословенства”, укупан број добровољаца свођен је на углавном безначајан ниво, јер није било упутно истицати њихову војничку улогу у српском ратном походу од 1912. до 1918. године, нарочито не у пробоју Солунског фронта. Најједноставнији начин да се дође до једне „усмерене равнотеже” био је да се, колико год се то може, сузи српска основа из које су се регрутовали добровољци. А био је у питању „читав један народ који... лута трбухом за

крухом по светским раскрсницама и беспућима, и кога далеке ветрометине бацају, као оно библијско семе, на камен или на плодно земљиште” [6, 7].

Исељених Хрвата и Словенаца било је много, а нико, чак ни Словенци и Хрвати, нису порицали да је број добровољаца из њихових редова био премален, безначајан такорећи. Ако се, са тим у вези, „докаже” да је број исељених Срба био мали, потпуно ће бити разумљиво што је и број добровољаца такође морао био мали. Отуд, кад год се писало о српским исељеницима, са њиховим бројем лицитирало се наниже. Ишло се од претпоставке да сви исељеници, а можда ни сваки десети, пети или шести неће добровољно кренути на ратиште.

Србија се одриче добровољаца. Чим је почела да се повлачи према Црној Гори и Арбанији, Србија је престала да води рачуна о својим дотадашњим добровољцима. Из једног саопштења српског Министарства иностраних дела од 22. децембра 1916. године, датом Министарству војном, произилази да „нисмо водили рачуна о добровољцима, кад смо се преко Албаније повлачили, него смо их отпустили и оставили да иду куд који зна” [2, књига XXI, 636]. Више као правдање но озбиљан податак делује извештај Министарства војног председнику српске владе Николи Пашићу да је почетком 1916. године наређено „да се у Медови задржи неколико стотина добровољаца, бивших заробљеника, који су нешто раније, услед прилика у току повлачења и могућности да буду заробљени, били добили отпуст из војске и пасош за иностранство” [1, док. 85, 112]. Тај „отпуст” могао је бити само „гест добре воље” према српским добровољцима са стране, мада је свима било добро познато да добровољци немају другог избора но да у повлачење крену са осталим деловима српске војске. Несувисло делује навод да су отпуштени добровољци добили пасоше за одлазак у иностранство, јер се зна да у повлачењу преко Арбаније и Црне Горе никоме није било до администровања, још мање до нечијег слања у иностранство; да се тек тако могло ићи у иностранство, са пасошом, било би логично да се на исти начин тамо повуче и „преостали” део српске војске, ратних заробљеника, страних медицинских мисија, цивила и – деце. Ако се касније помиње онај Добровољачки одред, као једина добровољачка јединица, то мора бити разумљиво, јер, да је и он избачен из приче, испало би да добровољаца у српској војсци није ни било; пошто су сви знали да их је било, српска Врховна команда морала је о њима сачувати бар тај један траг, макар колико он био ситан. Уистину, добровољцима није било ни на крај памети да се при повлачењу издвајају из својих јединица, да беже својим кућама, да се предају; сваки такав по-

кушај био би корак у смрт. Отуд, губици међу добровољцима били су током повлачења неупоредиво мањи од оних који су снашли војнике из Србије. Због тога, она цифра од једва 50.000 преживелих српских војника [2, књига XIII, 402], која је потекла из енглеског Генералштаба, приближно је одговарала стварној јачини српске војске (без „отпуштених” добровољаца) на дан-два пред Нову 1916. годину. Разлику до око 112.000 војника, коју је српска Врховна команда одмах саопштила српским војним изасланицима у Италији, Француској и Енглеској, или „око 120.000 људи” у наредби команданту пристаништа у Медови, могли су чинити само добровољци, они који су непун месец и по дана раније били „отпуштени” и остављени „да иду куд који зна”, а који су ипак стигли на арбанашко приморје.

Солунски фронт у раној фази. Војне операције у раној фази Солунског фронта биле су праћене великим људским жртвама, тако да је српска војска поново морала бити реорганизована; на самом почетку 1917. године расформирани су сви четврти дивизијски пукови, а број чета у батаљонима сведен је на три. Наредбом српске Врховне команде „укинута” су и „добровољци, наши поданици, способни за војну службу” [1, док. 58, 79], што значи да су и прекобројни пукови престали да постоје као такви. Крајем марта расформирана је и Трећа армија, а њено људство употребљено је за попуну Прве и Друге армије. Дотле, расформиран је и Добровољачки одред [3, књига 8, 786], а размештањем његових припадника уклоњен је још један траг о српским добровољцима. Остала је само наредба пуковника Крсте Смиљанића, команданта Дринске дивизије, написана 18. марта 1917. године а посвећена Добровољачком одреду [1, док. 232, 374-376]. Из ње се може сазнати да су добровољци ушли у састав Дринске дивизије 28. септембра 1916. године, по новом календару, и да су одмах стали у први борбени ред. „У последњем ломљењу и побеђивању непријатељских снага... на Кајмакчалану, Добровољачки одред имао је једну од најзначајнијих и најтежих улога. Припремивши се у току 29. септембра 1916. године за велико дело добровољци излећу 30. септембра из својих ровова а затим у једном јуришу који изазива поштовање и признање, и налету једноставном и простом, а под јаком непријатељском ватром, избијају и дефинитивно овлађују највишим врхом Кајмакчалана”. Узимањем Кајмакчалана српска војска закорачила је на своју земљу, што јој је дало изузетно моралну снагу. Наредних дана, у борбама на Груништу, „Добровољачки одред учинио је понова велики напор, напор који је премашио његову снагу. Одред је тада мучним и крвавим нападима противу непријатеља знатно надмоћнијег, успео да отме све бугарске предње

положаје... и сатера непријатеља позади његових жичаних препрека... Крваво рвање које је потом настало... и силни напади и контранапади на овом малом парчету земље, а извршавани са очајничком храброшћу, прославили су име и јунаштво наших добровољаца...

Славни добровољци!... Вас непобедиме јунаке, повукла је у борбу жарка љубав за слободом и ватрена жеља да се раскину ропски ланци вековних непријатеља. Похитасте као орлови крсташи у гнездо мајке Србије да са њеним синовима, потомцима Обилића и Краљевића Марка, лучу слободе високо уздигнете и да без суза и страха, сунце слободе пренесете широм наших крајева... Ваша врела срца, пуна честољубља и осветничке крви без мрље и срама принесте на олтар Велике Србије и створисте легенде.

Непобедими јунаци! Ваше бојно дружељубље са Дринском дивизијом посведочено је на историјским јуначким мегданима: Кајмакчалана, Сивог брега, Црног камена, Грунишког виса. Ваше бојно дружељубље освештено је на гомилама костура ваших другова и храбрих Дринаца. Нека се ваше бојно дружељубље причести из једног путира ратног свршетка... Скинимо капе и поклонимо се сенима палих јунака, ваших бесмртних другова, који натопише и залише својом крвљу праг Отаџбине и узвикнимо: Нека им је част и слава! Вама, јунаци, као знак дубоког признања и искрене захвалности, кличем: Живели добровољци!"

Шта са добровољцима. С укључивањем добровољаца у српску војску увек је ишло тешко. Занемаримо ли првобитни званични став српске војске да се не формирају засебне добровољачке јединице [1, док. 1, 3], као и неприхватање неодређено великог броја оних заробљеника који би „могли учинити знатних услуга” а остављени су „да чаме... у нераду, измешани са осталим заробљеницима, онда када је нашој војсци и најмања помоћ од користи” [1, док. 12, 18], највећу тешкоћу добровољцима представљао је бахат и осигон однос старешина према њим. Тај проблем избио је на видело и на Крфу, када је српска војска већ била у фази реорганизовања. Тамо је, на пример, једна група заробљених Срба из аустроугарске војске, добровољаца који су у српску војску ступали „са најбољом вољом и одушевљењем” не би ли се борили за ослобођење од аустроугарске окупације, изложила Министарству војном своје невоље и, због систематичног иживљавања „старешина” над њима, затражила дозволу за отпуст из војске.

Када су у питању српски официри и њихов однос према војницима, ови добровољци ништа ново нису открили. Ново би могло бити гола чињеница да Министарство војно није тим односима посвећивало пажње у тешким ратним условима, када су сусрети са

смрћу, својих блиских или сопственом, официрима ипак остављали довољно времена да злостављају ратнике. У предратним временима, све то било је нормална појава и повод пречестим расправама у Народној скупштини Краљевине Србије. Тако, на пример, у београдским *Радничким новинама* број 53. од 3. марта 1914. године, објављен је текст под насловом „Против злочина милитаризма”, у коме се преносе неки подаци из говора социјалистичког посланика Трише Кацлеровића (Бока, Банат, 1879 – Београд, 1964) у вези са интерпелацијом о злостављању војника. Према тој причи, 11. октобра 1912. године, на само недељу дана пре уласка Србије у Први балкански рат, пешадијски капетан Војислав Бугарски, рођен у Левчу (1887, Ратковић, код Рековца), онај који је 1918. године ушао у Нови Сад на белом коњу, као ослободилац, убио је војника Јована Бошковића из Рготине, код Зајечара. Покојникова удовица поднела је затим тужбу Министру војном, пуковнику Душану Стефановићу, али он није о томе ни известио Народну скупштину, „кад се и тужба налази”. Бранећи се од напада, Министар је одговорио да ни он, Кацлеровић, није известио Скупштину, на што је други социјалистички посланик Драгиша Лапчевић (1864-1939) добацио: „Г. Министар је имао оптужбу, он је могао да одговори”. Тада је Кацлеровић своје излагање допунио тврдњом да „овај исти капетан Војислав Бугарски убио је још седам војника из Крајине”. (Иако се баратало именом бар једне жртве, ове оптужбе нису до краја расправљене, пошто их је скори Светски рат потпуно потиснуо у заборав; заборављени су и бројни други случајеви о којима је Народна скупштина расправљала, будући да по немилосрдном *муштрању* потчињених војника овај капетан није био изузетак у тадашњој српској војсци.

И сада, ево, на Крфу, после свих невоља у повлачењу, доследан настојању да о добровољцима не треба остављати превише трагова, Министар војни није се много оптерећивао наведеном молбом. Он је 31. марта 1916. године само наредио да се положај српских добровољаца из реда аустроугарских заробљеника „са нашег и руског фронта”, већ распоређених у оперативној војсци, граничним трупима, жандармерији и кадровским трупима у новим крајевима, најзад регулише. Читава „регулатива” састојала се у објашњењу који ће се добровољци сматрати борцима, који неборцима, а који ће се прикључити осталим заробљеницима ако „не би желели да служе добровољно у нашој војсци ни као борци ни као неборци” [1, док. 44, 52-53].

Ипак су Србији потребни добровољци. Историчарима изворне „југословенске” школе било је изузетно стало да тезу о фронту

југословенског уједињења, о његовом ширењу и његовим токовима, ослоне и на добровољачки покрет. Истина, српски карактер тог покрета увек је занемариван, а о његовој евентуалној спонтаности говорено је само условно и, мање-више, као о пратећој појави великих подстицајних активности српске владе и хрватског Југословенског одбора. Рад српске владе на прикупљању добровољаца обично се „правда” чисто практичним разлозима и чињеницом да је српска војска била ван отаџбине, у изгнанству, и без регрутне базе за редовну попу. Но, кад се говори о деловању Југословенског одбора, његова умешаност у добровољачки покрет добија једну „вишу димензију”, изазвану „у првом реду политичким разлогом, јер је учешће југословенског становништва Монархије у оружаном борби на страни Антанте морало последично утицати и на снажење улоге Одбора као чиниоца у процесу уједињења” [7, 284-285]. „Југословенско становништво Монархије”, о којем се обично говори као о фактору „оружане борбе на страни Антанте”, управо су добровољци, али се увек пропушта да каже да су то у огромној већини Срби, а тек „нешто мало Хрвата” и покоји Словенац.

Према једном тумачењу, уз „тешкоћу” што су се у добровољце углавном јављали Срби, „ради српске идеје” (истина, „беше и нешто мало Хрвата”), настале су и неке друге тешкоће, „и можда веће, од стране политичких водећих кругова. Председништво Југословенског одбора имало је од самог почетка идеју о томе, да Срби, Хрвати и Словенци из Аустро-Угарске, својом вољом и својом сурадњом, манифестују своје ослобођење и уједињење са Србијом као Пијемонтом, место да их Србија, као анонимну масу ослободи и присаједини по етничким и економским разлозима” [8, 17-18].

Погодности за будуће насељавање добровољаца. На предлог министра привреде од 17. новембра 1916. године српска влада донела је уредбу о насељавању у „новим крајевима”, по којој ће се добровољцима у српској војсци додељивати државна земља. Будући да се тада рачунало само са војничким поразом Аустроугарске, а не и са њеним растурањем, Србија се сматрала обавезном да, у границама својих могућности, свим добровољцима из прекодринских, прекојевских и прекојевских крајева, онима који се не би враћали у Америку а не би им било повратка ни у завичај, обезбеди простор за насељавање и најосновнији услови за заснивање новог дома. Највећи део те одлуке гласи:

„Влада Краљевине Србије полазећи са гледишта, да никог не може силом натерати на служење у српској војсци решила је... да прима радо сваког оног Југословена, који буде сам изјавио, да ће

ступити у српску војску, било као борац, било као неборац у позадини... Краљевска влада не може примити на себе дужност да издржава породице оних, који би се одазвали отачественом позиву и ступили у редове српске војске, јер би створила преседан, не толико хрђав колико неостварљив, с обзиром на наше новчано стање и на наше војнике, који се боре већ неколико година а нико не издржава њихове породице, премда они имају прече право потпоре, него ли сви други, који би се сада јавили, да ступе у нашу војску. Краљевска влада изузима само оне Југословене, који живе у Америци и отуда дођу у српске добровољачке трупе – редове. Свакоме таквом доделиће ПЕТ ХЕКТАРА плодне земље у Македонији ради насеља. Земља је њихова ако остану живи, ако пак погину у борби право својине прелази на наследника, који морају бити: Србин, Хрват или Словенац” [1, док. 84, 110].

После се право на земљу проширило на све добровољце, пошто је на седници Министарског савета од 9/22. јануара 1917. године решено „да се војници и официри изједначе у свему са нашим, и да се сваком добровољцу, који се буде борио на фронту осигурамо 5 хектара плодне земље”. Командант Српског добровољачког корпуса објавио је ову одлуку српске владе у форми наредбе број 122 од 24. фебруара исте године: „Министарски Савет под бр. 200 решено је да сваки Југословен добровољац, који се у српској војсци бори противу непријатеља, по свршетку рата добије пет хектара за насељавање... Ово се односи на све Србе, Хрвате и Словенце па ма одакле долазили” [16, док. 127, 158].

„Употреба” добровољаца на Солунском фронту. И последњих десетак ратних месеци није се крила намера српске Врховне команде да све добровољачке групе расформира и њено људство растури по осталим пуковским јединицама. Ђенерал Петар Бојовић, начелник српске Врховне команде, објаснио је да од приспелих добровољаца не треба формирати засебне јединице, већ их одмах треба „утурити” међу старе војнике. „Добровољачке јединице могле би се задржати само изузетно, у случају ако им је већ такво обећање дато од стране Министарства војног. Али и у том случају, те јединице не би требало да буду веће од чете, које би улазиле у састав садашњих батаљона” [1, док. 233, 376-377]. То гледиште он је образлагао важећим ставовима српске владе да су добровољци неопходно потребни као попуна на фронту и да се они не би ни купили да такве потребе нема. Наравно, било је Бојовићу одлично познато на који су начин добровољци употребљавани претходних ратних година, и у погледу задатака, и у погледу губитака, и у погледу снабдевања. Није искључено да су сви ти фактори, и поједи-

начно и у свом збиру, и ранијих година одлучујуће утицали да се добровољци одмах укључе у редовне јединице, мада се не сме занемарити ни један изузетно значајан организациони разлог: да није било такве попуне, поједине мање или веће војне формације морале би се спајати или укидати после свих већих битака.

Ставови према добровољцима из Црне Горе. Расположење према Црногорцима осциловало је с времена на време, увек у зависности од односа српске владе према црногорској влади у емиграцији, а запажања о њима била су прилично контрадикторна. Тако, на пример, једном се каже да би Црногорце „требало издвојити да би били поштеђени од много непријатности, које им нарочито Босанци, Херцеговци и Далматинци приређују, што је често узрок жалбама, а понекад и тучама јачих размера” [1, док. 238, 382-284]. Други пут, 25. октобра 1917. године, војвода Степа пише да је у Вардарску дивизију било распоређено петнаестак Црногораца из Америке, а њихово држање било је „посве хрђаво, у борбу неће да иду, ван борбе такође врло хрђави” [1, док. 239, 384]. То потпуно одудара од мишљења које је у Солуну, првог дана 1917. године, у вези са једним наређењем српског Министарства војног [1, док. 53, 72], изрекао капетан Милутин Николић, вршилац дужности команданта Батаљона Срба добровољаца: „Црногорци који се сада налазе у Батаљону нису ничим дали повода да се посумња у њихову оданост нама” [1, док. 56, 76]. У једном поверљивом писму Врховној команди од 13. фебруара 1917. године, министар војни Божидар Терзић каже да се дешавало „да су поједини од наших војника па чак и официра рђаво предусретали понеке добровољце који су са разних страна дошли да се уз нас боре. Овакве неупутности понајчешће су се дешавале према Црногорцима не двојећи покадшто од њих чак ни Херцеговце... То местимично и тренутно нерасположење према Црногорцима, потпуно је неосновано и неоправдано... И ако су овакве појаве ретке и потичу више са језика него из срца, ипак су оне недостојне Срба у опште, а нарочито из Србије, који су вазда били представници националне просвећености, несравњиве верске толеранције и узорити борци за уједињење нашег раскомаданог народа” [1, док. 231, 373].

Време Првог светског мира

Непосредно после добијеног рата. Расположење створено пробојем Солунског фронта наговештавало је да би добровољци свој статус „за после рата” могли уредити без тешкоћа. Наиме, „кад су се прикупљали црногорски обвезници (њих 10.000 у прво време), министар војни поставио је председнику владе питање, како третирати ове људе, да ли као српске обвезнике или као добровољце”. Министров предлог да се они третирају као обвезници Пашић није прихватио, него је 4. новембра 1918. године, белешком на полеђини министровог упита, одговорио: „Црногорце треба сматрати као добровољце” [13, 136]. Пашићево мишљење могло је у том тренутку бити ауторитативно, али је већ наредних годину-две званично почело да се на црногорске добровољце, и не само на њих, гледа са великим подозрењем. Без обзира на своје ратне заслуге и на оно што им је обећавано у времену док су били потребни српској војсци, у мирнодопским условима постало је очигледно да добровољци „оптерећују” актуелне политичке прилике у новоствореној Краљевини [11, 286].

Најпре, Уредбом о добровољцима од 18. децембра 1919. године било је предвиђено да ће се добровољцем сматрати сваки држављанин новоствореног Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца који је у српску војску ступио добровољно, закључно са 18. новембром 1918. године, те да ће се „добровољцима земљорадницима” разделити плодна земља ради насељења, „тамо где се насељавање буде вршило према плану”. Такође, било је одлучено да ће се земља додељивати само оним сиромашним добровољцима који ће је сами обрађивати; ако би се контролом дознало да се додељена земља користи друкчије, она ће се одузети [14, 156].

Непуна два месеца касније донесена је и Уредба о делимичној експропријацији земљишта великих поседа за јавне интересе, колонизацију и изградњу радничких и чиновничких станова и вртова. Одмах се могло знати да ће ова Уредба бити тешко примењена, пошто у крајевима из којих је потицао највећи број добровољаца није било великих поседа и није се имало шта експропријасати. Због тога, крајем августа исте године, министар за аграрну реформу издао је наредбу да се приступи привременом насељавању добровољаца из пасивних крајева „у једну сношљивију ситуацију од ове у којој се сада без земље и без средстава за живот налазе”. После неколико дана министар је дао и упутство за извршење своје наредбе, а једна од најзначајнијих одредаба предвиђала је да ће се насељавати само добровољци који су ратовали на Солунском фронту и који о томе имају уверење Министарства за социјалну

политику (или његов кратак извештај о тој чињеници) или, до 1. априла наредне године, одговарајућу објаву војних власти; заинтересовани добровољци, по занимању земљорадници или занатлије, морали су свој статус доказати уверењем надлежних власти. Због тога што су и неки неземљорадници већ били запосели земљу пре доношења Уредбе о добровољцима, сви они, сматрајући се оштећеним, протестовали су. Да би се избегле могуће непријатности, министар за аграрну реформу донео је 23. октобра 1920. године решење којим се земља за насељавање може дати и добровољцима других занимања, ако би они изјавили да ће ту земљу обрађивати и својим радом доприносити уређивању насељеничких колонија [14, 157-161].

Према тврдњи Николе Гаћеше, „ниједан правни пропис о добровољцима и колонизацији није омогућио такве малверзације и шпекулације са добровољачким статусом и добровољачком земљом као решење Министарства за аграрну реформу да добровољци неземљорадници могу такође добити земљу” и да се може „с правом рећи да је ово решење више нанело штете него користи насељавању Бачке од 1918. до 1941” године [14, 163].

Ипак, много већи недостатак Уредбе о добровољцима био је садржан у одредби да се земља може додељивати само оним добровољцима који су ратовали на Солунском фронту. На такву одредбу реаговали су одмах добровољци из Војводине који су своје ратовање окончали на Добруци; само се може претпоставити да се ту, једним делом, радило о добровољцима који су после рањавања на Добруци остали негде у Русији на дужем лечењу или су из Српског добровољачког корпуса иступили пре његовог одласка на Солунски фронт. Добровољачка организација из Новог Сада одржала је на самом крају октобра 1920. године протестну скупштину и прихватила једну резолуцију о добровољачким проблемима, чији је кључни захтев био „да се и добручанима одмах дели земља за ову економску годину и да и они осете благодати за своје пожртвовање” [14, 162].

Нарочито велики проблеми искрсли су у времену кад је добровољцима из Црне Горе наметнуто да докажу своје учешће у ослободилачким ратовима. Обласном Савету добровољаца Црне Горе и Боке био је то повод да фебруара 1922. године замоле пензионисаног ђенерала Митра Мартиновића, пређашњег црногорског министра рата, „да објасни ко се за време Балканског и Европског рата у црногорској Војсци сматра као добровољац”. Ђенералово објашњење гласило је:

„1. После објаве рата 1912. године противу Турске Империје, као и рата 1914. године против Аустро-Угарске и њених савезни-

ка, са свих страна јавили су се Црногорци ондашњој Црногорској Влади и тражили могућност за повратак у Црну Гору. Како ондашња Влада није имала могућности да овима укаже ма какву помоћ, то је депешом саопштено, да се ослобађају војне дужности и оставило им се доброј вољи и патриотизму да дођу у рат или не.

После овакве одлуке Црногорске Владе, многи су Црногорци дошли из Америке и са других страна, где су до тада били на заради, ступили су у војску и борили се противу непријатеља, те су због тога од стране Црногорског Министарства Војног сматрани као добровољци, јер нису били обавезни да дођу, а дошли су о своме трошку.

2. Као добровољци сматрана су и сва она лица која су 1912. и 1913. години као и 1914. и 1915. години са територије Аустро-Угарске Монархије (из Босне, Херцеговине, Лике, Боке и осталих покрајина) пребегли у Црну Гору и ступили у Црногорску војску и у њеним се редовима противу непријатеља борили.

3. Добровољцима сматрани су и сви младићи – малолетници из Црне Горе, који нису били у обавези по Закону да служе у војсци за време рата, али су они ипак узели учешћа у рату”.

Осим тога, ђенерал Мартиновић сматрао је да би добровољачки статус требало признати још двема групама: онима „који су добровољно по окупацији Црне Горе одбегли у Црну Гору и четнички се борили противу окупаторских А.-Угарских власти”, као и такозваним Националним борцима „који су по Уједињењу у 1918, 1919. и 1920. години добровољно ступили у организоване омладинске чете и борили се противу оних који су хтели да онемогуће створено Уједињење”.

Посредовањем Министарства за социјалну политику, ово мишљење прослеђено је министру војном ђенералу Стевану Хаџићу, који се са Мартиновићем сложио само у првим тачкама, док је за оне преостале рекао да им се не може признати добровољачки статус. Администрација је брзо радила и у складу са Хаџићевим ставом одмах издала око три хиљаде добровољачких уверења. Мора бити да су добровољци били незадовољни, јер је Министар војни наредио да се цео проблем изнесе пред Интерминистеријални комитет. Наравно, незадовољним добровољцима није удовољено, пошто се став овог Комитета није се разликовао од Хаџићевог: „Прве три напред наведене групе треба признати за добровољце из разлога тога што се братска Црногорска војска борила у тесноме савезу са Српском војском противу заједничког непријатеља и била тако рећи саставни део Српске Војске, те се добровољци Црногорске војске... имају сматрати као и добровољци Српске војске и истим се правима користити”.

Став Интерминистеријалног комитета био је прихваћен и у Министарском савету, тако да је 30. августа 1924. године одлучено „да се прве три групе у овоме реферату... признаду за добровољце и у спискове добровољаца уведу”.

Првог децембра 1926. године донесен је нови Правилник за извршење Закона о добровољцима, којим су укинута добровољачка права свим Црногорцима између осамнаест и педесет година старости. Признати су као добровољци само они ранији црногорски поданици „који у времену ступања у војску нису били у личној војној обавези, или који су били ослобођени личне обавезе у војсци, али само као: неспособни, малолетни или прешли године личне обавезе”. Несумњиво је да су на тај начин повређена права највећем броју Црногораца који су у време избијања Светског рата били затечени у иностранству, и који су се, мада „нарочитим решењем Црногорске Владе” ослобођени личне војне обавезе, по свом личном избору појавили на бојном пољу; и краљ Никола поручио је својим поданицима у Америци да их ослобађа поданичке обавезе, ако сами не могу доћи: „Ко може доћ добро ми дошао, а ко не може просто му било” [5, 353]. Сви они стигли су на ратиште као добровољци, а многи од њих су као добровољци и погинули; административним путем није се смео мењати њихов статус, нарочито не овима последњим.

Нажалост, статус српских добровољаца није ваљано решаван ни наредних година. Због тога, на годишњој скупштини Савеза ратних добровољаца одржаној маја 1938. године, на предлог Сарајевске добровољачке организације једногласно је закључено да се 1. децембра исте године у Београду одржи „велики јавни протестни збор добровољаца Југославије због неизвршења закона о решавању добровољачког питања с тим, да се у негативном случају по овим питањима добровољци јавно одрекну добровољачких законских права уз повраћај примљених добровољачких уверења и добијених ратних одликовања”.

Власти нису допустиле да се намеравају скуп одржи, е да се не би реметио дотле успостављени однос државне и политичке хијерархије према српском добровољачком покрету, што је, само по себи, подразумевало и напор да се спрече очекиване демонстрације незадовољних добровољаца [11, 286-287].

Други светски рат и после

Накнадни слом српских добровољаца. С обзиром на злехуду судбину која их је задесила у новој држави и чије трагичне последице још нису успели да отклоне, Срби имају много разлога за незадовољство политичким резултатима своје војничке победе над Аустроугарском и њеним савезницима. Посебно морају бити незадовољни српски добровољци, којима не би суђено да истину о себи виде записану и чују за живота. Али, зато су многи од њих дочекали да из *Narodnih novina*, службеног листа Независне Државе Хрватске од 18. априла 1941. године, сазнају да је Анте Павелић, у име Хрвата који су целе четири ратне године градили своју „ратну” и националну политику на циглих хиљаду-две добровољаца хрватске националности, у времену док је под немачком заштитом стварао своју Независну Државу Хрватску, донео „законску одредбу” којом „сва земљишта, што су била подијељена т. зв. добровољцима на подручју Независне Државе Хрватске проглашује(м) данашњим даном хрватском народном имовином. Нитко од досадањих власника и посједника нема право на било кокову одштету за ту земљу нити за било што, на тој земљи изграђено”.

А само три недеље касније, кад су усташе већ биле успоставиле власт у Срему, једна делегација српских добровољаца из Степановићева, прогнаних преко Дунава, од котарског предстојника у Сремској Митровици затражила је дозволу за боравак у Срему. Предстојников одговор није остављао никакве сумње: „Ви сте протјерани из Бачке од мађарских власти силом закона, јер вам тамо није било мјесто. Своју домовину Хрватску сте прије двадесет пет година издали и отишли да се борите за краља Петра и велику Србију. У Независној Држави Хрватској за вас нема мјеста осим у логорима! Док сте читави, губите се у Србију и борите се и даље за њену величину...” [15].

И дочекали су да Министарство унутрашњих послова Федеративне Народне Републике Југославије, под Пов. IV бр. 11057/46 од 18. фебруара 1947. године, донесе решење којим се Савезу ратних добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918. године забрањује рад, а имовина удружења конфискује у корист државе. Наслањајући се на податке да је „само у Народној Републици Црној Гори кажњено преко 15 бивших чланова Савеза, и то на дуже временске казне лишења слободе због сарадње с непријатељем”, а у Босни и Херцеговини „више од 12” чланова Савеза због издаје и учешћа „у фашистичким, усташким и четничким одредима”, Министарство је оценило да је „овакав противнародни и издајнички рад чланова Савеза дао Савезу као организацији профашисти-

чко обележје”, његов рад био је „у својој суштини противнародни и издајнички”, чиме је „јасно обележио профашистички карактер ове организације”. Под ПО бр. 1802/47 од 24. марта 1947. године потврђујући ово решење, Влада Федеративне Народне Републике Југославије оценила је да „околност што је било чланова Савеза, који су били на страни народноослободилачког покрета (много више од »преко 15« и »више од 12« кажњених чланова из Црне Горе и Босне и Херцеговине – ИП)... нема уплива на просуђивање профашистичког обележја Савеза као организације, јер није резултат директива или било каквих акција те организације. Напротив, Савез као организација није испунио свој задатак и није свој рад ускладио са интересима народа, а својим пасивним ставом у часу окупације потврдио је свој профашистички карактер... Пошто је... решењем (Министарства унутрашњих послова – ИП) правилно утврђен профашистички карактер организације, који је у пуној мери дошао у часу и током окупације, то нема никаквог уплива евентуални ранији антифашистички став организације” на који се Савез ратних добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918. године позивао и због чега се жалио [11, 276-277].

Српски добровољци осуђени су, тако, на наредних четрдесетак година ћутања о себи.

Историчари о добровољцима. Међу Србима, на многим странама, постоји већ урођена сумњичавост према писању, према свему што је написано, а нарочито према онима који пишу. Таква сумњичавост није страна ни онима који се писањем баве „у виду заната”. Отуд, не треба се чудити што о многим важним збивањима и појавама из српске прошлости, чак и новије, нема писаних трагова, или, ако их има, што су штур и успутни. Не може се сумњати у чињеницу да је српски добровољачки покрет на почетку 20. века био изузетно значајна појава, исто као што се не може побећи од истине да су ослободилачки ратови из тога периода судбински утицали на биолошки опстанак српског народа и његову будућу историју. О српским добровољцима у балканским ратовима 1912-1913. и у Првом светском рату 1914-1918. године писало се у разним приликама и за различите потребе, али се мора рећи, без обзира на бројност таквих прилога и добронамерност њихових аутора, да читава тема и даље плута на претпоставкама, извргнута сумњама, потцењивању и, чак, презиру.

Поједини историчари, и остали, током претходних осамдесетак година трудили су се да из свега што је записано о добровољачком покрету дођу до података који би се могли сматрати тачним, истинитим и несумњивим. Сви они сматрали су да се до неког коначног броја српских добровољаца у ослободилачким ратовима

од 1912. до 1918. године може и мора доћи сабирањем појединачних података расутих по разним документима из војних и других архива. Како је тих и таквих докумената мало, јер сви нису сачувани, а сви добровољци у њих нису ни уписани, могло се десити да војна историја говори о свега тридесетак хиљада добровољаца у Првом светском рату. Владимир Дедијер написао је у *Istoriji Jugoslavije*, Београд 1972, „да је близу 100.000 Срба, Хрвата и Словенаца из југословенских земаља Аустро-Угарске узело учешћа у редовима српске и савезничке војске, као добровољци, против централних сила” [10, 392], али шта му то вреди кад Никола Б. Поповић мисли да је то „без икаквих аргумената” и да су Дедијеровом ауторитету „подлегли (...) неки добронамерни новинари и публицисти, који су у свом романтизму лако прихватили ту фантастичну цифру” [9, 274].

Мада би Поповићу, као потомку добровољаца, „та цифра, да је истинита, била драга”, он „предлаже”, и то великодушно, да се укупан број добровољаца у српској војсци током Првог светског рата изједначи са бројем чланова Савеза ратних добровољаца Краљевине Југославије и да износи „око 40.000” [12, 281]. Призна ли му се право да сумња у Дедијерову цифру, јер није видео како се до ње дошло, одмах се мора рећи да је Поповићева методологија „одокативна” и, стога, потпуно неприкладна за било какву расправу, понајмање научну. Утолико пре што је он сам објавио документ из којег проистиче да је на самом почетку рата „из освојених босанско-херцеговачких области прешло на територију Србије до 50.000 Босанаца и Херцеговаца... И упутише се готово сви заробљеници и пребегли Југословени у разне јединице у позадинску службу војске и у грађанске дужности” [16, док. 215, 298].

До наших дана. Последњих скоро пола века чак и тих тридесетак-четрдесет хиљада „допуштених” добровољаца реметили су владајућу логику и у политици и у званичној историјској науци. За политику, они су били прихватљиви само као цифра која је прошла кроз једно поодавно заборављено време и која није могла да се свим избрише оним фамозним решењем о забрани добровољачке организације; за званичне историчаре, о тој „преживелој врсти” било је упутно писати само онолико и онако како је и колико било „по укусу идеолошке рецензенте”. Ако се добровољцима неко бавио на неки други начин, то је било сумњиво. Тако се и могло десити да почетна истраживања покојног Михајла Стојаковића из Новог Сада, некадашњег вишег официра Југословенске народне армије у правној служби, изазову нервозу код претпостављених и доведу до упозоравајућег питања „докле ће да вода те добровољце као геца мечку”. Стојаковић је морао отићи из Армије, али је

истраживање добровољачког покрета одушевљено наставио, „о своме руху и круху”.

А на самом почетку ове деценије, у нешто измењеним политичким приликама, добровољцима је омогућено да *заиста* обнове рад свог удружења. Пошто је добровољаца тада било тек да се изброје прстима једне руке, у називу удружења нашли су се потомци добровољаца и њихови поштоваоци, и једних и других мало. Истине ради, првих је по Југославији било много, али највећи део њих није ни знао да су им очеви или дедови ратовали као добровољци; помињање Солунског фронта могло је и у породичном кругу бити сумњиво, а писане трагове о свом добровољачком статусу њихови преци сами су уклањали у смутним временима. (Чак и обновитељима Удружења није сметало што у његовом називу и знаку недостаје српско обележје).

За истином о српском добровољачком покрету почели су тада да трагају и новинари телевизијских кућа Београд и Нови Сад. Снимљен је велик број документарних емисија, а неке од њих приказиване су телевизијском гледалишту и по неколико пута. Били су то прилози који су одсликавали нешто несвакидашње, који су многим деловали као откровење и који су неким чинили невероватним. Историчари од каријере нису се много појављивали у овим прилозима, из више разлога. Најчешће, чак и кад се у неке „друкчије” податке и неке „нове” документе о добровољцима није могло сумњати, било је то њихово непристајање на самоиницијативну промену владајућег историографског погледа на то не баш давно време. Ако су неки од њих пристали да сведоче о некој „добровољачкој” чињеници, увек је то чињено врло одмерено, по већ познатим калупима, на начин који им не би крњио замишљени углед међу историчарима савремене „југословенске” школе и који је могао да им сачува пролаз кроз некакву универзитетску и академијску хијерархију.

И опет због тога: кад је новосадско Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца предложило званичницима са катедре за историју на Филозофском факултету у Новом Саду да се њихови сарадници упусте у обраду неколиких тема о српским добровољцима у ратовима 1912-1918. године, предлог је „пажљиво” одбијен.

Најновије искуство, делом и лично. Показало се да је најлакше било написати књигу о српским добровољцима из прекоморских земаља (И. Петровић, *Верници Отаџбине*), а да је пут до њеног објављивања водио Сизифовим трагом. Најпре, покојни Михајло Стојаковић покушао је да на финансијску сарадњу „приво-

ли” Републички завод за издавање уџбеника; порука коју је примио на око месец дана пре но ће умрети (септембра 1997) била је депримирајућа: Завод нема намеру да се бави издавањем књиге са ратном тематиком! Једнако незаинтересована била је и управа Удружења ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца из Београда, која се, на једној седници у Новом Саду, у Архиву Војводине, оправдала тврдњом да она за те сврхе нема пара; и иначе за свој рад добија мало средстава, јер највећи део новца из републичког буџета извлачи Удружење ратника из ослободилачких ратова од 1912. до 1920. године чији је председник „неки пуковник Марковић”. Овај одговор био је тек да се нешто каже, а прави његов смисао може се разумети само уз податак да је та иста управа избегла да у свом *Добровољачком гласнику* штампа два текста овог аутора: један о добровољцима у Светском, а други о добровољцима у Балканском рату. Покушај да се и оно Марковићево Удружење наведе да буде један од финансијера или издавача био је залудан, исто као и слична понуда београдском Друштву за неговање традиција ослободилачких ратова 1912-1918. године.

Наду да би ипак нешто могло бити од књиге подгрејала је вест да је у Београду, у Влади Републике Србије, формиран Одбор за обележавање осамдесете годишњице пробоја Солунског фронта на челу са тадашњим потпредседником Владе Милутином Стојковићем. Знајући да ће књига о којој је реч бити једини практични прилог тој годишњици, јер све остало има да се заврши на свечарским говорима, венцима, путовањима и здравицама, успостављена је телефонска веза са потпредседниковим кабинетом. Дан-два касније препоручено је да се захтев „у том смислу” упуту Министарству за социјални рад и борачка питања, пошто ће се у вези са прославом све тамо дешавати. Испоставило се да је то Министарство само технички организатор, а да ће се паре за Стојковићев Одбор обезбеђивати преко Министарства културе. Наравно, пара ни тамо није било, јер, како рече један од министрових помоћника, „нема их ни за друге, неопходне делатности”; преведено на разумљив језик, то је значило да књига о српским добровољцима није неопходна. За сваки случај, писмо с молбом за новчану подршку књизи упућено је на руке господина потпредседника Владе; остало је без одговора.

На крају, помогло је неколико малих предузећа, да ли због тога што се нису могла бранити од насртаја да помогну, да ли због тога што су њихови челни људи имали разумевања за бројне српске ратнике који су, стицајем разних несрећних околности, залутали у новијој историји сопственог народа. И помогло је шездесетак ауторових пријатеља, чијом је добротом прикупљено скоро половина суме потребне да се књига печата.

Ни данас, осамдесет година после војничке победе на Солунском фронту, истини о српским добровољцима не да се да избије на видело. У јубилејним септембарским данима, док се званична Србија подсећала великих српских (и савезничких) победа на самом крају Великог рата, српски добровољци нису поменути ни једном једином речју, чак ни као "туристи у посети" српском и балканском ратишту. Због тога, остали су разочарани сви они који су веровали да би неко званичан, макар и најстидљивије, могао наговорити бар део истине о српским добровољцима. А истина о њима је неумољива: у Првом светском рату, у саставу српске и црногорске војске борило се најмање 177.700 добровољаца, од чега око 44.600 из двеју српских краљевина и око 133.100 са стране; међу њима било је око 40.800 добровољаца из исељеништва и најмање 1.500 припадника страних медицинских мисија [11, 66-285]. И даље: од укупно око 140.000 војника у саставу српске војске (можда их је било и мање, иако се у неким изворима кажују да их је било и свих 150.000!), у пробоју Солунског фронта и у завршним операцијама за ослобођење Србије и Црне Горе и прекодринских, прекосавских, прекодунавских и прекодравских крајева учествовало је најмање 79.000 добровољаца, од тога око 73.000 изван Краљевине Србије. Изузму ли се из ове последње цифре и Црногорци, читава рачуница недвосмислено ће потврдити изјаву Светозара Прибићевића, дату десетак година после тих догађаја, да је у српској војсци на Солунском фронту било око половине добровољаца из крајева који су пре рата били под угарском и аустријском окупацијом [12, 274; 11, 285-287].

Има у свему и нечег утешног. Верни поштапалици да „у сваком злу има и нечег доброг”, оптимисти ће рећи да је много и оно што се десило; претходних педесетак година Солунски фронт није се смео ни поменути, још мање да, на пример, нека висока личност из српске политике јавно скокне до Крфа.

Мада све може остати по старом. Иако би се, по претпоставци, могло очекивати да ће обновљено београдско Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца настојати да отклони све неправде наношене српским добровољцима током претходних деценија, и између двају светских ратова и у нашем времену, тако се нешто, судећи по ономе како сада ствари стоје, неће ускоро десити. Јер, челницима тог Удружења не пада на памет да број добровољаца издигну на више од четрдесетак хиљада, колико их је у Удружењу било уочи Другог светског рата. Они као да неће да знају да су у тадашњем Удружењу били само

они добровољци који су успели да прескоче све административне и друге препреке и да добију „аграрну земљу” или „државне обвезнице”; није се могло десити да неко оствари једно од ових двају добровољачких права, а да се не нађе у Удружењу. Наиме, Уредбом о добровољцима, донетом 18. децембра 1919. године, било је предвиђено обавезно организовање добровољаца „у обласни савез и један главни савез за целу земљу чија правила одобрава министар за социјалну политику”^[14, 156]. Кад је већ тако, онда то значи да нико од оних чија права нису била призната није ни могао бити у Удружењу. А добро је познато, чак и у данашњем београдском добровољачком Удружењу, да се септембра 1940. године већ налазило „у поступку” приближно 12.000 молби за признање добровољачког својства поднесених до августа претходне године и да се у Министарству финансија очекивало позитивно решење за све њих. Дотле, као последњи дан за пријем обвезница по већ признатим решењима био је одређен 31. децембар 1941. године. Истовремено, свима још увек непризнатим добровољцима било је остављено да до 31. децембра 1942. године поднесу молбе за признање добровољачког статуса и добијање државних обвезница. У међувремену, септембра 1940. године, Министарство финансија је извештавало да „у Министарству војске и морнарице има до данас поднетих молби за признање добровољачког својства око 60.000 од којих, према мишљењу шефа добровољачког отсека у Министарству војске и морнарице, биће одбачено око 20.000 молби, тако да ће бити признато добровољачко својство још 40.000 лица... Сем ових молби постоји и око 10.000 молби благовремено поднетих Министарству војске и морнарице али остале нерешене до 8 децембра 1938”. Било је тада и око 1.000 „признатих добровољаца” који се „из буди којих разлога нису пријавили за пријем обвезница”. Проистиче из тога да се крајем 1940. године званично процењивало да се број добровољаца може повећати за око 51.000; у Министарству финансија, односно у његовом Отсеку ратне штете, где се доиста водило рачуна о штедњи буџетских средстава, био је тада формулисан и предлог да рок за признање добровољачког својства не би требало продужавати преко 30. марта 1941. године, а и то само за оне добровољце којима је то својство већ било признато, али је касније, у жалбеном поступку, поништено. И наравно, подразумева се да у свим тим цифрама нема оних добровољаца који су изгинули на ратишту а за њих се није знало да су на ратиште стигли. И нема оних који су у рат ушли као добровољци, али им је из разних разлога то својство касније брисано.

Убрзо је избио Други светски рат; решавање добровољачког питања обустављено је, а нови ратни победници избрисали су и оно што је до почетка рата било негде уписано. Због тога, а све док по-

свећени чувари Брозових ловишта и овлашћени тумачи његових сабраних имена и дела буду водили историјске институте по Србији, „окупљали” потомке и поштоваоце безимених, безличних и немужких „ратних” добровољаца и сазивали научне симпозијуме о српским националним интересима, душе српских добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918. године и даље ће лутати беспутном српске историографије, у залудној нади да ће се скрасити у историјском оквиру намењеном *свјетим српским рајницима*.

***** Саопштење поднесено на „округлом столу” о добровољцима у Првом светском рату, одржаном у Архиву Србије 5. новембра 1998. године; организатори су били Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца из Београда и Архив Србије из Београда, а прва личност тог скупа био је Никола Б. Поповић, тада председник Издавачког савета *Добровољачког гласника* и председник Управног одбора Архива Србије.

Кад је из овог саопштења (које је на саветовању поднесено као завршно) ишчитано „дванаестак минута текста”, јер је толико времена дато ауторима појединих прилога, г. Поповић је устао и, гласом који је требало да изрази надмоћ „неприкосновеног ауторитета”, изговорио: „Знате, кад говоримо о овој теми морамо имати у виду...”.

Аутор овог рада прекинуо га је кратком упадицом: „Ништа Вам не вреди да се са мном расправљате. Ево Вам књига (*Верници Отаџбине*, у Литератури под бројем 11), па се расправљајте с њом”.

Поповић је на то без речи сео.

Текст је дат Архиву Србије да га, ако буде средстава, објави у зборнику свих радова са тог скупа. Ко зна због чега, зборник није штампан, а, према расположењу челника добровољачког удружења из Београда, лако се може десити да овај текст буде „заборављен”.

Ипак, да се тако нешто не би догодило, текст је објављен у ауторској књизи *Свјетли српски рајници*, Нови Сад 2000, 51-69.

На овом месту он се поново објављује.

Литература

1 Југословенски добровољци 1914-1918 – Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1980.

2 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига XIII, Београд 1927.

3 *Vojna enciklopedija 1-10*, drugo izdanje, Beograd 1970-1975.

4 Никола П. Шкерковић, Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата, Титоград 1963.

5 Ђуро Батрићевић, Добровољци у ослободилачким ратовима Црне Горе 1875-1918, Подгорица 1997.

6 Божидар Пурић, Наши исељеници, Београд 1929.

7 Андреј Митровић, Србија у Првом свјетском рату, Београд 1984.

8 Pero Slijepčević, *Naši dobrovoljci u Svetskom Ratu*, Zagreb 1925.

9 Savo Skoko, *Srpska vojska na Solunskom frontu i stvaranje zajedničke jugoslovenske države*, Zbornik radova sa naučnog skupa Stvaranje jugoslovenske države 1918 (Plok 1979), Beograd 1983, 115-134.

10 Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972.

11 Илија Петровић, Верници Отаџбине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918, Нови Сад 1998.

12 Никола Б. Поповић, Бројно стање и национална структура добровољаца у српској војсци у Првом свјетском рату, Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. године, Београд 1996, 273-281.

13 Bogumil Hrabak, *Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916-1918. godine*, Istorija XX veka Zbornik radova VI, Beograd 1964.

14 Никола Л. Гаћеша, Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918-1941, Нови Сад 1968.

15 Васо Колак, И. Петровић Добровољачка колонија Сидановићево, Нови Сад 1999.

16 Југословенски добровољци у Русији 1914-1918, приредио др Никола Поповић, Београд 1977.

СРЕМСКИ ДОБРОВОЉЦИ 1914-1918

Разбуђена нада

Српска очекивања и аустроугарска одмазда(1). Иако кратко-трајна, српска офанзива у Срему (6. септембра 1914) разбудила је наду српском живљу у Хабзбуршком царству, нарочито оном његовом делу у близини ратишта, у јужној Угарској, да се час националног ослобођења сасвим примакао. Према извештају команданта аустроугарске Дунавске флотиле, Земунци су у ишчекивању српске војске целе ноћи били будни, а „дочекали су српске трупе са великим одушевљењем, са цвећем и заставама”, док су Борчани послали депутацију у Београд да тражи уједињење са Србијом. О приликама у Срему и јужном Банату по продору српске војске преко Саве, нарочито имајући у виду сазнање да су становници Земуна и Борче искитили своја места заставама и певали родољубиве песме, известила је и аустроугарска Врховна команда, констатацијом „да је становништво Срема и Баната сасвим непоуздано”. Са циљем да сузбије такво српско одушевљење, што је истовремено требало да буде и казна за непријатељско држање према аустроугарској војсци, аустријски генерал Поћорек(2) наредио је да се за све сељане у Лаћарку заведе контрибуција, односно новчана глоба која се у ратним условима присилно убира од непријатељског становништва. Ту меру он је оправдао и речима „да се у појединим деловима Срема ми *de facto* налазимо у непријатељској земљи”. Према његовој изјави, месно становништво пуцало је на аустријске трупе у више наврата, а српској војсци помагало је давањем сигнала, обавештавањем о концентрацији трупа и њиховој дислокацији, обележавањем артиљеријских циљева, полагањем бомби, прекидањем железничких линија, и слично.

О тим данима нешто детаљније пише Радован Срдих(3):

„Казна коју је захтевао Поћорек била је блага у односу на оно што је Србе у Срему, у многим местима, још очекивало те трагичне јесени 1914. године. Тако су, на пример, неки грађани Сремске Митровице изведени пред Војни суд у Петроварадину под оптужбом да су слали сигнале српској војсци... Само седам дана после битке на Легету, у недељу 13. септембра, у касним вечерњим часовима, мађарски хусари су упали у Шашинце и целокупно становништво које су затекли, онако из кревета, полуобучено, истерали су у мрклу и кишовиту ноћ и потерали на крај села, на ледине зване Долић. Док су једни војници спроводили мештане, други су палили сеоске куће. Запаљено је тада 96 углавном већих и богатих кућа, наравно пошто су претходно опљачкане... Цело село, са

Долића, по оном блату и муљу и хладној киши, голе и босе, непријатељски војници губе за Руму... Деца су вриштала, мајке запевале, људи падају у блато под ударцима кундака. Који не може да устане, тај је ту убијен и остао. Тако је ова трагична колона Шашинчана, знатно после поноћи, стигла у Руму, да би сутра ујутро, уз вику, псовање, шамарање и плување од стране румских Шваба, била спроведена за Ириг. Пошто су их овде четири дана малтретирали, а три особе су стрељане, жене и деца су пуштени кућама, док су сви мушкарци отерани у логоре у Осеку, Вировитици и Плетерници. У логору Плетерница умрло је 70 Шашинчана, док је у осечком и вировитичком логору око стотину Шашинчана оставило своје кости.

Тешка судбина, због аустроугарске одмазде, задесила је и Јарак. Одлуком Врховне команде аустроугарске војске, формиран је Покретни преки војни суд који је већ 11. септембра дошао у Срем, у пратњи једне чете мађарских хусара, са циљем смирења српског живља. Овај суд је одмах сачинио у Сремској Митровици и списак свих сумњивих Срба из Јарка... који раде на штету Монархије а у корист Србије. Са сачињеним списковима, Покретни војни суд се, праћен хусарима, појавио у Јарку 13. септембра. У три сата ноћу 14. септембра, цело село је истерано на ледине... Чим су мештани истерани из кућа, војници су палили њихове домове: Јарак је горео. Запаљено је цело село, свих 286 кућа...

Поред паљења кућа, па и целих села, слања становништва у логоре и, наравно, плачкања, Аустроугарска је после повлачења српске војске предузела и потпуна исељавања села у доњем Срему. У наредна два-три месеца у Срему су од мађарског терора страдала многа места: Ашања, Бешка, Брестач, Буђановци, Голубинци, Земун, Инђија, Ириг, Петровчић, Пећинци, Попинци, Прогар, Прхово, Стари Бановци, Стара Пазова, Суботиште, Шимановци, и друга. У исто време, из пограничног дела Срема потпуно је исељено 27 села. Најзад, опљачкана су а затим спаљена следећа села: Бољевци, Витојевци, Грабовци, Деч, Јарак, Кленак, Купиново, Обреж, Огар и Платичево. Рушене су и паљене српске цркве и школе. Велики српски манастир Фенек је изгорео, тако да су само зидине остале”(4).

Запис др Војислава Миловановића, рођеног у Прхову, тада свршеног матуранта Српске велике гимназије у Сремским Карловцима, казује да „кад је српска војска код Чеврнтије прешла у Срем а прошла кроз моје село напредујући према Фрушкој Гори, народ ју је дочекао с великим одушевљењем и великом радошћу. Веровали смо да је дошла слобода. Међутим, ова наша радост била је кратког века, пошто се српска војска морала повући из Срема и хитно пребацити преко Саве. Оног момента кад се пронела вест

да маџарске трупе иду од Фрушке Горе према Сави, напустио сам село и кренуо најкраћим путем према Сави у нади да ће ми српска војска дозволити прелаз у Србију. У сумрак сам стигао до села Огара... Али, кад сам изразио жељу да пређем у Србију, рекоше ми да српска војска забрањује цивилним лицима прелаз преко Саве... и сутрадан (сам) се вратио у своје село. После кратког времена аустро-угарска команда послала је казнену експедицију у сва насеља кроз која је прошла српска војска, да испита и казни недужни српски живаљ.

Сва погранична села према српској граници на Сави била су расељена, највећи део становништва је интерниран у унутрашњост. Међу њима је било и село Јарак... Једног дана дошло је наређење да све живо у нашем селу од 16 до 60 година старости крене у село Јарак ради чишћења, пошто је ово било запаљено (само је црква била нетакнута). Истог дана стигла је и у наше село казнена експедиција. Девет виђенијих људи одведоше као таоце... Таоце су одвели до места Добановаца, где су их пострелили(71).

Запис о тим збивањима оставио је и Милан П. Костић(60):

„Када су тако кроз Ириг, 3/16. септембра, протерали за Петроварадин сељаке из Доњег Товарника, сазнало се од њих да је њихов свештеник ту, близу Ирига, (на друму Рума–Ириг) убијен, јер због болести није могао даље да пешачи. Његов леш је пронађен, и комисиски је установљено свирепо убиство од стране аустроугарских војника. Био је то Стеван Јовановић, родом из Сремских Карловаца, стар 42 године, отац мале деце...

У свежем сећању ми је још и данас судбина сељака из пограничних села Шашинаца и Јарка. Њих су зауставили у Иригу, где им је одржано суђење, па су осуђени овде и стрељани.

Оптужба је била: »велеиздаја«, што су дочекали и давали помоћ српској војсци. Ратни војни суд заседао је у кући у којој је била жандармериска станица, »на пијаци«. Сви оптужени, и сведоци, провели су сатима овде на пијаци, под јаком стражом, чекајући да буду уведени на суђење... Извршење пресуде, стрељање, било је одређено за шест сати ујутру, у близини гробља, на брегу према селу Нерадину. Јутро је освануло ведро, сунчано, па смо из наших дворишта, из центра Ирига, посматрали долазак и кретање осуђеника и страже на брегу, а потом смо чули плотун, који је значао крај шесторице осуђених Сремаца. Било је то 4/17 септембра 1914 године”(58).

Имена стрељаних уписана су у протокол умрлих иришке цркве, како следи:

Јовановић, Георгије–Ђока - Јарак *касајин*, 27 *година* *сѿар*;

Капетановић, Душан -Јарак *алвација*, *сѿар* 40 *година*;

Марел, Георгије–Ђока - Шашинци *рајѿар*, *сѿар* 30 *година*;

Обровачки, Лазар - Шашинци *рајџар*, рођен у Жабљу, *сѣар* 50 *џодина*(59)

Радосављевић, Обрад - Шашинци *рајџар*, *сѣар* 28 *џодина*;

Шестановић, Живан - Јарак *рајџар*, *сѣар* 32 *џодине*.

Становништво је и из других места масовно покретано, те су многи прогнаници страдали успут, нарочито нејач. Бројне прогнаничке групе данима су се кретале или су боравиле под ведрим небом, трпећи и подносећи свакакве невоље. Дobar део њих интерниран је и пострадао по логорима у Плeтерници, Вировитици, Вараждину, Белишћу, Осеку, Араду (у Румунији), Трпињи, Борову, Копривници, Пожеги и Нежидеру (у Мађарској).

Због одушевљења исказаног при уласку једног мањег одреда српске војске у јужни Банат, сличним репресалијама било је подвргнуто и становништво Панчева и околине и Базјаша. Несумњиво, тамо је најцрњу судбину доживела Борча. Јер, чим је неуспешно окончана краткотрајна српска офанзива у Срему и у Банату, мађарске трупе блокирале су ово јужнобанатско село, а испитивању, мучењу и свим облицима физичког злостављања били су изложени сви сељани, чак и деца, жене и старци. Осамдесетак особа изведено је пред преки војни суд. Десет лица осуђено је на смрт, а казна над њима, за пример, извршена је у Панчеву, на риблијој пијаци поред железничке станице, касније названој Трг мученика. „Силан народ је изишао напоље да види српске страдалнике за свету земљу српску... По наредби изишле су и све основне и средње школе”. На временске казне од петнаест до двадесет година осуђено је деветнаест лица, и сви они послати су на издржавање казне у Илаву (Словачка). Од последица „истражног поступка” у Борчи и Панчеву тамо је убрзо умрло седам заточеника(5).

Мађарски злочини у Срему(6). Истраживања Тоше Искруљева(7) потврђују да су најтежи злочини према српском народу почињени у Срему, у времену док су се тамо налазиле мађарске трупе. На самом почетку рата, средином августа 1914. године, и непосредно по неуспешном окончању српске офанзиве у Срему, непун месец дана касније, велик број Срба стрељан је или обешен по пресуди покретних судова, а многи су страдали у погромима масовних казних експедиција по скоро свим сремским селима. Иако Искруљев наводи имена и презимена скоро свих жртава, уз назначене цифре увек треба додати и реч „најмање”. Јер, реално је претпоставити да су његови информатори, уз временску дистанцу од петнаестак година, пропустили да наброје имена свих жртава, исто као што је извесно да у списковима нема оних који су касније умирали од тада задобијених рана и убоја, од последица исцрпљености, глади или мучења. Тако је, на пример, у Батајници убијено де-

сет особа, у Кленку и Грабовцима по двадесет две, у Платичеву четрнаест, у Бољевцима дванаест, у Дечу четири, у Јакову три, у Угриновцима две, у Сурчину једанаест, у Јарку дванаест, у Бежанији девет, у Добановцима петнаестак, у Карловчићу двадесетак, у Прогару неколико. У Обрежу убијено је дванаест особа, а „тела, односно кости зликовачки убијеног Ђоке Николића и Пере Ракића нису пронађене нигде. Њих су свиње и пси извадили из плитког блата, појели их, а кости развукли”. У Брестачу, у једној шупи, живи су спаљени свештеник Бошко Момировић и бележник Васа Букалов, а још петнаест особа, везано за камару сламе и избодено бајонетима и погођено пушчаним мецима, такође је живо спаљено. У Купинову живи су сахрањени: берберин Иван Грмуша (19 година), општински кнез Миша Радосављевић (50), содар Никола Ралић (30), општински редар Љуба Влашић (55) и ратар Живан Мазињанин (40). У Шашинцима убијено је седам особа, а по селу, да не би изазивали „узбуну код војске”, „поубијаше све псе, да им се не чује више лавез, а петлови су ноћу морали сви бити затворени по собама и подрумима, да својим ноћним кукурикањем не врше велеиздају у корист Србије. Голубови су били сви побијени да не носе пошту Србијанцима”. У Ашањи убијена су тројица, а затечен на одсуству, тамо је обешен и Бранко Јанковић, активни наредник у аустроугарској војсци. Пред смрт, он је узвикнуо: „Српско је било и биће, ко преживи видиће”.

У реализацији тако опсежне репресивне делатности, поред полиције и жандармерије, главна улога припала је војним властима и преким судовима. Велик број Срба стрпан је у логоре широм Монархије, а многи су мобилисани у аустроугарску војску и послати на фронт. Као што су за велеиздају оптужени сви они који су били похапшени непосредно пред избијање рата, тако је поступано и са свим доцнијим ухапшеницима. Са масом од неколико стотина људи, без обзира на то што је изразио своју лојалност Монархији, тада је био ухапшен и Јаша Томић(8); ухапшен је и челник српских радикала Ђура Красојевић(9), да би касније био протеран у Осек. Од познатих радикала ухапшени су и интернирани Жарко Миладиновић(10) и Милан Недељковић(11), и други; Миладиновић је скоро све време провео у Њиређхази, у Угарској. Од вођа Српске радикалне странке захтевано је да распусте своју организацију, а морали су потписати и одговарајућу изјаву у том смислу.

Да ли је Српска црква могла помоћи(12). Касније, коју годину после рата, чули су се и приговори да би аустроугарска зверства могла бити спречена да је Патријаршија српска имала на свом челу неку личност одлучнију, предузимљивију и храбрију од њеног тадашњег администратора Мирона Николића(13). Владика Ири-

неј Ђирић(14), човек који је збивања у Патријаршији и око ње пратио изнутра, као архиђакон у Администраторовој служби у Сремским Карловцима, оповргао је све те примедбе:

„Патријаршијски двор је врло добро знао шта се све ради са српским народом и са српским свештеницима у Срему, али је, нажалост, немоћан био да им помогне. Господин Мирон Николић, као администратор патријаршије... неограниченом љубављу је био прожиман према својим вернима, и ради заштите њихове он лично отишао у Пешту и у Загреб меродавним факторима... У Пешти је био у аудијенцији код тадашњег министра председника Тисе(15), а у Загребу код бана... Но његово заузимање у корист Срба било је неуспешно, јер Аустро-Угарска није водила борбу само против Србијанаца, већ и против васколиког Српства, налазило се оно ма где”.

Ипак, не сме се изгубити из вида да се све то дешавало у Хабзбуршкој монархији и да Српска патријаршија није ни помишљала да отворено противречи „директиви” из посланице светог апостола Павла Римљанима да „свака душа (треба) да се покорава властима које владају, јер нема власти да није од Бога, а што су власти од Бога су постављене”. На власти у Угарској тада је био гроф Иштван Тиса, а мађарску злочиначку политику према српском народу он је 26. јула 1914. године најавио својим циркуларним писмима свим православним владикама по Угарској. Према тумачењу Ђерђа Гала, историчара из Новог Сада, ово писмо „садржи врло оштро упозорење Иштвана Тисе српским првосвештеницима да се политичке прилике у Мађарској након сарајевског атентата, услед непопустљивости Србије, погоршавају, да се ствари развијају у правцу могућих ратних конфликта, а да много Срба у јужним крајевима Мађарске није остало имуно на пропагандне потезе из Србије. Тиса је изразио владикама уверење да је већина Срба трезвена и одана династији и постојећем поретку коме може да захвали црквену аутономију, те чињеницу да већ 200 година дели добро и зло у новој домовини са њеним народима. »Сада је моменат да се ти патриоти искажу«. Али ако до тога не дође, ако Срби крену »странпутицом«, биће то кривица и пастира српског народа, одговараће и они, тј. православни свештеници који по свом позиву морају водити рачуна о душама својих верника. Тиса се директно обраћа сваком епископу понаособ позивом да се у пуној мери ангажују на задатку да њима подређено свештенство учини све што је могуће да се обезбеди лојално држање Срба у Мађарској. »Дође ли до било каквог нарушавања поретка, до било каквог кршења грађанских обавеза, изазваће то најбруталније санкције. Они који се евентуално огреше о своје грађанске оба-

везе, својом крвљу ће плаћати за такву акцију». Уз опетовано наглашавање потребе да црквени оци православне цркве предузму све да се православни свештеници својски заузму међу својом паством на неговање добрих грађанских односа, завршава овај циркулар Иштван Тиса напоменом да од мере и успеха које ће ова акција православних владика дати у наредном периоду »зависи и даљи статус православне црквене организације у Угарској«.

Ово писмо сачињено је не у ратним већ у мирнодопским условима, само који дан пре избијања ратних операција. А већ тада и ту најављује страхоте, које су касније уследиле, у већини случајева према људима чија је кривица била што су Срби, што су осећали разумљиву људску солидарност са својом браћом, како у Србији, тако и у Босни и Херцеговини, и Хрватској, и што су се дрзнули да сањају, желе, мисле на будућност у којој им нико неће прописати како треба да воле и коме морају бити одани. Ово Тисино писмо није остало без одјека. На жупанијским сесијама... падале су свечане изјаве о лојалности православног свештенства и српског грађанства према Двојној Монархији, династији и поретку, са осузда атентатора и великосрпске, пројугословенске пропаганде. Локална и престоничка штампа то је обилно нотирала».

Само се може претпоставити да је у Патријаршији у Сремским Карловцима договорено како српски епископи у ондашњој Аустроугарској треба да реагују на збивања која су довела до Светског рата. Јер, примера ради, истога дана кад је објављен рат Краљевини Србији, из владичанског двора у Новом Саду владика Митрофан(16) препоручио је „пречасном православном српском свештенству и свима славним црквено-школским опћинама богом спасајеме Епархије бачке” шта да чини у новонасталим околностима. Највећи део те поруке, макар колико она (не)јасна била, гласи:

„У сукобу, који је након ужасавајућег догађаја 28. јуна о. г. по нов(ом) кал(ендару) изазвала краљевина Србија држањем своје штампе и владе према нашој Монархији и пред престојећим и можда најстрожијим и крајним реторзивним мерама од стране наше Монархије, овим позивамо преч(асно) свештенство као духовне пастире и учитеље стада Христово, на високе и свете дужности поданичке љубави, хомагијалне (вазалне – ИП) верности и оданости Прејасном Царском и Апостолско-Краљевском Престолу и отаџбини Угарској, којих дужности свесрдно и потпуно извршене од свих поданика без разлике вере и на оданости је увек а понаособ у овим тешким и озбиљним данима и пред одсудним кораком наше Монархије, чврсти бедем Њезине величине, силе и победе, а драгоцени залог, да наша отаџбина, на челу са нашим љубљеним земље Господарем, Помазаником Божјим, којим Бог царствује,

по учењу Христове Цркве може да заступа и врши вољу Божју – Његову вечну правду на земљи”.

У посланици писаној 17/30. јула а објављеној шест дана касније, владика вршачки Гаврило Змејановић⁽¹⁷⁾ био је много јаснији. Обраћајући се својој пастви, он указује да је „на границама вољене домовине разапела крила мрачна ратна авет али су хероји спремни да бране домовину, да се за њу и династију боре и умру. Међу тим херојима налазе се и твоја деца, рођаци и пријатељи, драга паство... Казаће можда неко да се они боре против своје браће. Но њихова звезда водиља у овом рату није борба против браће већ родољубље, грађанска обавеза и заклетва коју су дали нашем краљу”. Уз позив онима који су на фронту да своје дужности одано извршавају, епископ Гаврило позвао је и „позадинце” „да се заветују цару да их у љубави према домовини нико неће моћи надјачати”.

Без обзира на разлике у овим двома посланицама, несумњиво је да су и један и други епископ, али и остали у Угарској, послушали Тисина упозорења. Међутим, све то није помогло да се зло избегне, а злочини према српском живљу отворено су постали саставни део мађарске званичне политике. Било је од почетка замишљено да се до „пацификације” Срема, Баната и Бачке дође најбруталнијим санкцијама, пошто Тисине претње нису ни рачунале са било каквом и било чијом толеранцијом у односу на српски живот. Српски грађани фактички су стављени ван закона, а многи од њих, како каже Гал, „за позиве својих владика на грађанску послушност, патриотску оданост и љубав према цару и круни сазнали су у затворима, на месту где су »заиста« били у прилици да своја грађанска права упражњавају”.

Део српских грађана из Срема, оних којима није било до „грађанске послушности” и оданости Хабзбуршкој круни, прешао је Саву и добровољно ступио у српску војску, са племенитим и узвишеним циљем да помогне ослободилачку борбу Србије и Црне Горе и, истовремено, ослобођење српског народа од аустроугарске окупације. У међувремену и касније, њима се придружио и извештан број исељеника из прекоморских земаља, као и бивших аустроугарских војника заробљених у ратним окршајима по Србији и, нарочито, на источном фронту, у Русији.

Сремци у српској војсци

Српски добровољци. Изузетно значајну улогу у многим војним активностима српске војске током Првог светског рата имали су ратни добровољци у њеном саставу. Једним делом били су то ратници без војне обавезе који су се у српској војсци нашли по сопственом избору, али је велик број међу њима потицао из круга ратних заробљеника из аустроугарске војске, било са српског, било са руског фронта. Исто тако, приближно педесет хиљада аустроугарских војних обвезника (и других), из српских прекодринских, прекосавских и прекодунавских крајева под вишевековном или вишедеценијском аустријском или угарском окупацијом, пребегло је у Србију на самом почетку ратних операција и добровољно ступило у српске војне, пограничне или жандармеријске формације⁽⁷⁵⁾. Борећи се у српској и црногорској војсци, под српском заставом, добровољци су се у Светском рату одушевљено борили за ослобођење свих Јужних Словена из Аустроугарске и за њихово уједињење са Србијом и Црном Гором; многи од њих дали су у тој борби и своје животе. Ови *Верници Отаџбине*, како их често и с разлогом називају, својим учешћем у добровољачким јединицама јасно су исказали своје непристајање на неприродно стање наслеђених односа. Без обзира на трајање једне или друге окупације, и имајући на уму даље територијалне претензије угарског или аустријског окупатора према Српској Земљи, за Србе рођене у сенци хабзбуршке круне и затечене уочи Првог светског рата у Срему, Банату, Бачкој, Барањи, Славонији, Кордуну, Банији, Лици, Далмацији, Херцеговини и Босни, ратовање у саставу аустроугарске војске није могло бити патриотски чин, нити су им Аустрија и Угарска биле отаџбина, једнако као што ни Турска током петвековне окупације није могла бити отаџбина Србима из Шумадије, или Рашке, или Зете, или Топлице, на пример. Рат за рачун Аустроугарске није могао бити рат за њихове интересе, ни по простору на коме се ратовало, ни по избору ратног противника. Има ли се све то у виду, постаје сасвим извесно да су Срби из прекодринских, прекосавских и прекодунавских крајева својим масовним учешћем у саставу српске војске и сопственом жртвом за одбрану Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе у ствари зачели и велики национални покрет за ослобођење сопствене Отаџбине.

Добровољци с почетка рата. Подаци о сремским добровољцима у српској војсци срећу се само спорадично. Један од ретких сачуваних података односи се на заробљене Србе „који су се добровољно јавили да ступе под оружје” и који су 29. септембра/12.

октобра 1914. године уписани у један омањи списак од седамдесет особа. Списак је на тражење министра војног сачинила Заробљеничка команда и у њега уписала „Србе и Далматинце православце и католике (мада су сви они били искључиво православци – ИП) који су најсигурнији и изјавили жељу да ступе под оружје било за борбу било за пограничну службу”(20). У том списку налази се и двадесетак Сремаца, како следи:

Васић, Гавра - Сусек *редов*
Илић, Урош Ђокић - Чалма *редов*
Јанковић, Кузман - Рума *кајлар*
Јовичић, Рада - Сибач *редов*
Коларовић, Јоца - Моловин *редов*
Марелић, Милан - Сусек *редов*
Марчинковић, Мартин - Сремска Митровица *редов*
Милутиновић, Љубомир - Сремска Митровица *редов*
Николајевић, Ђока - Јазак *кајлар*
Николић, Душан Љубомиров - Сремски Михаљевци *редов, борац*
Остојић, Максим Петров - Сремски Михаљевци *редов, борац*
Руњанин, Прока - Габош *редов*
Тодошковић, Миленко - Кузмин *редов*
Угљевичанин, Урош - Мала Вашица *редов*
Филиповић, Милан - Кленак *редов*
Цакић, Рада - Попинци *редов*
Шкрбић, Божидар Негованов - Мартинци *кајлар*
Шушњар, Младен - Бановци *разводник*

Сремски добровољачки одред. Радосав Ђокић, један од добровољаца са самог почетка рата, сведочи(67) да је већ средином августа 1914. године, после краћег лечења у Врњачкој Бањи, ушао у састав Сремског добровољачког одреда; тада је Одред био „под личном командом” мајора Свете Ђукића, команданта 1. батаљона 7. пешадијског пука првог позива. Патроле од по два-три добровољаца одмах су отпочеле са извиђањем на левој обали Саве. „Ноћу се пребацујемо преко Саве, пробијамо се између непријатељских ровова, да би се домогли Бежанијске косе ради утврђивања стања аустријске артиљерије. Задатак је био да при повратку уграбимо по једног или два војника, од којих би наша команда са знала стање непријатеља и намере према Београду. Враћали смо се пре сванућа да бисмо могли несметано прећи Саву. Задатке смо извршавали са мало губитака. Од девет оваквих патрола само је један добровољац погинуо”.

У ноћи кад је започета српска офанзива у Срему, чамцима је са Аде Циганлије пребачен преко Саве и цео Сремски добровољачки одред; тада је у њему било деведесет два борца. Заједно са њима наступала је и једна чета из састава 7. пука. „Јуриш у аустриј-

ске ровове бомбама и бајонетима. Аустријанци дају отпор, али не и успешан. Они што нису успели да побегну, заробљени су. Уз успутну борбу уђемо први пут у Земун у 11 часова пре подне. Друге наше јединице продру на Бежанијску косу. Народ је одушевљен: чашћење и гошћење, грљење, љубљење и веселе. Моја јединица продужава према Батајници, Новој и Старој Пазови. Други дан после заузећа Земуна наши понтонирци су подигли понтонски мост преко Саве код старог жељезничког моста, те преко њега пређе и наша коњица и још пешадије. Са Дунава аустријски монитори туку артиљеријом Земун и Земунско поље. Заузети терен у Срему држали смо до 3. септембра (16. по новом календару – ИП), кад је Врховна команда наредила повлачење на старе положаје.

Многе породице Срба из околних села и Земуна пошле су са нама у Србију, а 85 младића, а и мало старијих, ступише у наш Сремски добровољачки одред”. Десетак дана касније српска војска поново је прешла Саву и, наишавши на слабе аустријске снаге, успела да и други пут уђе у Земун, без губитака. „Наши добровољци Земунци почну звонити на свим црквама и звонили су све дотле док се није зачуло звоњење са Саборне цркве у Београду. Наше формације ишле су до Батајнице, али је опет стигло наређење да се повучемо, што смо и учинили”⁽⁶⁸⁾

О добровољцима који су у Србију прешли непосредно по окончању неуспешног прелаза српске војске у Срем, почетком септембра 1914. године, нема много података; овде свакако треба сврстати четворицу момака из Шашинаца које је Радован Срдих уписао у „своје” спискове с назнаком „препливао Саву”⁽²¹⁾. То су:

Маленковић, Стеван *борац*

Милутиновић, Лазар *неборац*

Милутиновић, Стеван *неборац*

Срдих, Здравко Рајков *борац*.

У малобројним записима о Сремском добровољачком одреду нашли смо само имена петорице добровољаца из Срема:

Светислав Крстић–Лала, из Шимановаца (1896), *ћак*

Ђорђе Буровац, из Земуна, *ћак*

Жарко Чукуров(ић), из Прогара (1898)

Радован Караксандић, „син равног Срема”

Богдан Смиљанић, из Земуна (1896), *свршени гимназијалац*, с још три брата: један је био обућарски калфа, а двојица земљорадници.

У свим поменутих записима остало је сачувано свега тридесет имена осталих добровољаца из Сремског одреда (мада сви нису Сремци), и ми их преносимо овде:

Мирослав Голубовић–Мирко, из Београда *ћак VI разреда гимназије*

Светислав Милутиновић–Пиколо, из Београда *ћак V разреда гимназије*

Стојан Стокић, из Београда *ћак VI разреда гимназије*
Душан Вујић (1901), из Београда *ћак Прве мушке гимназије*
Војислав Ђорђевић (1901), из Београда *ћак Прве мушке гимназије*
Јован Станић (1903), из Београда *ћак Прве мушке гимназије*
Велимир Животић–Сељак (1898), из Саранова код Раче Крагује-
 вачке *браварски шеџрић*
Радивој Милошевић (1899), из Београда
Милош Милошевић (1896), из Београда *ћоџинуо*
Тешимир Лозић, из Београда
Шефкет Халиловић, из Куманова
Мирко Илић (1897), из Книна
Томо Војиновић, из Книна
Живко Кезић, *ћоћћоручник*
Миле Вуксановић, (можда Милан Вуксановић из Сремске Митровице)
Жика Јелић, *чејник, ћоџинуо*
Радосав Ђокић
Стева Бата
Сава Петровић–Геја
Никола Војиновић–Коњ
Живко Димитријевић
Манојло Медић–Мане, *месар*
Јохан Гринвалд, из Горње Аустрије *ћоџинуо*
Михел Шварц, из Угарске
Миливоје Живановић (1900), из Пожаревца *будући злумац*
Душан–Мајка, *фијакерисџа*
Срђан, *кувар у Одреду*
Пуља (надимак)
Буца (надимак) *берберин на Чубури*
Петар Мацић, *чејник, ћоџинуо*
Милорад Грујић, *ћоџинуо*
Чедомир Несторовић, *ћоџинуо*.

Сачувано је неколико мање или више уопштених записа о Срем-
 ском добровољачком одреду, али се, без обзира на то што је вид-
 љиво да су његови припадници учествовали у борбама и, по прет-
 поставци, у тим борбама гинули, не може пратити како је попуња-
 ван; само се на једном месту говори о томе, но и то је недовољно да
 се види како је Одред стигао до бројног стања у свом последњем
 борбеном окршају за одбрану Београда, на Дунавском кеју. Не ка-
 зује много ни Ђокићев запис да је „време пролазило у миру а Срем-
 ски добровољачки одред се све више појачавао, јер су пристизали
 нови добровољци из свих крајева земље. Обука је настављена и до-
 бровољци су постали прилично добро обучени војници. У одреду
 су били скоро све сами омладинци, понети идејом о слободи. Сви су
 очекивали одлучујући окршај, а он је дошао тек идуће јесени”(69).

Пуковник у пензији Радисав Ристић пише, у нашем време-
 ну(22), да „кад су се српске снаге, због тешке ситуације на Дрини,

повлачиле из Срема, са јединицама из састава Команде одбране Београда повлачило се и доста Сремаца. Били су то углавном млади људи, међу којима је било и непунолетних дечака, недораслих да носе оружје. И управо та голобрада младост била је најупорнија у захтевима да, с пушком у руци, заједно са својим очевима и дедовима, бране свој главни град и српску отаџбину, без обзира (на то) што им закон о мобилизацији није дозвољавао да стану у војнички строј. Заједно са својим вршњацима из Београда, млади Сремци су на све начине настојали да се, као добровољци, прикључе јединицама које су држале положаје око Београда. Најчешће су, међутим, одбијани с образложењем да још ни фактички ни психички нису кадри да се ухвате укошта са ратним недаћама и изазовима. Неки официри и комите претили су им чак и батинама уколико се поново појаве са сличним захтевом. На њихову срећу, наишли су на Игњата Кирхнера⁽²³⁾, пребеглог аустроугарског официра, који је војничку каријеру у српској војсци почео као добровољац у станичној чети. Његовом искусном оку и војничком инстинкту није промакло одушевљење младића који су изражавали жељу да ступе у редове добровољаца. На његово инсистирање њих тридесетак и званично су постали добровољци. Бројно стање младих добровољаца се, после тога, из дана у дан повећавало⁽²⁴⁾.

И сам добровољац, Игњат Кирхнер, будући командант Одред, почео је да стиче ратно искуство предводећи двадесетак добровољаца у једној, са војничког гледишта, дрској операцији на аустроугарској савској обали. Та је група, наиме, заузела аустријску караулу на савском мосту и уништила рефлектор којим је непријатељ снажно осветљавао српску обалу. Наредних неколико месеци, до ослобођења Србије, ови добровољци учествовали су у свим борбеним активностима везаним за одбрану Београда. „Одбијали су нападе и покушаје непријатеља да се домогне десне обале, отварали ватру на мониторе и друге пловне јединице са којих је дејствовано на српске положаје и учествовали у бројним диверзантским акцијама у позадини и на положајима аустроугарске војске. Та дејства добровољаца трајала су до краја новембра 1914. године”, када су се трупе Одбране Београда повукле према Космају; и тамо, у оквиру Колубарске битке, добровољци су допринели победи српске војске и протеривању Аустријанаца и Маџара из Србије⁽²⁵⁾.

До јесени 1915. године Србијом је владало привидно затишје, али „добровољци нису имали времена за озбиљнији предах. Њихови редови су свакодневно попуњавани новим љдима који ни по ком основу нису подлежали закону о мобилизацији”. Одред под

Кирхнеровом командом држао је положаје на Ади Циганлији, а кад је у њега ушло и стотинак дечака који су, као прекобројни, одбијени на конкурс за пријем у подофицирску школу, српска Врховна команда одобрила је 26. маја 1915. године „да се од добровољаца на савским адама и од добровољаца које је управа Савеза (добровољаца – ИП) накнадно прикупила, образује посебан добровољачки одред”(26).

Из Ристићевог текста сазнајемо и да је, према необјављеним белешкама Радосава Ђокића, једног од добровољаца у Одреду, „после повлачења српских трупа из Срема септембра 1914. године... на обезбеђењу десне обале Саве, на подручју Аде Циганлије, било 105 добровољаца”. На њиховом челу већ тада се налазио Игњат Кирхнер, а према Ристићевим сазнањима, „нема сумње да је у овој добровољачкој јединици било највише Сремаца”(27).

Свој опширнији мемоарски запис из 1931. године о последњим браниоцима Београда(28), новинар Светислав Милутиновић–Пиколо, некадашњи добровољац у Сремском добровољачком одреду, закључио је запажањем да „можда би се огрешили, ако у прилог историји новог Београда не би, бар у кратким потезима, описали постанак »Сремског« и »Банатског« одреда, који остадоше за увек под зидинама Београда”. Део тог записа објављен је под међунасловом *Одред који је цео изгинуо бранећи Београд 24. септембра 1915. године*, и он, уз незнатно скраћивање и напомену да су датуми написани по старом календару, гласи(29):

„У почетку рата Банатски одред био је бројно већи... Банатском одреду стављено је у задатак, да са ада брани десну обалу Дунава од непријатељске најезде са панчевачке стране, а у случају офанзиве да, као крстареће одељење, оперише по Банату.

Сремски одред био је у почетку бројно мањи. Он је имао свега 30 бораца и био је упућен на Аду Циганлију, да под командом тадашњег мајора г. Свет. Ђукића, заједно са седмим пуком првог позива, брани чукарички друм, а у случају офанзиве да и он као и Банатски одред крстари по Срему. (Одред је 1914. год. крстарио између села Војке и Нови Бановци). Овим одредом у почетку је командовао четнички војвода г. Петковић... (а касније) Одред узима у своје руке дотадашњи четник–добровољац, г. Игњат Кирхнер, бивши аустро–угарски поручник и велики српски патриота.

Од тада почиње јуначка каријера овог малог Одреда. У августу 1914. године господин Кирхнер са двадесетпеторицом својих четника (међу којима су били најхрабрији пок. Степа Бата и г. Сава Петровић–Геја) без ичије помоћи заузима караулу на савском гвозденом мосту са леве обале Саве. Ово је био први прелаз наше војске на аустријску територију преко Саве... Одред је напустио

караулу тек онда, када су аустријски војници први пут ушли у Београд.

Од тада одред се са успехом бори код Космаја, на Парцанима, у Раковици, одгони непријатеља преко Саве и узима учешћа у освајању Аде Циганлије и »Винтерштата« (како су га назвали Аустријанци, а заправо Зимовника – ИП). На овим два адама »Сремски одред« постаје страх и трепет Аустријанаца и будна стража Београда и Чукарице све до 19. септембра 1915. год(ине), када по наредби команданта Одбране Београда одлази у горњи део београдске Тврђаве да смени две чете кадровског пука.

Као административна јединица Одред је постао тек првог јуна 1915. год(ине). Тада је добио и своју заставу, једну од најстаријих српских застава, коју је г. Кирхнер пренео на Крф и донео на траг у Београд...

Од 19. септембра 1915. год(ине), на пет дана пред своју јуначку погибију »Сремски одред« добива сасвим другу форму: бива повећан младићима који су у Скопљу полагали испит за пријем у подофицирску школу, па су као прекобројни одбивени. Око две стотине педесет здравих младића испод 18 година, из срца Шумадије, ступају као добровољци у »Сремски одред« да младим животицама бране своју престоницу. Одред броји тада равно три стотине четрдесет бораца и постаје полубатаљон. За командира прве чете поставља се поручник г. Милутин Станић а за водника потпоручник г. Живко Кезић. Остала водничка места попуњавају подофицири из X и VII пешадијског пука.

Под командом г. Кирхнера Одред ступа у борбу на Дунавском кеју 24. септембра у три часа изјутра, када сви официри, изузев г. Кезића који после преузима команду, бивају тешко рањени, а од четника остаје и данас их има (1931. године – ИП) свега око педесет у животу. Остали су своје кости узидали у темеље нове југословенске престонице.

Ето, тако је постао и 24. септембра 1915. године у зору нестало скоро заборављени јуначки Сремски одред, један од главних стубова Одбране Београда..."

Напред у славу. Сремски добровољачки одред борио се на градском пододсеку београдског одсека одбрамбеног фронта, заједно са Комбинованим одредом од шест батаљона и Одредом београдских жандарма(30). У тренутку кад је преформиран у полубатаљон и пребачен у одбрану на Дунавском кеју, сваки добровољац добио је по 250 метака, две до четири бомбе и по два завоја.

Према запису Живка Кезића о учешћу Сремског добровољачког одреда у одбрани Београда(31), „скоро цела наша слаба снага

ангажована је у прве борбене редове. Резерве врло мало. Градски подотсек, под командом потпуковника г. Момчиловића(57), имао је у то време само »Сремски добровољачки одред«, састављен од голобрадих младића и старих четника са свих страна наше јуначке земље. Пошли су добровољно, узели светло оружје и ако нису били у обавези, и решили се сви као један, да пре изгину него да дозволе да преко њих живих пређе насилник и пороби њихову лепу Отаџбину. Сремски одред бројао је свега 360 пушака, а био је заклоњен у робијашким ћелијама у Горњој тврђави, испред »Сахат Куле«. 24. септембра, око 2 сата после пола ноћи... непријатељ (је) успео да се пребаци преко Дунава и да овлада насипом на коме је железничка пруга–Јалија–Кланица”(32).

Заправо, напад здружених аустроугарских и немачких војних снага отпочео је 23. септембра/6. октобра 1915. године у раним поподневним часовима, да би један аустроугарски корпус успео да наредног дана, у зору, уђе у Београд код Куле Небојше. „Искрцавши се на десну обалу уз осетне губитке, ти делови везали су за себе” две српске чете и „омогућили да се на источном делу Јалије (Јеврејске мале – ИП) и Дунавског кеја искрцају нове (аустроугарске) снаге, које су затим продрле до насипа и железничке пруге” и тамо заробиле седамдесетак војника. „Командант Комбинованог пука пуковник Душан Туфегџић(33) увео је... у борбу преостале делове батаљона и Сремски добровољачки одред, који су, после неколико јуриша, заузели насип и железничку пругу у рејону кафане Шаран, на крају Дубровачке улице, а потом код Стругаре одбили напад једног (противничког) батаљона... и одбацили га према кеју”(34).

Или, како то детаљно описује Живан Кезић, „крете се Одред, изађе на Велики Калемегдан, затим поред кафане »Српски Краљ«, поред реалке... ка Јеврејској Мали. Успут трпимо губитке. Али ћуте и рањени и контузовани; ни један глас се не чује. Једино се гледало, да се што пре дочепамо железничке пруге и Дунавског Кеја. Око три сата по поноћи... стигосмо до првих редова кућа на Јалији. Све су у пламену. Пролаза за пругу железничку нигде. Направисмо мали пролаз уклањањем цигаља и догоревајућег материјала... скуписмо се и, пошто смо се уредили за напад, кретосмо као тигрови. Храбри добровољци показаше и овде своју мушкост, показаше се достојни својих предака, који су још 1804. године, под вођством великог Војводе Карађорђа нападали на тврде зидине београдог Београда. Без и једне речи, без пуцања и ларме, поскидаше бајонете са својих пушака, повадише каме из тозлука, страшне четвртасте бомбе одшрафише и на знак пиштаљке засветли цела линија поред железничке пруге као муња пред велику буру. На-

стаде блесак, затим потмула тутњава, одмах затим затресе се земља, па и цела Јеврејска Мала. Зачу се једно кратко али громко »У-р-а!« Наста клање и јаук. За минут један стиша се све. Храбри добровољци постадоше господари железничке пруге... Лево и десно исправише се линије одбране, ухватисмо везу и тада отпоче страшна и незапамћена борба”(35).

Жика Живуловић(36) пише да је у јуриш први кренуо Кирхнер, „са одшрафљеним бомбама у рукама, као да је хтео да својим телом заклони своје дечаке и момчиће, од којих је већина имала између 16 и 18 година. Падали су на том брисаном простору и ваљали се, дизали се и посртали, остављали мртве и рањене док нису подишли насипу... Железнички насип од кафане Златни шаран до Кнез Михаиловог венца запоседнут је уз страховито велике губитке. Готово половина одреда је избачена из строја. Игњат Кирхнер је у јуришу био тешко рањен. Стављајући живот на коцку, Миле Вуксановић (можда се ради о Милану Вуксановићу из Сремске Митровице – ИП) је допузао до њега и извукао га са попршта. Био је тешко рањен и командир 1. чете поручник Милутин Станић. Од официра је једини остао потпоручник Живко Кезић, који је преузео команду над преосталим добровољцима. Највише је изгинуло питомаца. Ступивши у Сремски одред петнаестак дана пред напад, нису имали времена да савладају ни најпотребнију обуку. Навукли су униформе и примили пушке, које су једино умели да напуне и испале. Многима је у руци експлодирала бомба, јер нису стигли да добро науче како се њоме барата. Срљали су не заклањајући се, као да нису знали за страх. И гинули немилице”(37).

Биле су велике и аустроугарске и немачке жртве. Ристић наводи да су јуриши сремских добровољаца, „без икаквог претеривања речено, превазилазили све дотле познате подвиге и границе људске издржљивости. Мада исцрпљени, гладни и неиспавани, без довољно пушчане муниције и ручних бомби, с бајонетом на пушкама, јуришали су као осице на непријатеља. Забележено је да су добровољци у једном од таквих јуриша код Прометне банке избацили из строја близу 300 немачких војника”(38).

Аустроугари и Немци су до зоре појачали своје ефективе и поново заузели железнички насип, али су, због великих губитака изазваних српском артиљеријском ватром, обуставили даље превођење својих трупа. „Због блиског додира ниједна страна није могла да се користи артиљеријском ватром. Сем тога, аустроугарске јединице су оскудевале у муницији, а Срби, због дејства аустроугарске артиљерије, нису могли на време да привуку појачања”. Наиме, један батаљон упућен са Бањице потпао је под артиљеријску ватру и с тешким губицима био избачен из борбе, док је батаљон

упућен са Торлака тешком муком стигао на источни крај Дунавског кеја(39). У међувремену, српска артиљерија је „тукла све дотле, докле није и сама уништена. Кад је већ постала неспособна за дуел са страшним оруђима нападача, сва је одбрана прешла на танке пушке, бајонете и страшне ручне бомбе. Наша посада, заклоњена иза железничког насипа и пруге, нишани и гађа чамце, шлепове, моторне чамце и мале бродове, који превозе у масама непријатељску војску, али је зрно танке пушке и сувише слабо, да челик пробије”(40).

„Око 14 часова уведен је у борбу и жандармеријски одред, и у нападу на Јалију изгубио је половину људства”. У међувремену, аустроугарска флотила је непосредним дејством својих четирију монитора „претворила српске положаје у Банатској улици и њеној позадини у рушевине, где је командант 2. батаљона 10. пука, мајор Драгутин Гавриловић(41), прикупио своја три вода, два вода 3. батаљона (и) делове Сремског добровољачког одреда(42). Сакупљеним војницима мајор Гавриловић је тада, на свега пола сата пре одлучујућег српског јуриша, издао ону добро познату заповест(43):

„Војници, ипачно у ипри саиџа неипријател се има разбиџи ваџим силним јуришем, разнеџи ваџим бомбама и бајонетџима. Образ Београда, наше ипресџонице, има да буде свеџао. Војници, јунаци, Врховна команда избрисала је наш ипук из бројноџ сџања. Наш ипук је жрџвован за Краља и Оџаџбину. Ви немаџе више да се бринеџе за своје живоџе, који више не иосџоје... Заџо наџред, у славу! За Краља и Оџаџбину! Живео Краљ! Живео Београд!”

Није успео јуриш ових јединица да се са раздаљине од свега тридесет метара заузме насип, и у том јуришу већина српских ратника нашла је смрт; међу њима и припадници Сремског добровољачког одреда. Према сведочењу резервног инжењеријског потпуковника Здравка Васковића, командира Пионирске чете која је притекла у помоћ као последња резерва у Одбрани Београда, „наша пешадија, Сремачки добровољци и жандармерија примили су на себе прве ударе и водили очајне борбе на првим положајима... Случај је хтео да сам баш наишао... на Сремски добровољачки одред у Банатској улици, где сам нашао његовог последњег командира и јединог још преосталог официра, храброг поручника г. Живана Кезића. Од оне храбре посаде, која већ пуних 15 сати одолева навали непријатеља, остали су само остатци. Сремски одред је тако рећи уништен, то се исто може рећи и за 2 бат(аљон) Х кадровског пука, жандармерија у колико није изгинула, растројена, а као последица свега тога остали су велики простори фронта потпуно празни. Маса мртвих по улицама, по двориштима и по ро-

вовима, а они што су остали у животу после те страшне борбе, више нису личили на људе већ на авети. Сваки је изгледао као да је неким огњем спржен, а млада лица изгледала су као код стараца. Живци су код њих били искидани и сваки је имао неки унезверени поглед, који је одавао душевне муке, које су ти људи преживели. Било је призора, које ни најбујнија машта није у стању замислити... У... узаном рову били су један преко другог испретурани мртви и смртно рањени војници, тако да су формално заравнили својим телима ров из кога су се живи још тако јуначки борили...

Мртви: Сремци, жандари, пешаци лежали су несахрањени као оборено дрвеће по улицама, а рањеници у најбољем случају ако су се могли склонити иза каквог јачег зида. Нити је имао ко да их износи, нити их је од артилериске ватре могао неко изнети. Војници разних јединица измешани и по групицама, шћућурени иза заклона водили су сами борбу, јер официра готово више није ни било, неки изгинули, а неки рањени”(44).

И поред тога што је исте вечери браниоцима Београда стигао у помоћ 14. пешадијски пук, наде у војнички успех већ су биле истањене. Кезић о томе бележи и следеће: „Око три сата после пола ноћи, на знак трубача, кренули смо у напад. У средини линије био је »Сремски добровољачки одред«, десно 14. пук и лево чете из 10. кадровског пука и једна чета из VII пука II позива... Напад није успео. Вратили смо се на полазни положај и ту сачекасмо 25. септембар, трагични дан наш и наше престонице”.

За Одред трагично је било што је и муниције понестајало. „Та нас вест уби! Рат је рат, али кад имамо доста џебане и сигурно оружје, лако нам је положај држати... Наредник, добровољац, син равнога Срема, Радован Караксандић, када је чуо за ово, скочио је и кроз највећи пакао отишао са неколико добровољаца, пронашао муницију и донео кроз порушене куће. Ситуација је била спасена; фишеклије и реденици били су попуњени и борба је продужена. Целога дана, 25. септембра, вршен је јуриш за јуришом, напад за нападом, али без успеха. Пред само вече, 26. септембра, када сунце поче да заходи иза Фрушке Горе, наш Београд, кога смо до крајњих граница моћи бранили, паде у руке непријатеља. На фронту 14. пука, у улици Дубровачкој, прште тврда брана, снажна бујица аустро-угарске и немачке војске крете улицама, и ми се морадо-смо провлачити кроз рушевине. Напустили смо Дунавски Кеј, пун мртвих и тешко рањених наших најбољих јунака... Банатска улица је постала мртвачница нашега Сремског добровољачког одреда”(45).

Током целе ноћи и наредног дана (26. септембра/9. октобра), београдским улицама трајало је повлачење преживелих бранила-

ца, и кадровача, и другопозивача, и добровољаца, и жандара, стално под борбом. Понегде су подизали барикаде да би се одржали пред непријатељским нападима; чешће су се, у отвореним уличним борбама, повлачили пред својим гониоцима или су их повремено и привремено потискивали; стизали су до Славије, враћали се до Лондона и до Балкана, да би се опет повлачили на раније положаје. Како већ целих двадесет четири сата нису имали било каквих контаката са неком од српских команди, сматрали су да је већ све изгубљено „и да нам је суђено да своје изломљене кости оставимо овде по улицама београдским”. А кад је већ тако, оцењено је да ће бити најкорисније „да полако одступамо и да се у одступању боримо, све дотле док не дођемо у додир и везу са нашим трупама... Тек у селу Кумодражу дознадосмо где се наша војска налази и где је штаб нашег Комбинованог Одрода Одбране Београда”. Тамо су и сазнали да је на почетку истог тог дана, 9. октобра, око два сата после поноћи, командант Одбране Београда наредио да се трупе повуку из Београда. Тим чином означен је и почетак велике српске голготе до Крфа.

Пуковник Туфегџић, командант Одрода, изненађен појавом преживелих ратника, за које се веровало да су сви изгинули на Дунавском кеју, обратио се „уморним и од пуцњаве потпуно оглувевшим остацима Сремског добровољачког одрода, војницима разних јединица и неколицини жандара”, тим последњим браниоцима Београда:

„Храбри четници и добровољци, војници разних пукова и жандарми, командири, водници и десетари, ја вам се дивим, ја вам свима захваљујем на вашем раду и срчаности. Ви сте дали више него што се је могло дати, ваш је рад учинио много користи нашим трупама, нашим избеглицама и нашем преосталом државном и приватном богајству, које је под вашом заштитом на време могло бити сачувано и уклоњено из Београда. Погинулима друговима вашим на обали плавог Дунава нека је слава, а вама живима вечна хвала”(46).

Кезић се на Торлаку срео и са генералом Михаилом Живковићем(64), командантом Одбране Београда. Генерал му је, према Милутиновићевом сведочењу, тада рекао: „Кезићу, ја сам вама, вашим добровољцима и жандармима веома захваљан. Мислим да нисте могли дати више него што сте дали”(51).

Сећање на Сремски добровољачки одред. Рачуна се да је из укупног састава Сремског добровољачког одрода током кратко-трајних операција у последњој одбрани Београда изгинуло и тешко рањено око две трећине бораца; неки од аутора бележе да је

од 340 (или 360) добровољаца, „колико их је дан раније у зору ступило у борбу, 223 избачено из строја”(47).

Године 1931, кад је група преживелих бранилаца Београда прегла да књигом под насловом *Аџонија Београда у Свјетском рату* остави траг о свом витешком ратовању на ондашњој северној граници Краљевине Србије, објављен је и *Списак официра, подофицира, каплара, редова, добровољаца и жандарма који храбро падоше у одбрани Београда 1914-15*. На укупно двадесет седам страна уписано је око 1900 имена, оним редом како је које име сазнавано и стизало до уредника. На том великом списку налази се свега шест добровољаца; нема на том списку преосталих преко двеста имена оних који нису преживели последњу одбрану Београда(55). Разлог томе налази се у чињеници да спискови добровољаца нису увек уредно вођени, а још мање су њихове старешине имале времена да их по имену упамте. Због тога се и могло десити да последњи старешина Сремског добровољачког одреда Живко Кезић забележи премало имена. Чак и кад говори о неком од добровољачких подвига, он записује само надимке или имена појединих добровољаца; празнину у својој причи он попуњава напоменом „не сећам му се имена”, или „не сећам му се презимена”.

Али, зато, незадовољан због заборава у који су последњи браниоци Београда потиснути, Кезић ће записати и следеће: „Једини видан споменик последњих браниоца Београда био је подигнут на капији престонице и на ондашњој капији наше Отаџбине, на Дунавском Кеју, на месту њихове погибије, али је и тај споменик уклоњен и кроз коју годину ту ће бити нека дрвара, стовариште дасака или томе слично, а то знаменито место, нашим поколењима остаће потпуно непознато и неразумљиво за увек. То би био страшан грех према заслугама и сличним жртвама које су овде пале и своје мученичке кости оставиле у место темеља своје Отаџбине и нове Престонице”(54).

Тек 7. октобра 1995. године, Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца поставило је спомен-плочу добровољцима, браниоцима Београда. Речено је тада да се „чином откривања ове спомен-плоче исправља једна неправда дуга осамдесет година; неправда заборава и занемаривања доприноса добровољаца у ратовима против завојевача”(56).

Добровољци са руског ратишта. Највећи број Сремаца ушао је у српску војску после заробљавања, углавном на руском фронту. Ову групу добровољаца сачињавају борци из састава Српског добровољачког корпуса у Одеси, без обзира на то да ли су ратовали само на Добруци или су стигли и на Солунски фронт.

Никола Радојчић(18) пише да су међу добровољцима били пре-тежно Срби, „међу овима на првоме месту Босанци и Херцеговци, а одмах иза њих Војвођани. Веома је занимљиво истакнути какав је био одзив самих Војвођана по покрајинама: На првоме месту сто-је Банађани, на другоме Сремци, а на трећем Бачвани и Барањци. Зашто међу Војвођанима Банађани на првоме месту? На ово пи-тање је лако дати сигуран одговор: Зато што су дознали да је Ба-нат обећан Румунији, ако ступи у рат, а они су били спремни – пре сви изгинути него dospети у Румунију; ова је, једва, објавила рат Аустро-Угарској 27 августа 1916; већ пре тога, 29 априла 1916, би-ло је у четири добровољачка пука 3.758 Војвођана, а 6 септембра исте године попео се број добровољаца, официра и војника, из Вој-водине на 6.225”.

Цифрама које је Радојчић овде навео(19) обухваћени су само добровољци из састава Прве српске добровољачке дивизије који су 7. септембра 1916. године уведени у бој на Добруци. Не зна се ко-лико је међу њима било Сремаца, једнако као што се не знају ни њи-хова имена. Радован Срдић обавио је једно мање истраживање, а његове резултате саопштио је у виду три краћа списка за Сремску Митровицу, Шашинце и Јарак(52); списак за Сремску Митровицу са-чинио је према документацији Градског поглаварства у вези са до-делом добровољачке земље, док је до спискова за Јарак и Шашин-це дошао, највероватније, сопственим теренским радом. У сва три случаја, штета је што у списковима недостају ближи подаци о по-јединим добровољцима, као, на пример: очево име, година и место рођења, занимање, добровољачки статус (борац или неборац); ако се понегде и нађе нешто од тих података, исписао их је аутор овог рада, користећи се грађом похрањеном у Архиву Војводине у Но-вом Саду. На списковима се налазе следећа имена:

Из Сремске Мишровице:

Аврамовић, Светозар

Бикички, Лазар

Божић, Глиша

Божић, Живан - Лаћарак борац

Болковац, Фрања Николин

Винокић, Миливој Радин

Воркапић, Петар Вукашинов

Вуксановић, Милан

Даничић, Стеван Миланов

Даничић, Стеван Костин

Ђукић, Бранко

Зарић, Стеван Вујин борац

Ишић, Лазар Теодоров

Јаношевић, Душан Обрадов

Јаношевић, Јоца *поџинуо*
 Јовановић, Јован Лазарев
 Капетановић, Милан Ђокин
 Кљајић, Гавра
 Кљајић, Стеван
 Којић, Никола Душанов
 Костић, Никола Максимов
 Лазић, Јован
 Мартиновић, Јован
 Мијић, Рада
 Милутиновић, Урош
 Милановић, Владимир Петров
 Мрђеновић, Илија
 Петровић, Влада
 Петаковић, Милан
 Пешић, Панта Новаков
 Радишић, Славко Филипов
 Радовановић, Божидар Ђурин
 Радмановић, Стеван Светозаров
 Стефановић, Алекса
 Радојевић, Сава Љубомиров
 Тимотијевић, Васа Александров
 Тимић, Радован Ђокин *неборац*
 Ђирић, Димитрије–Мита Миланов
 Ђураковић, Лазар Богданов
 Хаџић, Стеван Станков;

Из Шашинаца:

Батричевић, Лазар Павлов *борац*
 Вукашиновић, Срђа Јованов *борац, поџинуо*
 Вученовић, Лазар Радованов *борац*
 Вученовић, Михајло Радованов *борац*
 Гавриловић, Недељко *борац, поџинуо*
 Гојковић, Живан *борац*
 Дан(и)чић, Милош *борац, поџинуо*
 Дугошија, Бранко *борац, поџинуо*
 Живковић, Ђорђе Андријин *борац*
 Живковић, Живан Р.
 Живковић, Јован
 Живковић, Радован М. *неборац*
 Латас, Стеван *борац, поџинуо*
 Марковић, Стеван Петров
 Мартиновић, Кузман
 Милутиновић, Глиша Лукин
 Момчиловић, Божа
 Недељковић, Петар Николин *борац*
 Пејић, Стеван Марков

Поповић, Милорад Николин *борац*
 Радовановић, Радован *неборац*
 Радосављевић, Игњат
 Радосављевић, Милан *йоднаредник, йоџинуо*
 Селачки, Сима Павлов
 Спасојевић, Влада
 Спасојевић, Јефта
 Сремац, Марко
 Станковић, Душан Стајин
 Станковић, Живан Андријин
 Станковић, Јован Стеванов
 Станојевић, Јован Б.
 Стојшић, Павле Ђокин 1882
 Топаловић, Негован Драгићев
 Цвејановић, Стојан;

Из Јарка:

Веселиновић, Обрад М.
 Вукашиновић, Милан
 Гајић, Милован Николин
 Дашић, Ђорђе Милошев
 Домазет(овић), Живан С.
 Домазет(овић), Стеван Ж.
 Дробац, Урош Ђокин
 Драгојевић, Живан П.
 Драгојевић, Радован П.
 Илић, Лука
 Јовановић, Глиша К.
 Јовичић, Јован
 Лацковић, Божа
 Лепотић, Павле Димитријев 1882
 Милојевић, Радован Стеванов
 Никић, Чеда
 Остојић, Никола Стеванов
 Радосављевић, Лазар Т.
 Санадер, Сима Милованов
 Стојковић, Влајко
 Стојшић, Милош Живанов
 Стојшић, Павле Живанов
 Црногорац, Раде Милованов *борац*
 Чарнић, Илија Лазарев.

На Добруци, Сремци с вечне страже. Десет година после боја на Добруци, у Београду је објављена *Сйоменица Прве срйске добровољачке дивизије 1916-1926*, а њен аутор, некадашњи начелник штаба пуковник Војин Максимовић(65), унео је у књигу и два списка погинулих и од рана умрлих добровољаца(66). На првом

списку налазе се имена укупно четрдесет двојице официра; међу њима само је један Сремац:

Јаношевић, Петар Илијин - из Крчедина *резервни потпуковник*.

Јаношевић се у Српском добровољачком одреду у Одеси (претходнику Прве српске добровољачке дивизије) нашао средином јесени 1915. године, чим је он формиран. Командантовом наредбом од 11/24. новембра био је постављен за водника 1. чете, а две недеље касније, кад је командант наредио да „почне школа за војнике-ђаке”, одређен је „за учитеља ђацима”; после четворомесечне обуке, четрдесетак Јаношевићевих ђака, полазника те школе, произведено је у чин наредника⁽⁷⁸⁾.

Други списак знатно је шири и у њему су „податци за 608 погинулих и од рана, задобивених у Добруци, умрлих подофицира, каплара и редова Прве Српске Добровољачке дивизије”. На овом списку налази се и педесет девет Сремаца, како следи:

Арсеновић, Влада Алексин - Сремски Михаљевици *рајтар, борац*

Атанацковић, Радивој Дамјанов - Стари Бановци

Бабић, Петар - Ириг

Бурић, Стеван - Шашинци

Видицки, Коста Д. - Сурчин

Влаовић, Данило Стевин - Нештин *борац*

Вуковић, Петар - Мартинци *поднаредник*

Ђурић, Стеван - Ириг

Ердељац, Милош Ђ. - Ривица

Живковић, Душан - Бољевци

Живковић, Радивоје - Јазак

Зоркић, Душко - Угриновци

Зоркић, Драгољуб - Угриновци

Илијашевић, Рудолф - Земун

Јанковић, Алекса - Рума

Јанковић, Лазар - Ириг

Јанковић, Милорад - Грабовци

Јањић, Трифун - Моловин

Јовановић, Милош - Грабовци

Јокић, Трива - Краљевци

Ковачевић, Јован - Сремски Карловци

Кољанин, Владимир - Мала Вашица

Костић, Живан - Нови Карловци

Костић, Лазар - Нерадин

Крстоношић, Владимир - Вогањ

Лалић, Васа - Сремски Карловци

Лозјанин, Лазар - Вишњићево

Марић, Гаја - Бело Брдо

Марковић, Риста - Батајница

Милићевић, Жарко - Голубинци

Милићевић, Марко - Голубинци
 Миљковић, Груја - Грилијево(?)
 Митровић, Бранко - Доњи Товарник
 Михаиловић, Стеван - Мали Радинци
 Мургаш, Мата - Сот
 Неговановић, Стеван - Краљевци
 Неловац, Митар - Сремски Карловци
 Николић, Урош - Босут
 Новаковић, Иса - Тења
 Перић, Лука - Сремска Митровица
 Петковић, Обрад - Крчедин *кайлар*
 Петровић, Иван - Шид
 Радивојевић, Урош - Мала Вашица
 Радојчић, Миливој - Јарак
 Радосављевић, Петар Ђ. - Обреж
 Радулов, Никола - Негославци *наредник*
 Ракић, Бранко - Јазак
 Ранковић, Сава Светозаров - Сремски Михаљевци *райар, борац*
 Ратковић, Андрија - Сремска Митровица *кайлар*
 Савин, Владимир - Грабовци
 Славујевић, Влада - Шид
 Срданов, Никола - Карловчић
 Сремић, Ђорђе - Земун
 Станивуковић, Ђуро - Млака
 Степановић, Димитрије - Мала Ремета *поднаредник*
 Стојановић, Жива - Шашинци
 Стојановић, Иван - Јамена *кайлар*
 Страживук, Сава - Батајница *наредник*
 Чанковић, Никола - Башњици (Бошњаци? Батајница?).

Свега педесет девет, кажемо, иако је из канцеларије Добровољачког одељења у Одеси 1/14. септембра 1917. године потекао спис из кога проистиче да је у Добруци погинуо 61 Сремац, а 112 их је нестало; барем половина добровољаца из ове друге групе такође се мора сматрати погинулим(76).

Добровољци из прекоморских земаља. С разлогом је Лазар Ракић(48) записао да је „крајем XIX и почетком XX века, у време велике емиграције радне снаге, Аустро-Угарска (..), са неким источноевропским земљама, имала улогу набављача јевтине радне снаге за развијеније земље Запада, нарочито САД и Канаду. Само из Угарске, у чијем саставу је у то време и Војводина, иселило се око 1,500.000 људи”. Према америчким службеним подацима, из Аустроугарске се од 1887. до 1902. године иселило око 1,096.000 лица, од којих је већина била из Угарске. Од јула 1905. до краја јуна 1906. године преко Атлантика је прешло скоро 224.000 аустроугар-

ских грађана, од чега нешто преко 128.000 из Угарске. Током године 1907. иселило се из Угарске око 200.000 лица, да би се наредних година, појединачно гледано, тај број смањивао и у години уочи Светског рата спао на око 100.000 душа. Од 1. августа 1904. до 11. марта 1906. године, из Баната се са дозволом иселило 29.832, а током 1906. године око 17.000 особа. Нешто мање исељеника било је из Бачке (током 1902. и 1903. године исељено је 13.997 лица), а из Срема, који је, истина, имао најмање становника, за првих десет година 20. века просечно се исељавало око 1.300 лица годишње. Додају ли се свим тим цифрама бројни илегални исељеници, биће много јасније о каквим се демографским променама тада радило. Ако се зна да Угарска није негирала да су „некада главни мотиви емиграције представљали политички и верски узроци, (а да) данас главну улогу играју економски узроци”, биће разумљивије што су се у приличном броју исељавали и Срби, који заиста нису спадали у богатији друштвени слој⁽⁴⁹⁾.

Чим је избио Светски рат, бројни српски исељеници, највећим делом из Сједињених Америчких Држава и Канаде, запутили су се у Србију и Црну Гору, да својој браћи помогну у одбрани од германских, мађарских и бугарских завојевача. Међу њима нашао се и један број Сремаца. Као што се не зна, нити ће се икад сазнати, колико је укупно добровољаца из прекоморских земаља приспело на српско и црногорско ратиште, исто тако немогуће је доћи макар до приближних података о броју добровољаца из Срема. Најмање је два разлога томе: први, српска Врховна команда није дозволила да се добровољци окупљају у засебне јединице, чиме би се омогућило праћење њиховог бројног стања; и други, на купљење добровољаца за српску и црногорску војску, једнако као и на прикупљање помоћи за Србију, гледало се у Сједињеним Америчким Државама као на повреду америчке неутралности. Тек кад је америчка влада одустала од тог начела, било је омогућено организовано прикупљање добровољаца и њихово евидентирање у списковима. У Војном архиву сачуван је само један од таквих списка, под називом *Главни списак Југословенских добровољаца дошавших из Америке од 6. фебруара 1917. до 30. октобра 1918. године*, пописаних по азбучном реду личних имена, фонд број 5.

Из тога списка⁽⁵⁰⁾ издвојили смо добровољце рођене у Срему, источно од линије Осек–Чепин–Трњани:

Андрић, Антон Марјанов - 1884, Илок *йекар(земљорадник?)*

Андрић, Живота Миланов - 1876, Буђановци *земљорадник, борац*

Анђелић, Лаза Милошев - 1872, Ириг *земљорадник*

Антић, Ђока Лазарев - 1883, Гргуревци *шумар*

Банац, Божа Гојков - 1885, Сусек *земљорадник*

Бандобрански, Лазар Јованов - 1874, Мохово *земљорадник*

Бижић, Петар Николин - 1886, Сремска Митровица *књиговођа*
 Бикић, Душан Живанов - 1882, Сибач *земљорадник*
 Бикић, Миланко Живанов - 1881, Черевих *земљорадник*
 Божић, Бранко Владин - 1895, Тења *ћрговац*
 Бојић, Тимотије Душанов - 1888, Миклушеви бербери
 Бркић, Славко Вељков - 1882, Нештин *железничар*
 Васић, Живко Петров - 1880, Беочин *сјолар*
 Вељковић, Љубомир Илијин - 1880, Чалма *земљорадник*
 Веселиновић, Обрад М. - 1885, Јарак *земљорадник*
 Видаковић, Милан Николин - 1892, Сусек *земљорадник*
 Војновић, Живојин Танасијин - 1896, Буђановци *ојанчар*
 Вујинић, Никола Ђурин - 1879, Вуковар *кувар*
 Гавриловић, Дамјан Тошин - 1894, Јазак *земљорадник*
 Газибарић, Спасоје Милованов - 1882, Добринци *ковач, борац*
 Гајић, Божидар Милошев - 1882, Земун *геометар*
 Грујић, Ђена Младенов - 1870, Негославци *земљорадник*
 Грчић, Милан Ђокин - 1896, Даљ *земљорадник*
 Грчић, Милош Петров - 1882, Шашинци *земљорадник*
 Дакић, Ђуро Стевин - 1882, Петрова Слатина
 Дегмечић, Фрања Илијин - 1878, Андријевци *земљорадник*
 Диклић, Максим Андријин - 1874, Чалма *шумар*
 Доламић, Светозар Крстин - 1878, Гргуревци *обућар*
 Дукић, Чеда Николин - 1885, Манђелос *земљорадник*
 Елмер, Јосип Антонов - 1884, Черевих *сјолар*
 Живковић, Божидар - Илок
 Живковић, Боривоје - 1890, Банаштор *земљорадник*
 Живковић, Васа Лазарев - 1884, Беочин *месар*
 Житков, Коста Павлов - 1888, Сусек *обућар*
 Зделар, Душан Божин - 1879, Шашинци *земљорадник*
 Игић, Лаза Обрадов - 1890, Привина Глава *земљорадник*
 Игњатовић, Жарко Ђокин - 1881, Рума *земљорадник*
 Иићић, Павле Јованов - 1897, Војка *чиновник, дошао из Италије*
 Ишпановић (Китановић?), Никола Прокин - 1867, Шид *земљорадник*
 Јагодић, Марко Јованов - 1894, Осек *ћрговачки помоћник*
 Јакшић, Глиша Савин - 1883, Сремска Митровица *земљорадник*
 Јеремић, Милован Николин - 1886, Адашеви *земљорадник*
 Јовановић, Живан Прокин - 1876, Шашинци *земљорадник*
 Јовашевић, Гавра Пантин - 1886, Привина Глава *земљорадник*
 Југовић, Живко Савин - 1882, Илинци *земљорадник*
 Кикановић, Мијат Милошев - 1870, Даљ *земљорадник*
 Ковачевић, Сава Мујин (Мијин?) - 1883, Сусек *земљорадник*
 Ковачевић, Петар Татомиров - 1894, Привина Глава *земљорадник*
 Којић, Ђока Недељков - 1882, Мохово *земљорадник*
 Којић, Љубомир Недељков - 1882, Мохово *земљорадник*
 Косовац, Милован Ђурђев - 1880, Адашеви *земљорадник*
 Котарлић, Миливоје Симин - 1880, Беркасово *млинар*
 Кошарчић (Котарлић?), Љубомир Петров - 1881, Јамена *земљорадник*
 Камарић (Крамарић?), Јован Урошев - 1897, Даљ *берберин*

Кузмановић, Лазар Урошев - 1876, Баноштор *земљорадник*
 Лазаров, Лазар Васин - 1873, Черевих *земљорадник*
 Лазих, Јован Васин - 1887, Трпиња *земљорадник*
 Лаћарац, Ђорђе Јованов - 1884, Шуљам *земљорадник*
 Лаћарац, Младен Стеванов - 1890, Шуљам *земљорадник*
 Лаћарски, Сима Радин - 1882, Дивош *земљорадник*
 Лепотић, Павле Димитријев - 1882, Јарак
 Лукић, Живан Александров - 1892, Сремска Рача
 Лукић, Иван Ђокин - 1871, Илинци *земљорадник*
 Лукић, Ђука Перин - 1870, Манђелос
 Љиљак, Васа Симин - 1880, Манђелос *земљорадник*
 Љубобратовић, Петар Милошев - 1885, Кузмин *земљорадник*
 Максић, Павле Адамов - 1874, Гргуревци *жандарм*
 Мареш(Марош?), Томо Иванов - 1887, Шаренград *месар*
 Мартиновић, Стеван Матијин - 1895, Дал бравар
 Милаковић, Стева Радин - 1901, Бело Брдо *радник*
 Милашиновић, Милош Кузманов - 1896, Нештин *земљорадник*
 Милашиновић, Миша Стеванов - 1894, Нештин *рибар*
 Милер, Јосип Иванов - 1894, Земун *берберин*
 Милојевић, Радован Стеванов - 1881, Јарак
 Милошевић, Васа Јованов - 1881, Ириг *зидар*
 Милутиновић, Рада Ђокин - 1872, Беочин *земљорадник*
 Милутиновић, Марко Љубомиров - 1879, Пећинци *сарач*
 Миљковић, Коста Павлов - 1883, Лаћарак *земљорадник, борац*
 Миовац, Илија Славујев - 1884, Беркасово *земљорадник*
 Мирковић, Јован Миланов - 1887, Дедница(?) Вуковар *радник*
 Митровић, Срета Кузманов - 1885, Беркасово *радник*
 Михајловић, Лука Јецин - 1889, Миклушевци *земљорадник*
 Мишић(Нешић?), Никола Гаврин - 1884, Сусек *земљорадник*
 Немет(Бемет?), Алојз Б. - 1882, Крчедин *земљорадник*
 Несторовић, Стеван Кузманов - 1870, Дивош *земљорадник*
 Несторовић, Паја Соврин - 1870, Опатовац *млинар*
 Нинковић, Ђорђе Петров - 1881, Путинци *обућар, борац*
 Нинковић, Сава Тимин - 1875, Свилош *земљорадник*
 Нићетин, Влајко Јованов - 1885, Дивош *земљорадник*
 Новаковић, Милан Савин - 1875, Сусек *машинбравар*
 Обрадовић, Милан Јоцин - 1889, Земун *земљорадник*
 Оларевић, Жарко Ђорђевић - 1893, Земун *земљорадник*
 Остојић, Душан Јевтин - 1877, Дивош *земљорадник*
 Падежанин, Живко Васин - 1889, Обреж *земљорадник, неборац*
 Пантић, Петар Љубомиров - 1874, Бешеново *ковач*
 Паунић, Жарко Митров - 1888, Баноштор *ковач*
 Паунић, Станимир Митров - 1891, Баноштор *земљорадник*
 Петровић, Јован Живанов - 1892, Дивош *земљорадник*
 Плавшић, Митар Богданов - 1887, Нештин *земљорадник*
 Плавшић, Милош Јевремов - 1896, Визић *радник*
 Подбаица, Бранко Лазин - 1885, Тења *земљорадник*
 Полимац, Вељко Милошев - 1895, Адашевци *земљорадник*

Попов(ић?), Бранко Душанов - 1883, Дивош *земљорадник*
 Прекодравац, Дмитар Костин - 1885, Пачетин
 Радић (Тадић?), Вељко Живков - 1865, Опатовац *шумар*
 Радомировић, Тодор Петров - 1893, Шид *млинар*
 Ристић, Јова Стеванов - 1888, Нештин *машиниста, борац*
 Сердар, Пера Младенов - 1887, Кузмин *зидар*
 Славујевић, Душан Несторов - 1876, Шид *ћурчија*
 Стајић, Рада - Белегиш
 Станисављевић, Душан Божин - Шид 1886, *земљорадник*
 Стефановић, Петар Јованов - Рума 1878, *кројач*
 Стефановић, Јован Симин - 1882, Нештин *земљорадник*
 Стојановић, Антон Андријин - 1886, Бабина Грета *земљорадник*
 Стојковић, Васа Гајин - 1885, Баноштор *земљорадник*
 Стојковић, Милош - Шимановци *пољопривредник* *Медово 1916.*
 Стојишић, Павле Ђокић - 1882, Шашинци *земљорадник*
 Суботин, Радован Миланов - 1893, Чортановци *земљорадник*
 Тиосављевић, Сима Алексин - 1882, Шид *чувар*
 Тодоровић, Никола Стефанов - 1885, Илок *банкарски чиновник*
 Трбић, Василије - 1881, Бело Брдо *вишезвезд Карађорђево*
 Убавић, Лаза Илијин - 1887, Шид *земљорадник*
 Уљанчић, Бранко Пајин - 1890, Манђелос *земљорадник*
 Филиповић, Стојан Николин - 1895, Осек
 Фишер, Андрија Велдинин - 1868, Вуковар *касајин*
 Хрваковић, Душан Стеванов - 1882, Ириг *свирач*
 Цепанчић, Сава Тејин - 1890, Бршадин *земљорадник*
 Чобановић, Милошев Миланов - 1892, Сусек *земљорадник*
 Шијачки, Стеван Јоцин - 1871, Баноштор *земљорадник*.

Добровољци из Чортановаца. Према истраживањима које је обавио Михаил Веселиновић из Земуна, Чортановчанин по рођењу, и чији би резултати требало да буду објављени у књизи под насловом *Село на Дунаву*, у српским ослободилачким ратовима 1912-1918. године нашло се под српском заставом и двадесетак добровољаца из Чортановаца.

У балканским ратовима учествовали су:

Јовић, Андрија Лукин

Стојишић, Миленко Ђокић.

По завршетку студија на машинском факултету у Бечу, 1909. године, Андрија Јовић прешао је у Србију и запослио се на железници. У српској војсци био и током Светског рата; носио је Албанске споменице; ратовао на Солунском фронту. После рата, у новој држави, бавио се организовањем железничких ложоница.

У Први светски рат отишли су:

Атанацковић, Станко Младенов

Божич, Владимир Павлов

Веселиновић, Никола Живанов

Влашкалић, Никола Новаков *рајтовао у Добруци*
 Војновић, Миленко Петров
 Капетановић, Душан Ј. *рајтовао у Добруци*
 Кикаш, Мика Костин
 Кукић, Ђорђе Павлов *пожинуо у рајту*
 Лакичевић, Јефта Миланов
 Милошевић, Ђорђе Тривунов *рајтовао у Добруци*
 Миросављевић, Александар Митин *рајтовао у Добруци*
 Миросављевић, Сава Митин *у полицајској чети*
 Пашић, Миленко Ђокић
 Петковић, Лазар Митров
 Поповић, Коста Јефтин
 Примовић, Јован *ћак-наредник*
 Радоњанин, Стеван
 Санадер, Јован Ацин(Ђокић?) *пожинуо у рајту*
 Станисављевић, Петар Младенов
 Станковић, Ђока Исаков *у Добруци рањен*
 Стојшић, Александар Ђокић
 Суботин, Миленко Миланов
 Суботин, Радован Миланов *рођен 1893, земљорадник, дошао из Америке*
 Шуваковић, Лазар *рођен 1889.*

Као студент философије у Минхену, Шуваковић био секретар студентског удружења „Србија”; студије окончао у Бечу. Мобилисан у аустријску војску и на самом почетку Светског рата послат на руски фронт, у једном од првих окршаја „променио заставу”; убрзо, Дунавом доспео у Србију и у саставу српске војске ратовао све до њеног повлачења преко Арбаније. Није стигао на Солунски фронт, пошто је по доласку на Крф „прекомандован” да ради са српским ђацима, најпре на Корзици, а затим у Енглеској. У земљу се вратио 1919. године. Једно време био народни посланик.

Богородичине сузе. Живко Марковић, историчар из Новог Сад, рођен у Нерадину, саопштио је имена двојице добровољаца из свог родног села:

Јанковић, Божа Карин
Мандић, Александар–Аца.

Уз напомену да је некад важило лепо правило да се на славама воде озбиљни разговори и да се пажљиво слушају они који говоре, Марковић је испричао и једну причу коју је од Аце Мандића чуо на Никољдан 1940. године, у Нерадину:

На дан кад је у Одеси посетио Српску добровољачку дивизију (23. април/6. мај 1916), руски цар Николај II Романов извршио је смотру почасне чете, у којој се налазио и Аца Мандић. Цар је у десној руци држао икону Пресвете Богородице (наслоњену на своје груди), а левом је држао за руку свог сина, престолонаследника Алексеја. У једном тренутку, приметивши да српски војници у почасном строју држе пушке ослоњене кун-

даком на длан, Алексеј се зауставио баш испред Аце Мандића и обратио се оцу:

-Папа, види како Срби држе пушке!

Кад се и цар зауставио, Алексеј је пришао Аци и благо га помиловао по руци којом је држао пушку. По сопственом признању, Аца се тада пресекао и потпуно укочио; док је тако стајао, стиснутих зуба, у грчу, сузе су му кренуле низ лице. Истога трена, цар му је пружио икону да је целива и он је то учинио. Оно што цар тада није приметио, запазио је Алексеј:

-Папа, папа, овај војник плаче!

Пошто је осмотрио војника пред собом, цар је икону принео свом престолонаследнику да је и он пољуби, рекавши му:

-То су Богородичине сузе.

Затим је и сам пољубио икону.

Цар је потом наставио да обилази почасну чету, а принц Алексеј, још увек опседнут оним што је доживљавао претходних тренутака, држећи оца за руку, пратио га је стално окренут ка војнику који је плакао.

Војникове сузе и даље су капале по његовој чојаној униформи.

„Званични” добровољци. Многи са довде датих спискова (као ни са наредних) не налазе се на попису српских добровољаца који се у Удружењу ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца из Београда, Улица Савска 9, сматра, на штету историјске истине и на срамоту истог тог Удружења, званичним и неприкосновеним. Уз напомену да су добровољци тамо пописани по месту живљења а не према месту рођења, из њиховог делимичног списка, који су Никола Б. Поповић и Петар Р. Јовић објавили у књизи *Добровољци 1912-1918*, Београд 1989, 395-449, преузето је око 380 имена:

Авакумовић, Ђока - Ашања
Арсенијевић, Никола Марков - Купиново
Ашић, Милош - Угриновци

Бађул, Јова Жикин - Купиново
Бајић, Дамјан - Угриновци
Бакић, Никола Николин - Бољевци
Бастајић, Петар Миланов - Купиново
Белановић, Радован Иванов - Бежанија
Белинац, Богдан - Бежанија
Бертић, Милан Марков - Купиново
Бертић, Стеван - Купиново
Бибер, Сава Живанов - Белегиш
Богдановић, Светозар-Цвеја Ј. - Шимановци
Богојевић, Светозар - Купиново
Бодирожа, Петар - Шимановци
Бођа, Диша Јованов - Бежанија

Божанић, Обрад С. - Шимановци
 Божић, Лазар С. - Сурчин
 Бојић, Илија М. - Сурчин
 Бољанац, Раде Стеванов - Јаково *борац*
 Братић, Стеван Аћимов - Сурчин
 Бркановић, Илија - Палача, Вуковар
 Бубнић, Радован - Добановци
 Будимировић, Душан Ђокић - Јаково *борац*
 Будовачки, Драгутин Лазарев - Купиново
 Бујић, Живан - Деч
 Бунац, Стеван - Деч
 Бушић, Никола - Карловчић

Васић, Јован-Браша Кузманов - Крушедол
 Великић, Душан Радованов - Крњешевци
 Величковић, Ранко - Добановци
 Вељковић, Спасоје Степанов - Земун
 Веселиновић, Ранко - Добановци
 Весић, Славко Гајин - Сремски Михаљевци
 Видаковић, Јосиф Обрадов - Бело Брдо
 Видицки, Васа Душанов - Сурчин
 Витомировић, Милан Савин-*Лакин* - Јаково *борац*
 Владисављевић, Душан - Добановци
 Влајинић, Гавра - Прхово
 Вланиколин, Адам Симин - Купиново
 Војкић, Милан Љубомиров - Шимановци
 Воркапић, Живојин - Карловчић
 Вујадиновић, Петар - Бежанија
 Вујадиновић, Ранко - Бежанија
 Вујадиновић, Светозар - Бежанија
 Вујетић, Драгомир Јованов - Сремски Михаљевци *рајџар, борац*
 Вукеновић(?), Илија - Бољевци
 Вуковић, Душан - Ашања
 Вукосављевић, Живко Димитријевић - Бежанија
 Вулетић, Бранко Томиславов - Купиново

Гавранчић, Милован Миланов - Бежанија *неборац*
 Гавриловић, Панта Мил(ов)анов - Крушедол
 Гавриловић, Сава - Ашања
 Гаврић, Павле Урошев - Обреж
 Гаврић, Светозар Урошев - Обреж
 Гајић, Илија - Бечмен
 Гајић, Миљивој - Прхово
 Галогажа, Миле Јованов - Адашевци
 Гарић, Андрија - Крушедол
 Гарић, Коста - Крушедол
 Гарић, Лазар - Крушедол

Гарић, Максим - Крушедол
Глигоријевић, Славко - Крушедол
Говорчин, Митар - Угриновци
Градић, Милан Љубомиров - Обреж
Грковић, Бранко - Обреж
Грковић, Бранко Кузманов - Бољевци
Грујић, Прока Тривунов - Крњешевци
Грујић, Никола Миланов - Купиново

Даниловић, Славко - Ашања
Девећ, Вељко Петров - Купиново
Девећ, Стеван - Купиново
Деврња, Антоније - Карловчић
Деврња, Сава Марков - Обреж
Декански, Стеван Алексин - Обреж
Делић, Јован - Карловчић
Деспот, Радован - Прхово
Димитријевић, Душан К. - Шимановци
Димитријевић, Милош Александров - Купиново
Дмитрашиновић, Јанко - Јаково
Добрић, Божидар Живанов - Шимановци *земљорадник, неборац*
Добрић, Радован Андријин - Јаково *борац*
Добријевић, Стеван Д. - Карловчић
Драгичевић, Видак - Бежанија
Драгичевић, Душан - Бежанија
Драгичевић, Петар Ђорђевић - Бежанија
Драгојловић, Милан Јованов - Јаково *борац*
Дражић-Станимировић, Стеван Кузманов - Сурчин
Дреновац, Бранко - Земун
Дружетић, Иван - Угриновци
Дружетић, Нићифор - Угриновци

Ђак, Живко - Петровчић
Ђак, Марко - Петровчић
Ђаковић, Марко В. - Земун
Ђурђевић, Ђока - Земун
Ђурђевић, Петар Р. - Шимановци
Ђурђевић, Светозар - Добановци
Ђурић, Адам Јованов - Купиново
Ђуричић, Вељко Миланов - Купиново
Ђуричић, Сава Јованов - Купиново

Ердељан, Војислав Жикин - Јаково *борац*

Жарковачки, Славко - Деч
Жарковић, Иван Радованов - Бољевци

Живановић, Павле Јованов - Бољевци
Живановић, Станко - Угриновци
Живковић, Живко - Бежанија
Живковић, Исајло - Бољевци
Живковић, Радован - Добановци
Живојновић, Урош - Стари Сланкамен
Животић, Илија - Добановци
Жигић, Душан Петров - Јаково *неборац*
Жужић, Жарко Спасин - Јаково *борац*

Заклан, Јован - Карловчић
Зеремски, Ђорђе - Угриновци
Зорић, Ђока - Угриновци
Зоркић, Ђорђе - Угриновци
Зоркић, Коста - Угриновци
Зоркић, Петар - Угриновци
Зоркић, Сава - Угриновци
Зубовић, Стеван - Добановци
Зурковић, Стеван Љубомиров - Карловчић

Илић, Ђока Перин - Јаково *неборац*
Илић, Живко Тодоров - Бољевци

Јазић, Бранко Владин - Белегиш
Јаковљевић, Димитрије - Прхово
Јанковић, Влада - Угриновци
Јанковић, Жарко Новаков - Јаково *борац*
Јанковић, Никола Петров - Карловчић
Јанковић, Сава Живков - Карловчић
Јарчанин, Јован Николин - Петровчић
Јеротијевић, Живко Цвејин - Бољевци
Јовановић, Велисав Павлов - Бело Брдо
Јовановић, Глиша Миланов - Бежанија
Јовановић, Душан - Угриновци
Јовановић, Душан Јанков - Купиново
Јовановић, Живан - Белегиш
Јовановић, Јован Миладинов - Бежанија
Јовановић, Лазар - Бежанија
Јовановић, Љубомир К. - Сурчин
Јовановић, Милорад - Ашања
Јовановић, Милорад - Сремски Михаљевци
Јовановић, Милорад - Угриновци
Јовановић, Ненад - Ашања
Јовановић, Петар Недељков - Сремски Михаљевци *рајтар, борац*
Јовановић, Петар Крстин - Шимановци
Јовановић, Прокопије–Прока Светозаров - Бежанија

Јовановић, Филип Чедомиров - Јаково *борац*
Јовић, Ђока Лазарев - Купиново
Јовичић, Иван Миланов - Карловчић
Јовичић, Сава Лазарев - Карловчић
Јовичић, Стеван Павлов - Карловчић
Југ, Новак - Прхово
Јуришић, Милорад - Прхово

Кајалић, Живко Љубомиров - Бежанија
Кајалић, Радован - Бежанија
Катанић, Коста Ђорђевић - Шимановци
Катанић, Љуба Манојлов - Шимановци
Келац, Павле Ђурин - Хртковци
Келијашевић, Гавра Васин - Крушедол
Келијашевић, Жарко - Крушедол
Клинчаревић, Живота Н. - Карловчић
Клинчаревић, Ранко Велимиров - Карловчић
Кнежевић, ? (наследница: удова **Сока**) - Ашања
Ковачевић, Јован - Бежанија
Ковачевић, Ненад - Карловчић
Ковачевић, Стеван Војиновић - Бежанија
Којић, Лука Божин - Крушедол
Којић, Мика Милорадовић - Крушедол
Коканов, Драго - Крушедол
Коканов, Лазар - Крушедол
Кокаревић, Ђока Јованов - Бољевци
Кољевић, Иса Лукин - Вогањ
Костић, Станко - Добановци
Котуровић, Касивој Кузманов - Купиново
Краљ, Живко Л. - Белегиш
Крстић, Миливоје - Добановци
Крстић, Светислав Ђорђевић - Шимановци *арти. кајетан, борац*
Кулипинац, Илија - Бољевци
Купусинац, Глиша - Ашања
Курјачки, Вељко Ђокић - Купиново
Курјачки, Вељко Кузманов - Купиново

Лазаревић, Живан Павлов - Сремски Карловци
Лазаревић, Славко - Угриновци
Латуш(Лауташи?), Александар - Бечмен
Личанин, Илија Ђ. - Белегиш

Љубинковић, Миливој - Петровчић
Љубинковић, Ненад - Добановци
Љубинковић, Нићифор Милошевић - Шимановци
Љубинковић, Ранко - Купиново

Максимовић, Обрад Душанов - Карловчић
Максимовић, Светозар Петров - Карловчић
Малешевић, Живко - Бежанија
Мали, Светислав - Добановци
Мамузић, Димитрије В. - Сурчин
Мандач, Марко Мартинов - Бољевци
Мандић, Љубомир Дамјанов - Шимановци
Мандић, Миливој - Шимановци
Мангуловић, Дамјан Петров - Бежанија
Мангуловић, Стеван Петров - Бежанија
Манојловић, Благоје Стеванов - Сурчин
Манојловић, Јован Тодоров-Браца Бекрија - Крушедол
Маринковић, Младен Крстин - Белегиш
Маринковић, Петар - Шимановци
Марић, Славко - Деч
Маричић, Драгомир Манојлов - Сремски Михаљевци *рајтар, борац*
Марковић, Данило Илијин - Крушедол
Марковић, Жика - Крушедол
Марковић, Милан Павлов - Крушедол
Марковић, Милутин Тодоров - Крушедол
Марковић, Никола Љубомиров - Крњешевци
Марковић, Павле-Паја В. - Купиново
Масникоса, Михајло Н. - Шимановци
Мацаревић, Петар Васин - Купиново
Месаровић, Милан - Карловчић
Мијатовић, Петар - Бежанија
Мијушковић, Ђурко Миканов - Земун
Мијушковић, Јован - Бољевци
Мијушковић, Љубомир - Бољевци
Мијушковић, Миливоје Костин - Бољевци
Милановић, Илија Стеванов - Купиново
Милеуснић, Стеван И. - Сурчин
Милинковић, Васа Рајков - Карловчић
Милинковић, Јован П. - Карловчић
Милинковић, Лазар - Прхово
Милић, Милан - Угриновци
Миличевић, Живан Стеванов - Купиново
Миловановић, Војислав - Прхово *ћак*
Миловановић, Живан Суботин - Крњешевци
Милосављевић, Милан Негованов - Купиново
Милосављевић, Ранко Светозаров - Крњешевци
Милуровић, Живан - Угриновци
Милутиновић, Радомир Илијин - Купиново
Мирчећ, Ђока Ђ. - Белегиш
Мирчећ, Лазар - Белегиш
Михајловић, Бранко - Земун
Михајловић, Димитрије Дамјанов - Купиново

Михајловић, Душан Дамјанов - Купиново
Михајловић, Живан Стеванов - Шимановци
Михајловић, Живан П. - Белегиш
Михајловић, Лазар - Прхово
Михајловић, Милан Миланов - Обреж
Михајловић, Петар - Ашања
Михајловић, Радован - Деч
Михајловић, Славко Радин - Крњешевци
Михајловић, Стеван Јованов - Јаково *борац*
Михајловић, Тадија - Деч
Мулћан(?), Милан Лазарев - Бољевци
Мушицки, Кузман Миланов - Деч
Мушицки, Милош - Деч
Мушицки, Радован - Деч
Мушицки, Сава Жарков - Деч

Недељковић, Душан - Угриновци
Недељковић, Петар Лазарев - Купиново
Нешић, Милован Савин - Земун
Николић, Милан - Ашања
Николић, Миливој М. - Сурчин
Николић, Петар - Бежанија
Нинковић, Душан - Бежанија
Новаковић, Данило - Сурчин
Новаковић, Ђока - Угриновци
Новаковић, Лазар - Белегиш
Новаковић, Петар - Бежанија
Новаковић, Светислав - Деч
Новић, Ђура - Сремски Михаљевци *земљорадник, неборац*
Новић, Жарко Ђокин - Сремски Михаљевци *земљорадник, борац*

Обровац, Ранко Стеванов - Купиново
Орловић, Бранко Марков - Обреж
Орловић, Сава Милошев - Обреж
Орман(?), Сава М. - Сремски Карловци
Остојић, Петар Жикин - Купиново
Остојић, Чедомир Настасов - Купиново

Пајић, Илија - Сремски Михаљевци
Панић, Атанасије - Деч
Панић, Ранко - Деч
Пејаковић, Павле - Белегиш
Петошевић, Жарко Стеванов - Карловчић
Петошевић, Стеван Павлов - Карловчић
Петричић, Душан Николин - Купиново
Петричић, Срета Николин - Купиново

Петровић, Бранко Стевин - Купиново
 Петровић, Дамјан Живков - Јаково *борац*
 Петровић, Данило - Деч
 Петровић, Ђока - Угриновци
 Петровић, Ђорђе - Прхово
 Петровић, Милорад Жикин - Купиново
 Петровић, Никола - Крушедол
 Петровић, Тодор - Ашања
 Пинкуљ, ? (наследница: удова **Славка**) - Ашања
 Пиперин, Стеван - Угриновци
 Писаревић, Јован Бранков - Сремски Михаљевци
 Плавшић, Живан - Добановци
 Плавшић, Милан Вићентијевић - Обреж
 Поповић, Живан - Прхово
 Поповић, Нићифор - Бечмен
 Пуљевић, Петар Стеванов - Купиново
 Путник, Михајило Ђорђевић - Петровчић

Радивојевић, Андрија Николин - Шимановци
 Радивојевић, Петар Николин - Шимановци
 Радић, Сава Костин - Јаково *борац*
 Радовановић, Бошко - Крњешевци
 Радовановић, Стеван - Бољевци
 Радовић, Јован - Крушедол
 Радовић, Павле - Јаково
 Радовић, Радован Кузманов - Јаково *борац*
 Радојчић, Васа - Ашања
 Радојчић, Живан - Белегиш
 Радојчић, Петар - Ашања
 Радојчић, Петар Лазарев - Јаково *борац*
 Радосављевић, Андрија Савин - Бежанија
 Радосављевић, Димитрије Рајков - Карловчић
 Радловић, Миливој Жикин - Купиново
 Ракић, Бранко - Петровчић
 Ракић, Јован - Добановци
 Ранисављевић, Лаза - Крушедол
 Ранисављевић, Љубомир Игњатов - Срем. Михаљевци *рајтар, борац*
 Ранисављевић, Сима Радованов - Сремски Михаљевци *борац*
 Ранисављевић, Светозар Тодоров - Сремски Михаљевци
 Ранковић, Божидар Стеванов - Сремски Михаљевци *рајтар, борац*
 Ранковић, Јован Ђорђевић - Сремски Карловци
 Ратковић, Љуба - Угриновци
 Ратковић, Сава - Угриновци
 Рашковић, Раја Дмитров - Јаково *борац*
 Ристивојевић, Илија - Ашања
 Ристивојевић, Ранко - Ашања
 Ровић, Чедо - Угриновци

Секулић, Станислав Миланов - Сремски Михаљевци *рајтар, борац*
Сенковић, Ђорђе - Угриновци
Сефкерицац, Драгомир - Прхово
Сигнајић, Амброзије Радин - Сремски Михаљевци *рајтар, борац*
Симић, Иван Петров - Шимановци
Скокнић, Тодор - Добановци
Славуј, Душан - Угриновци
Соколовић, Велимир Илијин - Бежанија
Стејић, Сретен Николин - Бежанија
Степановић, Стеван Симин - Јаково *борац*
Стојадиновић, Вељко - Бежанија
Стојадиновић, Душан - Бежанија
Стојадиновић, Петар - Деч
Стојадиновић, Стојан - Шимановци
Стојановић, Васа Урошев - Бољевци
Стојановић, Жика - Ашања
Стојић, Кузман П. - Сурчин
Стојић, Лазар-Шукалица - Крушедол
Стојковић, Павле - Деч
Стојковић, Сава - Деч
Стојковић, Сава Арсенијев - Шимановци
Стојковић, Александар-Шандор Лазарев - Крушедол
Стојчевић, Живан - Добановци
Страјин, Драгомир - Деч
Суботић, Здравко Влајков - Крушедол
Сушић, Божа - Купиново
Сушић, Војислав - Купиново

Тодоровић, Миливоје - Шимановци
Томић, Љубомир Миладинов - Бело Брдо
Топаловић, Стеван - Ашања
Трифковић(Трифунковић?), Павле Милошев - Крњешевци

Ћиријак, Драга - Бољевци
Ћирић, Никола - Крушедол
Ћирковић, Жика Антонијев - Шимановци
Ћирковић, Петар С. - Шимановци
Ћурчић, Јефта Андријин - Крушедол

Филиповић, Аврам - Крушедол
Филиповић, Александар - Крушедол

Царац, Живко - Добановци
Цвејић, Ђока - Шимановци
Цвејић, Јован - Ашања

Циндрић, Петар - Добановци
Цицварић, Илија Тимотијин - Купиново

Чавић, Ђока - Крушедол
Чавић, Жарко - Крушедол
Чавић, Илија Радованов - Шимановци
Чавић, Љубомир Јованов - Шимановци
Чавић, Сава - Крушедол
Чалић, Александар Тадијин - Купиново
Чизмић, Илија - Добановци
Чобановић, Душан - Петровчић
Чојчић, Жарко - Прхово

Шарчевић, Васа Ђокин - Купиново
Шербеџија, Светислав Јованов - Сремски Михаљевци *борац*.

Преузето из разних извора. До већег броја (око 1450) имена српских добровољаца из Срема дошли смо прелиставајући:

- петнаестак монографија сремских насеља (Брестач - 15; Вогањ - 17; Војка - 67; Врдник - 22; Гргуревци - 18; Добринци - 26; Доњи Петровци - 24; Краљевци - 22; Манђелос - 22; Мартинци - 14; Попинци - 19; Прогар - 30; Прхово - 6; Сремска Митровица - 8; Сурдук - 15; Стејановци - 26; Шид - 40);
- *Енциклопедију Новоџ Сада* (36);
- новине *Српско коло* из 1919. године (Илинци - 2; Мала Вашица - 30; Мартинци - 63; Нови Карловци - 23);
- Јеремићеве *Прилоге за биографски речник војвођанских Срба лекара од 1756 до конца 1940* (8); и
- архивску грађу (Ф-99, кутија 23, фасц. 632-662) из Архива Војводине у Новом Саду (око 980).

Лепо је приметио Анђелко Ердељанин да се „у документима о аграрној реформи налазе имена добровољаца који су добили земљу или који су сматрали да треба да је добију. Има ту и анкетних листова, и спискова, и решења, и жалби, и решења поводом жалби, и жалби наследника умрлих добровољаца... Можда су нека од ових имена само привремено била на списковима добровољаца (од измене до измене разних прописа о добровољачком статусу, све у зависности од расположења актуелних политичких власти према српским добровољцима – ИП). Појединцима, можда, није званично признат статус добровољаца, али њих не можемо издвојити. Не знамо која је евиденција меродавна и коначна. (Она у београдском Удружењу ратних добровољаца... то свакако није, јер су у њу *морали би* уписани само они добровољци који су добили земљу или

обвезнице; за највећи део добровољаца погинулих током рата није имао ко да оствари добровољачка права; нема добровољаца који су умрли без наследника, али не по грађанском праву, већ по правним правилима посебно смишљеним за добровољце; нема оних који су брисани из спискова, јер се на добијена имања нису населили у прописаним роковима; нема оних који су на ратиште дошли из неке од прекоморских земаља а тамо су се вратили по свршетку рата, не тражећи за себе никаква права; и нема многих других већих или мањих група – ИП). Ако су већ помињани, вероватно је за то постојао неки разлог” (88, 143. и 146).

Сва помињана имена увршћујемо азбучним редом; у појединим изворима нека од њих нашла су се у различитим местима (некад у „правом”, а некад у неком „познатијем” из краја), због чега се могло десити да свако место није добро препознато:

Абаџић, Драгутин - Војка
Абаџић, Милан Урошев - 1891, Војка *земљорадник, борац*
Авакумовић, Ђока Ж. - Ашања
Аврамовић, Алимпије Теодоров - Нерадин
Аврамовић, Момир - Рума
Аврамовић, Никола Т. - Лежмир
Аврамовић, Павле - Сремски Карловци
Аврамовић, Јован - Врдник
Адамовић, Душан - Вогањ *погинуо на Солунском фронту*
Адамовић, Живан - Мала Вашица
Адамовић, Јован - Врдник
Ађански, Стеван Јованов - Босут
Алановић, Гаја - Стејановци
Алковић, ? - Шимановци
Андрашек, Јосип Винков - Марадик
Андрић, Добривоје - Мала Вашица
Андрић, Милан Г. - Бешка
Андрић, Милош - Мартинци
Андрић, Мирко Петров - Мартинци
Андрић, Паја Петров - Чалма
Андрић, Радован Негованов - Мартинци
Андрић, Рајко - Мартинци
Анђелић, Добра - Вогањ
Анђелић, Лазар - Ривица
Анђелић, Миленко - Врдник
Анђелковић, Радован Стеванов - Сурдук *земљорадник, борац*
Анокић, Пера Ж. - Сурчин
Антић, Адам Лазарев - Гргуревци
Антић, Ђока - Гргуревци
Антић, Тоша Петров - Краљевци
Апостоловић, Милош Антонијев - Кленак *борац*

Арамбашић, Вукашин Кузманов - Чалма
 Атанацковић, Јован Ђокин - Стари Бановци
 Атанацковић, Славко Тодоров - Доњи Петровци
 Атирац, Јован - Мартинци
 Атковић(?), Лазар Ненадов - Инђија
 Аћимовић, Душан Ђорђевић - Бешеново *борац*
 Аћимовић, Жика Ђокин –*Радојчин* - Прогар
 Аџија, Алекса Светозаров - Чалма *земљорадник, борац*
 Ашић, Милан Миливојевић - Путинци

Бабин, Радован Симин - Визић
 Бабин–*Бачвански*, Петар Ђокин - Стара Пазова
 Бабић, Адам - Прхово
 Бабић, Љубомир Т. - Лежмимир
 Бабић, Митар С. - Лежмимир
 Бабић, Рада - Сурдук
 Бабић, Сава - Ириг
 Бабић, Харалампије Јованов - Ириг *земљорадник, борац*
 Бабурски, Влада Стеванов - Буђановци *борац*
 Бабурски, Сава Марков - Буђановци *борац*
 Баја, Ђорђе Миланов - 1897, Војка *земљорадник*
 Бајалић, Илија Мирков - Вогањ
 Бајаловић, Милорад - Добринци *борац*
 Бајић, Алекса - Стари Сланкамен
 Бајић, Баја - Сремска Митровица *официр*
 Бајић, Ђорђе Жијин - Купиново
 Бајић, Живан Миланов - Нови Карловци
 Бајић, Јован Радин - Нови Карловци
 Бајић, Лазар Цветков - Стари Бановци
 Бајић, Михаило Лазарев - Нерадин *погинуо на Добруци*
 Бајић, Пантелија Лазарев - Нерадин
 Бајић, Ранко Д. - Нови Карловци
 Бајић, Ранко Живанов - 1893, Војка *земљорадник, борац*
 Бакаловић–Протић, Лазар Ђорђевић - Сремски Карловци
 Бакић, Сава Милошев - Лаћарак *земљорадник, борац*
 Бакић, Стеван Ж. - Попинци *неборац*
 Балаш, Пера - Гргуревци
 Балин, Душан - Шид *тврђовац*
 Банда, Милић Николин - Инђија
 Банковачки, Илија - Ириг
 Бараксадић(Караксандић?), Станко - Манђелос
 Баришић, Максим Максимов - Батајница
 Барјактаровић, Лазар - Шид *земљорадник*
 Барковачки, Митар - Крчедин *земљорадник, борац*
 Барковић, Драгомир Николин - Ириг
 Баћанов, Тоша - Мала Вашица
 Бачвански, Тодор Савин - Голубинци

Беговић, Гавра Јоцин - Бешеново *борац*
Бежановић, Негован - Попинци *борац*
Бежановић, Павле Илијин - Буђановци *борац*
Бежановић, Петар - Попинци *неборац*
Бекташевић, Петар Живанов - Стара Пазова
Белајев, Негован Игњатов - 1893, Војка *сйолац*
Белајевић, Вељко Миланов - Сурчин
Белајевић, Лука Миланов - Сурчин
Белић, Ђорђе Стеванов - Ириг
Белић, Живан Сретин - Брестач *земљорадник*
Белић, Лука - Манђелос
Белић, Милош-Мића - Манђелос
Бељаковић, Рада - Добринци *борац*
Бељаковић, Тодор - Добринци *неборац*
Бељин, Миливој Алексин - Голубинци *борац*
Бељин, Сава Живанов - Добринци *борац*
Бертић, Стеван - Мала Вашица
Беук, Тривун Симин - Путинци
Бибић, Стеван Митров - Сремска Митровица *борац*
Биволаревић, Љубомир А. - Карловчић
Бизумић, Љубомир Живанов - Добринци *борац*
Билчар, Богдан С. - Рума
Бирач, Сава Васин - Путинци
Благојевић, др Никола - Шид *лекар*
Блануша, Петар - Прогар
Богдановић, Јоца Ђокин - Крчедин *земљорадник, борац*
Богдановић, Петар Јованов - 1875, Рума *професор, болничар*
Богић, Светозар-Цвеја М. - Гргуревци
Богичевић, Душан Љ. - Адашевци *земљорадник*
Богојевић, Георгије - Попинци *борац*
Богојевић, Славко Александров - Купиново
Богуновић, Илија Д. - Путинци
Божин, Милан-Секеш - Манђелос
Божих, Дамјан - 1884, Свињаревци, Вуковар *професор*
Божих, Ђура Нинков - Нерадин
Божих, Крста - Крчедин *земљорадник, борац*
Божих, Милан - Сремски Карловци
Божих, Петар Танасијин - Буђановци *борац*
Божих, Срета Томин - Буђановци *борац*
Божих, Чедомир Богданов - Мартинци
Борић, Стеван Глигоријев-Гигин - Гргуревци *неборац*
Борковац, Илија Светозаров-Цвејин - Добринци *борац*
Борковац, Стефан Младенов - Добринци *борац*
Боровица, Стеван - Инђија
Боројевић, Петар Крстин - Буђановци *борац*
Борота, Милош - Мала Вашица
Боћвански(Бачвански?), Митар - Шид *земљорадник*
Бошњакковић, Владимир Ђорђевић - Купиново *земљорадник, борац*

Бошњаковић, Живојин - Стара Пазова
 Бошњаковић, Павле Ђорђевић - Прогар *земљорадник, борац*
 Бошковић, Жика Обрадов - Добринци *борац*
 Бошковић, Раде Михајлов - Босут
 Бошковић, Радован-Раја - Јаково *неборац*
 Бошњак, Негован Марков - Босут
 Бранделик, Петар Петров - Чалма
 Бранковић, Ђока Живанов - Нерадин *земљорадник, борац*
 Брацановић, Лазар - Мартинци
 Бребан, Маринко Ђ. - Обрез
 Брезовић, Ђуро Томин - Путинци
 Брзаковић, Радован - Вогањ
 Бркић, Гавра Сретин - Мартинци
 Бркић, Иван - Мартинци
 Бркић, Милан Вељков - Нештин *земљорадник, борац*
 Броцић, Дамјан - Мартинци
 Броцић, Игњат - Мартинци
 Бугарин, Чедомир Богољубов - 1885, Војка *шрџовац*
 Бугарски, Стеван Ђокин - Крчедин *земљорадник, борац*
 Бугарчић, Никола - Краљевци *погинуо на Солунском фронту*
 Будимировић, Милан М. - 1895, Ашања *лекарски помоћник*
 Будимировић, Младен Васин - Босут
 Будимировић, Сретен Михаилов - Батајница
 Будимировић, Станко Војинов - Босут
 Будимчић, Павле Иванов - Купиново
 Будимчић, Спасоје Николин - Буђановци *земљорадник*
 Будисављевић, Димитрије - Јаково *учиџел*
 Будошан, Ђорђе Петров - Сремска Митровица *земљорадник, борац*
 Буђановчанин, Петар Вељков - Голубинци
 Букарица, Јован Дмитров - Вогањ
 Букорац, Милан Ђорђевић - Грабовци
 Буљ, Данило Николин - Путинци
 Бунчић, Љубомир Новаков - Кленак *борац*
 Бурна, Димитрије - Сремски Карловци
 Бучек, Андрија Пајин - Лаћарак *борац*

Варинчић, Јован - Мала Вашица
 Варинчић, Петар - Мала Вашица
 Васић, Василије М. - Путинци
 Вастанић, Божо - Мала Вашица
 Везмар, Јован Костин - Стари Бановци
 Векић, Андрија Петков - Вогањ
 Велимировић, Срета Стеванов - Брестач *земљорадник*
 Велић, Никола Миланов - 1894, Војка *земљорадник, борац*
 Величковић, Душан - Добановци *војни свештеник дошао из Француске*
 Величковић, Панта - Вогањ
 Вељковић, Тома - Чалма

Венечанин, Миливој Живков - Прогар *земљорадник, борац*
Веселиновић, Гојко Павлов - Сремска Митровица
Веселиновић, Ђорђе П. - Бешка
Веселиновић, Марко Миланов - Вогањ
Веселиновић, Радован - Крчедин
Веселиновић, Радивој Павлов - Ашања
Веселиновић, Ранко - Бешка
Веселиновић, Станко Лазарев - Лаћарак *борац*
Веселиновић, Стеван - Нови Карловци
Весковић, Мика - Гргуревци
Вечеринац, Мита Танасијин - Стари Бановци
Вечеринац, Никола Танасијин - Стари Бановци
Виг, Павле Ференцов - Шимановци
Видаковић, Михајло Младенов - Пећинци
Видаковић, Светислав Ранков - Пећинци
Видаковић, Стеван Ђокин - Крчедин *земљорадник, борац*
Видовић, Васа Петров - Рума
Видовић, Владимир Петров - Рума *борац*
Видовић, Пантелија Јовин - Рума
Видовић, Стеван Пантелијин - Рума
Вилић, Божа Митров - Сремска Каменица
Винклер, Петар Мартинов - Сремска Митровица
Винокић, Миливој Радин - Гргуревци *земљорадник, борац*
Витас, Јован - Мала Вашица
Витас, Славко - Мала Вашица
Витасовић, Цветин Васин - Лаћарак *борац*
Витковић, Стеван И. - Путинци
Владисављевић, Дамјан Лазарев - Кузмин *земљорадник, борац*
Вла(х)овић, Живан Гаврин - Гргуревци *борац*
Влашки, Јован - Шид *земљорадник*
Возаревић, Милан Савин - Лежмиир
Војкић, Милорад Адамов - Шимановци
Војновић, Живан Ђокин - Батајница
Војновић, Живан Т. - Буђановци
Војновић, Јован Ђокин - Батајница
Војновић, Лазар Петров - Путинци
Војновић, Милан - Врдник
Војновић, Петар - Доњи Петровци
Војновић, Петар Ц. - Стара Пазова
Војновић, Радован Пантин - Батајница
Воларац, Стеван Марков - Путинци
Воркапић, Жарко Милорадов - Бољевци
Вргатић, Аца - Добринци
Врговић, Светозар М. - Лежмиир
Врсајков(ић), Петар Грујин - Лаћарак *борац*
Вујадиновић, Драгутин Ђорђевић - Бежанија
Вујетић, Обрад Јованов - Сремски Михаљевци *земљорадник, борац*
Вујчић, Алекса - Обреж

Вујчић, Јован - Нови Карловци
 Вукадиновић, Глиша - Мала Вашица
 Вукадиновић, Драгутин Несторов - Батајница
 Вукадиновић, Иван Марков - Бешка
 Вукадиновић, Миле Мићин - Инђија
 Вукадиновић, Тоша - Мала Вашица
 Вукајловић, Живан - Добринци
 Вукајловић, Стеван - Добринци
 Вукајловић, Цвеја–Светозар Александров - Добринци *борац*
 Вукашиновић, Митар - Краљевци
 Вукелић, Петар Милошев - Крчедин *земљорадник, борац*
 Вукобрад(т)овић, Стеван М. - Голубинци
 Вуковић, Душан Ђорђевић - Ашања
 Вуковић, Јован Митин - Нерадин
 Вукчевић, Алекса Јованов - Путинци
 Вукчевић, Алекса П. - Никинци
 Вулетих, Душан Лазарев - Лаћарак *неборац*
 Вулко, Дамјан П. - Краљевци
 Вуњак, Илија Јаковов - Доњи Петровци
 Вучковић, Милош Миланов - Добринци *борац*

Габошац, Жарко Обрадов - Мартинци
 Габошац, Миладин - Мартинци
 Гавриловић, Прока Илијин - Вогањ *земљорадник, борац*
 Гавриловић, Сава Стеванов - Ашања
 Гагић, Јанко Миланов - Добринци *борац*
 Газибарић, Лазар - Добринци *неборац*
 Гајдошевић Јоца М. - Сремска Каменица
 Гајин, Бранко Стеванов - 1885, Војка *земљорадник, борац*
 Гајин, Петар Глигоријев - 1888, Војка *земљорадник, борац*
 Гајић, Алекса Митров - Ердевик
 Гајић, др Душан - 1874, Војка *лекар*
 Гајић, Илија И. - Крушедол Село *земљорадник, борац*
 Гајић, Илија Павлов - Крушедол Село
 Гајић, Илија Петров - Бечмен
 Галетић, Сава М. - Војка *борац*
 Галетић, Павле Савин - Буђановци *неборац*
 Галечић, Станко Ђ. - Голубинци
 Гаљевачки, Ђорђе - Ириг
 Гегих, Илија - Шид *земљорадник*
 Гегих, Миленко - Шид *земљорадник*
 Георгијевић, Бранислав - Петроварадин
 Георгијевић, Љубомир - Сремска Митровица
 Глишић, Стеван Радованов - Огар
 Глушић, Дамјан Павлов - Ириг
 Гмизић, Ђорђе Стеванов - Сибач *неборац*
 Гмизић, Јеша Стеванов - Сибач *борац*

Гмизић, Коста Теофилов - Сибач *борац*
 Ђатић, Митар Миланов - Нови Сланкамен *месар, борац*
 Говедаревић, Василије Л. - Марадик
 Говедаревић, Филип - Марадик
 Гојковић, Душан Живанов - 1882, Черевих
 Голубовић, Аца Николин - Доњи Петровци
 Голубовић, Лазар Митров - Батајница
 Грабовачки, др Крста - 1889, Инђија *лекар*
 Грбић, Љубомир Игњатов - Вишњићево
 Гривић, Никола С. - Бешка
 Грковић, Бранко Ђ. - Бешка
 Грковић, Васа Ж. - Бешка
 Грковић, Драгутин Живанов - Ириг
 Грковић, Никола Теодоров - Инђија
 Грковић, Ранко Кузманов - Марадик
 Гроздић, Божа - Мартинци
 Грујић, Бранко Недељков - Сибач *борац*
 Грујић, Душан Петров - Сибач *борац*
 Грујић, Живан Костин - Сибач *борац*
 Грујић, Ђока Гаврин - Мартинци
 Грујић, Ђорђе Драгољубов - 1884, Војка *земљорадник*
 Грујић, Милан М. - Крчедин
 Грујић, Милан Ђирин - Краљевци
 Грујић, Милован Милошев - 1895, Војка *земљорадник, борац*
 Грујић, Никола Јованов - Марадик
 Грујић, Петар Радованов - Војка *борац, умро после раја*
 Грчић, др Коста - 1885, Рума *лекар*
 Грчић, Светислав - Шид *земљорадник*
 Гудурић, Милош Ђорђевић - Никинци
 Гудурић, Никола - Ириг

Давидов, Стојан Младенов - Суботиште
 Дакић, Иван Костин - Витојевци
 Дакић, Јеремија Д. - Ривица
 Дамјановић, Дамјан Васин - Ириг
 Дамјановић, Јефта Урошев - Лежмир
 Дамјановић, Стеван Јованов - Ириг *земљорадник, борац*
 Дамновац-Даниловић, Милован Гаврилов - Мартинци *земљорадник*
 Даниловић, Славко Љубин - Ашања
 Данојлић, Васа Миланов - Бешеново *борац*
 Даријевић, Крста Стеванов - Стари Бановци
 Дацевић, Митар Милованов - Прогар *земљорадник, борац*
 Дацевић, Павле - Прогар
 Дацевић, Петар Живков - Прогар *земљорадник, борац*
 Девић, Вељко Петров - Купиново
 Девић, Душан Стеванов - Стари Сланкамен
 Дејановић, Дане Шпирин - Вогањ

Дејановић, Милан Стеванов - Сремски Карловци
 Дејановић, Никола Вујин - Вогањ
 Декић, Драгомир Андријин - Буђановци
 Деспинић, Милан - Шид *земљорадник*
 Деспот, Миливој Живанов - Стара Пазова
 Дивљаковић, Лука С. - Нерадин
 Дивнић, Петар Вићин - Чалма
 Дикић, Игњат В. - Бешка
 Дикић, Максим Андријин - Чалма
 Дмитрашиновић, Јанко Исин - Инђија
 Димитријевић, Влада - Рума
 Димитријевић, Душан - Путинци
 Димитријевић, Михајло - Краљевци
 Дмитровић, Михаило Ђорђевић - Путинци
 Добрић, Бранко Томин - Батајница
 Добрић, Васа Милин - Инђија
 Добрић, Милан - Вогањ
 Добрић, Петар Савин - Батајница
 Добричић, Никола Иванов - Мартинци
 Добродолац, Миланко Љубомиров - 1895, Војка *земљорадник, борац*
 Добројевић, Алекса Милованов - 1889, Мала Вашица
 Докић, Бошко Платин - 1889, Черевеић *земљорадник, борац*
 Долинић, Милан Стеванов - Стара Пазова
 Дорословац, Сава П. - Сурдук *земљорадник, борац*
 Достанић, Миливој Адамов - Витојевци *неборац*
 Дотлић, Алимпије Павлов - Кленак *борац*
 Драгичевић, Живан - Вогањ
 Драгичевић, Миливој - Мартинци
 Драгутиновић, Петар - Краљевци
 Дразета, Ђока Гајин - Стари Бановци
 Дражић, Драгољуб Николин - Батајница
 Дражић, Љубан - Шид *чиновник*
 Дражић, Лазар Ђокин - Крњешевци
 Дражић, Милан Јовичин - Инђија
 Дражић, Милан - Попинци *борац*
 Дражић, Микола Миланов - Сремска Митровица
 Дражић, Стеван Николин - Батајница
 Дрмановић, Рада Лазарев - Босут
 Дробац, Божидар Михајлов - Рума
 Дроњак, Стеван М. - Крчедин *земљорадник, борац*
 Дрча, Илија Радев - Инђија
 Дукић, Чеда - Манђелос
 Дураћ(?), Вељко Бранков - Лаћарак *борац*

Ђак, Велимир М. - Петровчић
 Ђаковић, Рајко Живанов - Сремска Митровица
 Ђачанин, Владимир - Мала Вашица

Билас, Станко Васин - Вогањ
Ђорђевић, Андрија - Манђелос
Ђорђевић, Бранко - Гргуревци *борац*
Ђорђевић, Лазар - Шид *чиновник*
Ђорђевић, Славко Војинов-*Микалачки* - Манђелос
Ђорђевић, Славко Јованов - Бољевци
Ђукић, Лазар Илијин - Бољевци
Ђукић, Милан - Шид *радник*
Ђукић, Тодор Божин - Голубинци *борац*
Ђурђевић, Коста М. - Инђија
Ђурђевић, Недељко Ј. - Крушедол Село
Ђурђевић, Светолик - Краљевци
Ђурин, Душан - Шид *земљорадник*
Ђурић, Бранко Стеванов - 1886, Војка *земљорадник*
Ђурић, Владимир Митров - Илинци
Ђурић, Јован Митров - Илинци
Ђурић, Лаза - Срем
Ђурић, Милан-*Шербула* - Манђелос
Ђурић, Никола Павлов - 1894, Војка *џирговац, борац*
Ђурић, Стеван - Ириг
Ђурић, Тодор Живанов - Стари Бановци
Ђуричић, Велимир Драгољубов - Брестач *земљорадник*
Ђуричић, Илија М. - Ириг

Египћ, Ђока Новаков - Крчедин *земљорадник, борац*
Екмечић, Милош Живанов - 1894, Војка *земљорадник, борац*
Елез, Аћим Симин - Рума
Елез, Максим Симин - Рума
Ердељанин, Петар Ђорђевић - Прогар *земљорадник, борац*
Ерор, Данило - Мартинци
Ерцеговац, Аћим Теодоров - Чалма
Ешкићевић, Никола Димитријевић - Рума *борац*

Жегарац, Васа Петров - Гргуревци
Жежељ, Радивој Љубомиров - Шимановци
Жегарац, Сима Јованов - Вогањ
Живановић, Драгутин Николин - Прогар *земљорадник, борац*
Живановић, Жарко Николин - Прогар *земљорадник, борац*
Живанов, Рада - Прогар
Живановић, Јован Петров - 1889, Сремски Карловци
Живановић, Миша - Добринци *борац*
Живанчевић, Душан Петров - Рума
Живић, Марко Радивојевић - Суботиште
Живковић, Глигорија Танин - Нови Карловци *пошторучник, борац*
Живковић, Дамјан С. - Нерадин
Живковић, Душан М. - Крчедин *земљорадник, борац*
Живковић, Ђура Крстин - Бешеново *борац*

Живковић, Коста Симин - Бешеново *неборац*
Живковић, Крста Петров - Нови Карловци
Живковић, Павле Андријин - Прогар *земљорадник, борац*
Живковић, Ранко Митров - Нови Карловци
Живковић, Светозар Љубомиров - Ириг
Живковић, Тимотије - Марадик
Живојиновић, Урош Филипов - Инђија
Живчић, Павле-Паја Георгијев - Вогањ
Жигић, Илија Јованов - Путинци
Жилић, Живан - Мартинци
Жилић, Светозар-Цвеја - Мартинци
Жужић, Лука Миливојев - Бечмен
Жунић, Михаило Лазарев - Мартинци
Жупунски, Живан Павлов - Мартинци
Жупунски, Рада - Мартинци

Закић, Станко Петров - Доњи Петровци
Закић, Стеван Петров - Бешка
Зарић, Душан Милошев - Батајница
Зарић, Јован - Ириг
Зарић, Петар Светиславов - Батајница
Зековић, Милан - Шид *судија*
Зељајић, Ђока - Стејановци
Златић, Митар Митров - Попинци *земљорадник, борац*
Зорић, Милан Стеванов - Гргуревци
Зорић, Никола Павлов - Витојевци
Зоркић, Петар Давидов - Угриновци *земљорадник, борац*
Зубовић, Лазар - Мартинци
Зубовић, Никола - Мартинци

Иванић, Ненад А. - Витојевци
Иванић, Срета - Стејановци
Иванковић, Александар - Крушедол Село
Ивановић, Миле Симин - Вогањ
Ивановић, Живан Ђокин - Лежмимир
Иванишевић, Милорад Милетин - Крчедин
Иванчевић, Марко П. - Стара Пазова
Ивков, Радован Стеванов - Сибач *борац*
Ивковић, Душан - Срем
Ивковић, Стеван Лазарев - Бољевци
Игњатовић, Негован Живанов - Буђановци *неборац*
Игњатовић, Славко Адамов - Сибач *фризер*
Игњатовић, Стеван Владин - 1894, Војка *чиновник*
Илијин, Бранко Глигоријев - 1881, Војка *земљорадник*
Илин, Бранко Г. - Војка *борац*
Илић, Гавра - Мала Вашица
Илић, Павле Ђокин - Стари Бановци

Илић, Петар Николин-Кокица 1896, Сремски Карловци
 Илин, Ђорђе Алексин - Платичево
 Илић, Жарко Алексин - Грабовци
 Илкић, Милан Костин - Инђија
 Илкић, Никола В. - Врдник
 Инђић, Александар Танасијин - Војка борац
 Инић, Живан Јованов - Бешка

Јазић, Влада Стеванов - Белегиш
 Јајић, Милутин Живанов - Сурдук земљорадник, борац
 Јакшић, др Жика - 1881, Крчедин, Инђија лекар
 Јакшић, Лука М. - Крчедин земљорадник, борац
 Јакшић, Миливој М. - Крчедин земљорадник, борац
 Јанић, Јован - Ириг
 Јанковић, Бранко Симин - Рума
 Јанковић, Васа Петров - Грабовци
 Јанковић, Живан - Попинци неборац
 Јанковић, Живко Душанов - Нерадин
 Јанковић, Живко Павлов - Голубинци
 Јанковић, Глиша М. - Крушедол Село надничар, неборац
 Јанковић, Димитрије Радин - Лаћарак земљорадник, борац
 Јанковић, Јован Танасијин - Врдник
 Јанковић, Никола Јаковов - Путинци
 Јанковић, Панта - Ириг
 Јанковић, С. - Лединци
 Јанковић, Сима Николин - Добринци борац
 Јанковић, Стеван Митин - Буковац
 Јаношевић, Миша - Стејановци
 Јастребић, Лазар - Мала Вашица
 Јевремовић, Стеван Васин - Бешеново борац
 Јевремовић, Теодор Богољубов - Бешеново неборац
 Јекић, Љубомир Војинов - Доњи Петровци
 Јекић, Стеван Павлов - Стари Бановци
 Јелача, Илија - Сурдук
 Јелић, Бошко - Сремска Митровица
 Јеловац, Мита - Нови Карловци ђоџинуо
 Јеремић, Живан - Вогањ
 Јеремић, Јаков - Брестач
 Јеремић, Милан Живанов - Лаћарак борац
 Јефтић, Влада Живанов - Рума земљорадник
 Јешић, Живан - Доњи Петровци
 Јешић, Стеван Крстин - Доњи Петровци
 Јовановић, Аћим Т. - Бешка
 Јовановић, Божидар Павлов - Мартинци
 Јовановић, Бранко М. - Сурчин
 Јовановић, Велимир Велимиров - Карловчић
 Јовановић, Душан М. - Грабовци
 Јовановић, Ђока Алексин - ?

Јовановић, Игњат - Војка *неборац*
 Јовановић, Јован Д. - Путинци *жандармеријски мајор, борац*
 Јовановић, Јован Ф. - Грабовци
 Јовановић, Јоца - Стејановци
 Јовановић, Коста Миланов - Инђија
 Јовановић, Коста Миланов - Кленак *борац*
 Јовановић, Коста - Раковац
 Јовановић, Коста - Стејановци
 Јовановић, Кузман Максимов - Велики Радинци *земљорадник*
 Јовановић, Лазар Живојинов - Рума
 Јовановић, Марко Ж. - Белегиш
 Јовановић, Милан - Грабовци
 Јовановић, Милан Благојев - Гргуревци
 Јовановић, Милан Јованов - Буђановци *неборац*
 Јовановић, Милан Павлов - Батајница
 Јовановић, Миливоје Младенов - Ириг
 Јовановић, Милорад Велимиров - Ашања
 Јовановић, Милорад Јованов - Ашања
 Јовановић, Милорад Милинков - Лаћарак *земљорадник, борац*
 Јовановић, Милош Лазин - Бежанија
 Јовановић, Милутин Нићифоров - Бежанија
 Јовановић, Митар - Брестач
 Јовановић, Митар Васин - Стари Бановци
 Јовановић, Митар Цвејин - Мала Ремета *борац*
 Јовановић, Нестор-Неца Милошев - Крчедин *земљорадник, борац*
 Јовановић, Петар Р. - Илинци *земљорадник, неборац*
 Јовановић, Славко Милошев - Ириг
 Јовановић, Славко Николин - Кленак *борац*
 Јовановић, Паја - Сурдук
 Јовановић, Петар Миланов - Батајница
 Јовановић, Петар Урошев - Стари Бановци
 Јовановић, Радован - Стејановци
 Јовановић, Раја Стевин - Прогар *земљорадник, борац*
 Јовановић, Ранко А. - Бешка
 Јовановић, Светислав Стеванов - Бешеново *борац*
 Јовановић, Стеван - Стејановци
 Јовановић, Стеван Данилов - Буђановци *неборац*
 Јовановић, др Тома - 1886, Сремски Карловци *лекар*
 Јовановић, Тривун - Сурчин
 Јовић, Станко Лазарев - Стара Пазова
 Јовичин, Радован Ненадов - Буђановци *неборац*
 Јовичић, Богољуб С. - Крушедол Село
 Јовичић, Боја - Брестач
 Јовичић, Јефта В. - Крушедол Село *земљорадник, борац*
 Јовичић, Коста Петров - Стари Бановци
 Јовичић, Лазар Павлов - Краљевци
 Јовичић, Милан Младенов - Пећинци *борац*
 Јовичић, Миливој Т. - Илинци

Јокић, Богдан Миливојев - Буђановци
Јокић, Владислав Стеванов - Краљевци
Јосимов, Сава С. - Мартинци
Јосимовић, Лазар Стеванов - Мартинци
Јосимовић, Петар Јоцић - Нерадин
Јоцковић, Живан Александров - Попинци
Јуратић, Мијат - Нерадин
Јуришић, Лазар - Лежмимир
Јуришић, Негован В. - Попинци *борац*
Ју??атовић, Мијаило А. - Ириг

Кадић, Иван - Мала Вашица
Казимировић, Стеван - Ириг
Калезић, Никола Ђорђевић - Сремска Митровица
Калић, Васа Ђокић - Краљевци
Камберовић, Сава - Сремски Карловци
Кампановић, Петар - Манђелос
Карановић, Милош Алимпијевић - Мартинци
Каролић, Лазар Стеванов - Нерадин
Каролић, Милан Младенов - Мартинци
Катић, Грујица Влајков - Прогар *ковач*
Касапски, Димитрије Јованов - Ириг
Качаревић, Бранко Цветинов - Мартинци
Керечки, Душан Павлов - Прогар
Кечић, Миливој Петров - Крчедин *земљорадник, неборац*
Кијурин, Бранко Јованов - Стара Пазова *правник, борац*
Клевернић, Марко - Добринци *борац*
Кљајић, Митар Глигоријевић - Краљевци
Кљајић, Теодор Симин - Брестач(?)
Кмезић, Тодор Ђорђевић - Рума
Кнежевић, Богдан - Лаћарак *неборац*
Кнежевић, Ђорђе Драгојлов - 1886, Војка *борац*
Кнежевић, Бура Аћимов - Попинци *борац*
Кнежевић, Павле Ђорђевић - 1878, Војка *земљорадник, борац*
Кнежевић, Радован Кузманов - 1879, Војка *земљорадник, неборац*
Кнежевић, Славко С. - Стара Пазова
Кнежевић, Станко Лукић - Вогањ
Кнежевић, Стеван Радин - Обреж
Ковачевић, Александар Ђорђевић - 1881, Војка *земљорадник, борац*
Ковачевић, Гавра К. - Голубинци
Ковачевић, Димитрије Стеванов - Бежанија
Ковачевић, Душан Стеванов - 1891, Војка *земљорадник*
Ковачевић, Ђорђе Јованов - Бежанија
Ковачевић, Коста Тодоров - Голубинци
Ковачевић, Лазар Крстин - Путинци
Ковачевић, Миладин Михајлов - Инђија
Ковачевић, Митар-Мита Прокић - Врдник
Ковачевић, Негован Соврин - Карловчић

Ковачевић, Никола - Бешеново *неборац*
 Ковачевић, Петар Војинов - Бежанија
 Ковачевић, Петар С. - Голубинци
 Ковачевић, Стеван Ж. - Грабовци
 Ковинчић–Аралица, Ђока - Шид *земљорадник*
 Ковинчић, Лазар - Шид *земљорадник*
 Кожуварић, Милан Гаврин - Војка *сџолат* (у Београду)
 Козаров, Никола - Ириг
 Коички, Милан - Шид *земљорадник*
 Којић, Никола Душанов - Крушедол *борац*
 Кокиновић, Милован Милошев - Брестач *земљорадник*
 Кокиновић, Мика - Брестач
 Кокотовић, Трифун Илијин - Добринци *борац*
 Констандиновић, Јован С. - Мартинци
 Константиновић, Живан Л. - Мартинци
 Контић, Жика Б. - Доњи Петровци
 Контић, Илија - Доњи Петровци
 Контић, Милован - Доњи Петровци
 Контић, Никола - Доњи Петровци
 Коњевић, Никола Живанов - Лаћарак *неборац*
 Коплић, Марко Вељков - 1881, Черевих *земљорадник, неборац*
 Королија, Павле Тодоров - Стари Бановци
 Косанић, Живан - Мала Вашица
 Косанић, Никола Савин - Нерадин
 Косанић, Раде - Мала Вашица
 Косанић, Ранко Велимиров - Сремски Михаљевци
 Косанић, Трифун Јованов - Чортановци
 Косановић, Рада Јованов - Мартинци
 Косановић, Рада Богданов - Мартинци
 Корица, Стеван Димитријев - Лаћарак *неборац*
 Котаранин, Васа Урошев - Мартинци
 Котарац, Ђорђе Петров - Нови Сланкамен
 Кочијашевић, Илија Гаврин - 1888, Војка *земљорадник, борац*
 Кошутић, Богдан Јованов - Буђановци *борац*
 Кошутић, Влада Богданов - Буђановци *неборац*
 Кречковић, Павле - Стејановци
 Кржић, Љубомир - Крчедин *земљорадник, борац*
 Крижан, Раде Митин - Јаково *борац*
 Крнета, Никола Николин - Рума
 Крњешевац, Жарко Андријин - Прогар *полицејски чиновник, борац*
 Крњешевац, Живко Андријин–*Коларев* - Прогар *земљорадник, борац*
 Крњулац, Жарко Тривунов - Брестач *земљорадник*
 Крњулац Милош Андријин - Брестач *земљорадник*
 Кромпић, Новак Петров - Буђановци *борац*
 Крстин, Илија - Мартинци
 Крстић, Влада Петров - Стари Бановци
 Крстић, Владимир - Сремска Митровица
 Крстић, Владислав - Сремска Митровица

Крстић, Димитрије Ђокин - Врдник
 Крстић, Живан - Гргуревци
 Крстић, Илија Милошев - Мартинци
 Крстић, Јован Танасијин - Босут
 Крстић, Михаило–Мића Јованов - Мартинци
 Крстић, Нестор–Неца В. - Врдник
 Крстић, Петар Јованов - Мартинци
 Крстић, Рајко Урошев - Мартинци
 Крстић, Стеван Живанов - Стари Бановци
 Крстић, Стеван Милошев - Врдник
 Крстић, Стеван Митин - Врдник
 Крстић, Стеван Тодоров - Шуљам *неборац*
 Крстић, Цветин - Мартинци
 Крстоношић, Влада - Вогањ *погинуо на Добруци*
 Крстоношић, Раја - Вогањ
 Крушедолац, Новак Петров - Батајница
 Кршаритовић, Крста Светозаров - Обреж
 Кузмановић, Ђорђе - Стејановци
 Кузминац, Војин Негованов - Лаћарак *борац*
 Кузминац, Владимир Негованов - Лаћарак *борац*
 Кузминац, Милош Урошев - Лаћарак *борац*
 Кузминац, Михајло Младенов - Лаћарак *борац*
 Кузминац, Петар Миланов - Лаћарак *борац*
 Кулачанин, Ђока - Мала Вашица
 Кулаш, Павле - Војка *земљорадник*
 Кулпинац, Петар Павлов - Бољевци
 Куљанчић, Бранко - Манђелос
 Кумер, Алојзије Јосипов - Инђија
 Купусинац, Никола Глишин - Ашања

Лазански, Вукадин Чедомиров - Мартинци
 Лазански, Јеврем Чедомиров - Мартинци
 Лазаревић, Лазар Давидов - Путинци *борац*
 Лазаревић, Стеван Савин - Бешеново *борац*
 Лазић, Гавра - Шид *обућар*
 Лазић, Лука Живанов - Бешеново *неборац*
 Лазић, Петар М. - Путинци
 Лазић, Светозар Миланов - Сусек
 Лазић, Светозар Савин - Краљевци
 Лазић, Тешимир Николин - Инђија
 Лазовић, Недељко Николин - Сремска Митровица
 Лакић, Илија Мусин - Бежанија
 Лакочевић, Иван М. - Сурчин *неборац*
 Лалошевић, Ђока Светозаров - Буђановци
 Лалошевић, Младен Трифунов - Буђановци *борац*
 Лалошевић, Сава Живанов - Буђановци *неборац*
 Лапајне, Јосип - Врдник

Лапчевић, Никола Лазарев - Крњешевци
 Лаћарац, Обрад Живанов - Бешеново *борац*
 Лаћарац, Никола Љубомиров - Бешеново *неборац*
 Лаутац, Сава Симин - Бечмен
 Лемајић, Иван - Мартинци
 Леонтијевић, Илија Кузманов - Крушедол Село
 Лепотић, Милош Милошев - Буђановци *неборац*
 Лепотић, Никола Савин - Буђановци *борац*
 Лепотић, Сима Миливојев - Буђановци *борац*
 Лепшановић, Бошко З. - Голубинци
 Летић, Александар Т. - Крушедол Село
 Летић, Дамјан - Крчедин
 Лина, Максим Петров - Крчедин *земљорадник, борац*
 Личанин, Славко Миланов - Сурдук *земљорадник, борац*
 Лончаревић, Бранко - Мартинци
 Лукин, Радован Ђорђе - 1878, Војка *земљорадник, неборац*
 Лукић, Васа - Стејановци
 Лукић, Влада Живанов - Рума
 Лукић, Дамјан - Доњи Петровци
 Лукић, Димитрије Ђорђе - Путинци
 Лукић, Ђорђе - Манђелос
 Лукић, Лазар Живанов - Босут
 Лукић, Миливоје - Стејановци
 Лукић, Новак Лазарев - Рума
 Лукић, Петар - Манђелос
 Лукић, Рада - Сурдук
 Лукић, Тодор Живанов - Рума
 Лук(ич)ић, Рајко Веселинов - Мартинци
 Лучић, Богдан Јовин - Вогањ

Љиљак, Васа - Манђелос
 Љубинковић, Жика Илијин - Буђановци *борац*
 Љубинковић, Лазар Светозаров - Дивош
 Љубинковић, Милош - Војка *умро после рајџа*
 Љубинковић, Нићифор Милошев - Путинци
 Љубинковић, Рада Миланов - Буђановци *неборац*
 Љубинковић, Сава Андријин - Буђановци *неборац*
 Љубинковић, Сава Миланов - Буђановци *борац*

Мавреновић, Стеван - Земун
 Мајсторовић, Миленко Јефтин - Јазак
 Мајсторовић, Милош - Мартинци
 Максимовић, Влајко Р. - Попинци *борац*
 Максимовић, Живан Томин - Кленак *борац*
 Максимовић, Негован М. - Попинци *борац*
 Максимовић, Петар Стеванов - Ривица
 Максић, Павле-Паја Алексин - Гргуревци

Малетић, Божа Стеванов - Голубинци
Малетић, Бранко Рајков - Буђановци *неборац*
Малетић, Лазар Миланов - Краљевци
Малешевић, Живко Павлов - Бежанија
Малешевић, Јован Сретин - Босут
Малешевић, Љубомир-Љубинко Радованов - Вогањ
Малешевић, Стеван Животин - Прогар *земљорадник, борац*
Малешкић, Лазар - Краљевци
Мали, Радован Јованов - 1893, Војка *кројач*
Мангуловић, Ђорђе Светиславов - Бежанија
Мандић, Драган Симин - Краљевци
Мандић, Ђура Васиљев - Краљевци
Мандић, Илија Марков - Инђија
Мандић, Илија П. - Чалма
Мандић, Лазар Петров - Инђија
Мандић, Миле Радин - Мартинци
Мандић, Миливоје П. - Шимановци
Мандић, Спасоје П. - Инђија
Манојловић, Наум Тодоров - Бежанија
Марин, Лазар - Мартинци
Маринковић, Борислав Душанов - Стара Пазова
Маринковић, Илија - Нови Карловци *поџинуо*
Маринковић, Милан Љубомиров - Витојевци
Марић, Аксентије Максимов - Крчедин *земљорадник, борац*
Марић, Александар - Крчедин
Марић, Георгије-Ђока Александров - Марадик
Марић, Марко Јованов - Лежмиер
Марић, Митар Александров - Ириг *борац*
Марић, Сава Јованов - Лежмиер *земљорадник, борац*
Марић, Славко Ђокин - Ириг
Марић, Стеван Ђокин - Ириг
Марицки, Јован - Мартинци
Марицки, Лука Живанов - Мартинци *виђез Карађорђевог звезде*
Марјановић, Живан - Нови Карловци *поџинуо*
Марјановић, Кузман Ђ. - Сурчин
Марјановић, Пера Н. - Сурчин
Марковић, Божа Т. - Стари Бановци
Марковић, Велимир Илијин - Батајница
Марковић, Влада Стеванов - 1888, Војка *земљорадник, борац*
Марковић, Војин - Мала Вашица
Марковић, Гавра - Мала Вашица
Марковић, Гавра Јованов - Грабовци
Марковић, Живојин Марков - Купиново
Марковић, Љубомир - Мала Вашица
Марковић, Милутин Стеванов - Шашинци
Марковић, Павле Вељков - Купиново
Марковић, Петар К. - Шимановци
Марковић, Радован Живанов - Јаково

Марковић, Радован Светозаров - Обреж
 Марковић, Сава Павлов - Батајница
 Марковић, Светозар - Попинци *бора*
 Максимовић, Светозар Ђ. - Путинци
 Марковић, Светозар Обрадов - Огар *земљорадник, борац*
 Марковић, Срета С. - Мала Вашица *земљорадник, борац*
 Марковић, Стеван Јованов - 1896, Војка *шрговац, борац*
 Марош, Антун Јанков - Товарник
 Мартиновић, Васа Ђ. - Сурчин
 Мартин(овић), Јаков Ђокић - Мартинци
 Мартин(овић), Јован Ђокић - Мартинци
 Марчетић, Вељко Николин - Ириг
 Масникосић, Божа Л. - Попинци *борац*
 Матијевић, Ђорђе П. - Витојевци
 Матијевић, Лазар Дамјанов - Мартинци
 Матијевић, Матија Костин - Витојевци
 Матић, Бранко Матијин - Кленак *борац*
 Матић, Милисав - Раковац
 Матић, Петар - Шид *земљорадник*
 Матић, Трива - Вогањ
 Мауковић, Васа - Шид *земљорадник*
 Мачвански, Богдан Лазарев - Буђановци *борац*
 Машић, Милан Андријин - Лежмир
 Медаковић, Милан И. - Инђија
 Мелентић, Петар Глигоријев-Гигин - Гргуревци *земљорадник, борац*
 Мелентић, Стеван Глигоријев - Гргуревци *земљорадник, борац*
 Менђан, Ђуро Стеванов - Стара Пазова
 Мердановић, Светислав - Шид *земљорадник*
 Месаровић, Светозар Д. - Попинци *борац*
 Мијаиловић, Глигорије - Доњи Петровци
 Мијатовић, Алекса Ђокић - Голубинци
 Мијатовић, Живан Б. - Лежмир
 Мијатовић, Михајло Савин - Ириг
 Мијатовић, Радован Милошев - Суботиште *земљорадник, борац*
 Мијић, Радивоје Јованов - Сремска Митровица
 Мијушковић, Иван Александров - Бољевци
 Мијушковић, Ђока Љубомиров - Бољевци
 Миладиновић, Павле - Мартинци
 Миладиновић, Тривун Иванов - Мартинци *вићез Карађорђевог звезде*
 Милановић, Алекса Браниславов - Ириг
 Милановић, Владимир Петров - Сремска Митровица
 Милановић, Илија Миланов - Купиново
 Милановић, Ранко - Нови Карловци
 Милеуснић, Никола - Земун *пошторучник*
 Милеуснић, Славко Ђокић - Бољевци
 Милијашевић, Славко Митров - Голубинци *борац*
 Милин, Жарко Младенов - Марадик
 Милин, Лазар Ј. - Крушедол Село *поседник, борац*

Милинковић, Милан Ж. – *Лаћарац* - Гргуревци
 Милинковић, Никола Ђокин - Лединци
 Миливојевић, Рада - Прогар
 Милић, Бошко - Ириг
 Милић, Бранко Р. - Грабовци
 Милић, др Ђорђе Душанов - Сремски Карловци
 Милић, Лазар - Добринци *борац*
 Милић, Славко Радованов - Грабовци
 Милић, Стеван Новин - Бешка
 Милићевић, Гаврило Милошев - Рума
 Милићевић, Жарко Николин - Шимановци
 Милићевић, Жика Лазин - Прогар
 Милићевић, Живко Тедин(?) - Прогар *луžар, борац*
 Милићевић, Сава Илијин - Прогар *земљорадник, борац*
 Миличић, Митар - Шид *земљорадник*
 Миловановић, Петар - Попинци *борац*
 Милосављевић, Светозар М. - Витојевци
 Милошевић, Божа - Манђелос
 Милошевић, Вујадин Милов - Рума
 Милошевић, Ђорђе Драгојлов - 1887, Војка *земљорадник*
 Милошевић, Милан Крстин - 1894, Војка *џирговац*
 Милошевић, Митар Милов - Рума
 Милошичевић, Антоније Миливојев - Чалма
 Милуновић, Душан Урошев - Рума
 Милутиновић, Ђока - Ириг
 Милутиновић, Јован - Ириг
 Милутиновић, Лазар Д. - Шашинци
 Милутиновић, Миливој Дамјанов - Рума
 Милутиновић, Милош Павлов - Сурчин
 Милутиновић, Радомир Пантин - Купиново
 Милутиновић, Стеван М. - Нерадин
 Милутиновић, Стеван Тодоров - Шашинци
 Милутиновић, Тодор Стеванов - Велика Ремета
 Миљковић, Ђура М. - Гргуревци
 Миљковић, Обрад Павлов - Лаћарак *борац*
 Миљуш, Душан - Сурдук
 Миражић, Душан Драгољубов - Босут *борац*
 Мирилов, Бранислав Јованов - Сремски Карловци
 Мирилов, Миливоје Јованов - Сремски Карловци
 Мирилов(ић), Митар Марков - Стари Бановци
 Мирковић, Веселин Игњатов - Нови Карловци *џоџинуо*
 Мирковић, Душан Митров - Ириг
 Мирковић, Ђока Д. - Путинци
 Мирковић, Јова Браниславов - Крчедин *земљорадник, борац*
 Мирковић, Марко - Добринци
 Мирковић, Милан - Сремска Каменица
 Мирковић, Ненад - Нерадин
 Мирковић, Рада - Шид *геометар*

Мирковић, Радован–*Лаџалов* - Јаково *борац*
 Мирковић, Стеван - Сремска Каменица
 Миросављевић, Живан Матијин - Суботиште
 Мисиркић, Лазар Илијин - Путинци
 Мисиркић, Сава Недељков - Крушедол Село *земљорадник, борац*
 Мисиркић, Стеван - Прхово
 Митровић, Велимир - Мала Вашица
 Митровић, Жика Јовичин - Прогар
 Мићашевић, Ђока Илијин - Ириг
 Мићић, Јанићије П. - Путинци
 Михајловић, Божидар Мелентијевић - Батајница
 Михајловић, Бранко - Нови Карловци *йравник, йоручник*
 Михајловић, Бранко Стеванов - Јазак *земљорадник*
 Михајловић, Бранко - Сурдук
 Михајловић, Драгомир Мелентијевић - Батајница
 Михајловић, Живан Илијин - Бешеново *борац*
 Михајловић, Живан Љубин - Шимановци
 Михајловић, Јован Ђокин - Краљевци
 Михајловић, Кузман Стеванов - Рума
 Михајловић, Лазар Бранков - Лаћарак *борац*
 Михајловић, Марко - Стејановци
 Михајловић, Петар Васин - Ашања
 Михајловић, Славко Михајлов - Нови Карловци
 Михајловић, Тодор - Врдник
 Микић, Радивој В. - Шимановци
 Мицић, Младен Вељков - Витојевци
 Мишић, Дамјан Лазарев - 1881, Војка *чиновник, борац*
 Мишић, Душан–Дуја - Вогањ
 Мишић, Ђока - Стејановци
 Мишкићевић, Лазар Костин - Ириг
 Мишковић, Милан Петров - Свилош
 Мишковић, Стеван Лазарев - Бешеново *борац*
 Мишљановић, Дамјан Николин - Ириг
 Момировић, Милан - Шид *йрџовац*
 Момић, Васа Марков - Рума
 Момчиловић, Јован - Бешеново *борац*
 Момчиловић, Радован М. - Крчедин *земљорадник, неборац*
 Момчиловић, Ранко Тошин - Купиново
 Момчиловић, Стеван Кузманов - Рума
 Мошић, Јован Петров - Краљевци
 Мрвош, Миле Ђорђевић - Инђија
 Мрдаљ (Мрдоља?), Лаза Павлов - Сурдук *земљорадник, борац*
 Мрђан, Петар Стеванов - 1892, Сремски Карловци
 Мрђић, Васа Павлов - Стари Бановци
 Мркушић, Бранко Јованов - Буђановци *борац*
 Мургаш, Влада - Прогар
 Мургашки, Милош Душанов - Мартинци

Мусић, Миливој М. - Мартинци
Мутибарић, Светозар Стеванов - Ириг

Наић, Љубомир Павлов - Пећинци *бербер, борац*
Небригић, Гавра Васин - Голубинци
Небригић, Лазар Негованов - Краљевци
Небригић, Милан Јованов - Сибач *борац*
Небригић, Стеван Васин - Сибач *неборац*
Небригић, Никола Цвејин - Сибач *борац*
Негруц, Бранко Вељков - Ашања
Неговановић, Димитрије Милешин(?) - Илинци *земљорадник, борац*
Неговановић, Јова Петров - Краљевци
Недељковић, Ђура - Ириг
Недељковић, Јован-Лођа Ђокин - Врдник
Недељковић, Јован Танасијин - 1883, Војка *земљорадник, борац*
Недељковић, Јован Новаков - Ашања
Недељковић, Милан Љубишин - Грабовци *бележник, борац*
Недељковић, Петар Милошев - Рума
Недељковић, Сава Милошев - 1892, Војка *земљорадник*
Ненадов(ић), Живојин Лазарев - 1889, Војка *бербер, борац*
Ненадовић, Ђорђе М. - Краљевци
Ненадовић, Јован Адамов - Сремска Митровица
Ненић, Чедомир Тодоров - Суботиште
Несторовић, Василије Тодоров - Сремски Карловци
Нецковић, Сава Томин - Нови Сланкамен
Нешић, Божа - Стејановци
Нешић, Живан - Мартинци
Нешковић, Ђока Петров - Ривица
Нешковић, Миша Петров - Бешка
Нешковић, Павле Миливојев - Ривица
Николајевић, Ђорђе Ђорђев - Буђановци *борац*
Николић, Вељко Владин - Лединци
Николић, Душан - Голубинци *борац*
Николић, Душан П. - Сурчин
Николић, Живан В. - Сурчин
Николић, Живан Милошев - Стари Сланкамен
Николић, Живан Светозаров - 1899, Сремски Карловци
Николић, Милан Стеванов - Ашања
Николић, Митар В. - Врдник
Николић, Младен Живанов - Лаћарак *борац*
Николић, Петар Илијин - Бољевци
Николић, Славко - Врдник
Николић, Славко Милованов - Брестач *земљорадник*
Николић, Стеван - Врдник
Николић, Урош Живанов - Босут
Никшић, Веса Милошев - Бешеново *борац*
Никшић, Коста Миланов - Бешеново *борац*

Нинковић, Бранко Димитријев - 1891, Војка *земљорадник, борац*
Нинков(ић), Жарко Ацин - Визић
Нинковић, Лазар - Сремска Митровица
Нинковић, Лазар - Стејановци
Нинковић, Лазар Обрадов - Војка
Нишевић, Никола Симин - Суботиште
Новаковић, Милован Арсенијев - 1887, Војка *земљорадник, неборац*
Новаков, Славко - Војка *земљорадник*
Новаковић, Данило С. - Сурчин
Новаковић, Митар Лазарев - Белегиш
Новаковић, Димитрије Миланов - Кленак *борац*
Новаковић, Михајло Миланов - Инђија
Новаковић, Никола В. - Витојевци
Новић, Лазар Игњатов - Крчедин *земљорадник, борац*
Новић, Милорад Марков - Крчедин *земљорадник, борац*
Новчић, Милован Несторов - Грабовци
Ножанић, Жарко Светозаров - Кленак *борац*

Обрадовић, ? - Сремска Митровица *официр*
Обрадовић, Живко Јоцин - Врдник
Обрадовић, Милан Игњатов - Бешка
Обрадовић, Стеван Ђорђевић - Ириг
Олар(евић), Жарко Ђ. - Сурчин
Опачић, Милан Петров - Лаћарак *борац*
Орељ, Живан - Стари Бановци
Орељ, Петар М. - Сурдук *земљорадник, борац*
Орешчанин, Јован Петров - Мартинци
Орловић, Петар - Рума
Османов, Сима - Раковац
Остојић, Александар-Аца - Вогањ
Остојић, Никола Светозаров - Лежмир
Остојић, Светозар Стеванов - 1895, Војка *земљорадник*
Остојић, Срета Ранков - Добринци *борац*

Павић, Ранко Петров - Лаћарак *неборац*
Павлица, Андрија П. - Бешка
Павловић, Игњат Т. - Гргетег
Павловић, Јован Н. - Ривица
Павловић, Коста Васин - Инђија
Павловић, Тома Живанов - Буђановци *неборац*
Павловић, Тривун Симин - 1887, Сремски Карловци
Павловић, Чедомир Ј. - Крчедин
Падежанин, Милан Васин - Обреж
Пајић, Коста - Шид *земљорадник*
Пајић, Марко - Шид *официр*
Пандуровић, Жарко С. - Попинци *борац*
Панић, Драгомир Јованов - Буђановци *неборац*

Панић, Душан Јованов - Буђановци *борац*
 Панић, Сава - Доњи Петровци
 Панић, Сава Животин - Буђановци
 Пантелић, Живан Тодоров - Инђија
 Пантић, Петар Љубомиров - Ириг
 Пантовић, Живан Тодоров - Шимановци *борац*
 Параносић, Божа - Прхово
 Парожански, Драгутин - Шид *земљорадник*
 Пачанин, Петар Љубомиров - Стара Пазова
 Пачирски, Паја - Манђелос
 Пашић, Стеван Богољубов - Инђија
 Пејаковић, Митар Павлов - Белегиш
 Пејчић, Љубомир Н. - Грабовци
 Перин, Божидар Живанов - 1895, Војка *радник*
 Перин, Радован Марков - Бешеново *борац*
 Перин, Тодор Павлов - 1890, Војка *земљорадник*
 Перуновић, Стеван Миланов - Босут
 Петаковић, Живко Ђокин - Врдник
 Петковић, Димитрије Николин - Пећинци
 Петковић, Јован В. - Врдник
 Петковић, Тодор Т. - Крчедин *земљорадник, неборац*
 Петљански, Бранко Н. - Нештин *земљорадник, борац*
 Петошевић, Душан Марков - Карловчић
 Петрикоња, Божидар М. - Голубинци
 Петричевић, Божидар - Ривица
 Петровић, Божидар - Нови Карловци *пошторучник*
 Петровић, Вуле - Стејановци
 Петровић, Јован-*Дуловић* - Прогар
 Петровић, Јоја - Стејановци
 Петровић, Лука Мишин - Сремска Каменица
 Петровић, Марко - Стејановци
 Петровић, Милан - Нови Карловци
 Петровић, Миле - Сремска Каменица
 Петровић, Миливој Ђ. - Нови Карловци *трговац*
 Петровић, Милутин Ј. - Путинци
 Петровић, Младен Божин - Кузмин *земљорадник, борац*
 Петровић, Негован И. - Инђија
 Петровић, Никола Ђ. - Нови Карловци
 Петровић, Петар Ђурин - Сремска Митровица
 Петровић, Петар И. - Путинци
 Петровић, Рада Гајин - Добринци *неборац*
 Петровић, Сава - Стејановци
 Петровић, Сава Живанов - Босут
 Петровић, Сава-*Доцин* - Прогар
 Петровић, Сава Чедомиров - Лаћарак *борац*
 Петровић, Светислав Адамов - Витојевци *земљорадник, борац*
 Петровић, Светозар Вељков - Стара Пазова
 Петровић, Славко - Прогар

Петровић, Стеван Стеванов - Чалма
Петровић, Стеван Танасијин - Стара Пазова
Петровић, Теодор Павлов - Ашања
Пешић, Јован - 1866, Буковац *вајар и фотодограф*
Пиваревић, Душан Митров - Батајница
Пиварски, Стеван - Манђелос
Пилић, Јанко Милин - Путинци
Пилић, Живко - Путинци
Пинкуљ, Славко Жикин - Ашања
Плавић, Жарко Паунов - Карловчић
Плећаш, Михајло - Сремски Карловци
Плхак, Бранко Х. - Путинци
Плхак, Стеван Х. - Инђија
Поздан, Милован Андријин - Краљевци
Познан, Драгоје Николин - Инђија
Познановић, Веља - Прогар
Попов, Душан Георгијев - 1884, Војка *земљорадник*
Поповић, Бранко Миланов - Лежмиер
Поповић, Ђока - Добринци
Поповић, Ђорђе - Прхово
Поповић, Иван М. - Угриновци
Поповић, Јован - Стејановци
Поповић, Јован Стеванов - Кленак
Поповић, Кузман Ненадов - Крњешевци *земљорадник, борац*
Поповић, Миливој Радин - Мартинци *жандарм*
Поповић, Нићифор Кузманов - Бечмен
Поповић, Паја Лазарев - Јазак
Поповић, Петар - Сремски Карловци
Поповић, Симеон-Сима - Вогањ
Поповић, Сима Ђокин - Врдник
Поповић, Срета - Прхово
Поповић, Стеван Милорадов - Беочин *месар*
Поповић, Стеван Тодоров - Ириг *борац*
Предовић, Трифун Милин - Вогањ
Предраговић, Марко - Сремска Митровица
Прерад, Живан Николин - Стари Бановци
Прерадовић, Петар - Срем
Прерадовић, Предраг - 1897, Батровци
Пријић, Милан Милин - Крчедин
Продановић, Илија Арсенов - Грабовци
Прокопљевић, Марко - Петровчић
Пузић, Стеван Л. - Ривица
Пуљевић, Алекса Митин - Стари Бановци
Пуљо, др Атанасије - 1878, Земун *лекар*
Пунтић, Лазар - Мартинци
Путниковић, Ђока Митров - Голубинци
Пуцаревић, Коста - Прогар
Пушић, Милан Ђ. - Гргетег

Радаковић, Лазар Јованов - Мартинци
Радивојевић, Васа Теодоров - Рума
Радивојевић, Владимир - Мала Вашица
Радивојевић, Љубомир Кузманов - Ириг
Радивојевић, Срета Живојино - 1890, Војка *земљорадник, неборац*
Радивојевић, Урош - Мала Вашица
Радиновић, Кузман Богданов - Крушедол Село *земљорадник, борац*
Радић, Никола Васин - Рума
Радић, Новак Божин - Рума
Радмановић, Ђорђе Глишин - Лаћарак *неборац*
Радовановић, Илија - Доњи Петровци
Радовановић, Милан Р. - Грабовци
Радовановић, Живан Ст. - Грабовци
Радовановић, Сима Савин - Бољевци
Радовић, Богољуб Петров - Буђановци *неборац*
Радојчин, Јоца Савин - Бољевци
Радојчић, Васа Радованов - Ашања
Радојчић, Живан Н. - Белегиш
Радојчић, Константин Стеванов - Лежмир
Радојчић, Петар Радованов - Ашања
Радојчић, Светозар Николин - 1889, Војка *земљорадник*
Радосављевић, Владислав Драг. - Инђија
Радосављевић, Душан Лазарев - 1886, Војка *земљорадник*
Радосављевић, Миленко - Гргуревци
Радосављевић, Милош Стеванов - Велика Ремета *земљорадник*
Радосевић, Петар - Ириг
Радловић, Павле С. - Голубинци
Радловић, Сава Тодоров - Сурчин
Радусиновић, Божидар Суботин - 1897, Војка *земљорадник, неборац*
Раичевић, Никола - Рума
Рајић, Славко Димитријев - Сремска Митровица
Рајковић, Ђорђе, Алексин - Добринци *борац*
Рајковић, Исидор Душанов - Нештин *трговац, борац*
Рајковић, Мита - Добринци
Рајковић, Петар Драгутинов - Добринци *борац*
Ракетић, Павле Тодоров - Сремски Карловци *борац*
Ракинић, Сретен Ђорђе - Стари Бановци
Ракић, Арса Миланов-Вијоров - Прогар *земљорадник, борац*
Ракић, Бранко Стеванов - Бешеново *борац*
Ракић, Васа - Сремска Митровица
Ракош, Иван Марков - Сремски Карловци *неборац*
Ранитовић, Ђока Петров - Крчедин
Ранитовић, Коста Ђорђе - Стари Бановци
Ранков(ић), Миливој Драгојлов - 1890, Војка *земљорадник, борац*
Ранковић, Мирко - Стејановци
Ранче(вић), Стеван Лазарев - Добринци
Рапајић, Ђорђе Петров - Стара Пазова
Рапајић, Проко Миланов - Стара Пазова

Расимић, Петар Р. - Лежмир
Ратков, Андрија - Манђелос
Ратковић, Војислав П. - Марадик
Раца, Обрад Давидов - Рума *чиновник, борац*
Рацковић, Бранко Марков - Брестач *земљорадник*
Рашковић, Сава Ђокин - Нерадин
Рашковић, Сретен В. - Буђановци *борац*
Релић, Велимир - Мартинци
Релић, Вукашин Савин - Чалма
Релић, Лука Чедомиров - Мартинци
Релић, Милан Исаков - Стари Бановци
Рибарић, Тоша Васин - Лежмир
Рибић, Нестор Милованов - Грабовци
Ристивојевић, Илија Тривунов - Ашања
Ристивојевић, Ранко Н. - Грабовци
Ристивојевић, Ранко Паунов - Ашања
Ристивојевић, Стојан - Грабовци
Ристић, Ранко Бранков - Лаћарак *борац*
Ровић, Светислав Павлов - Попинци *земљорадник, борац*
Ровић, Јеврем - Попинци *неборац*
Рогич, Светозар - Манђелос
Рокић, Стеван Николин - Сремска Митровица
Рокљић, Милош Јованов - Грабовци
Роксич, Душан Митин - Бољевци
Романовић, Душан Ранков - Брестач *земљорадник*
Ромић, Милан Т. - Белегиш
Рудић, Стеван Ђ. - Крушедол Село *земљорадник, борац*
Руђа, Младен Драгићев - Лаћарак *неборац*
Рунтић, Лазар Станков - Мартинци
Рунтић, Миљивој Рајков - Мартинци
Русовски, Божа - Манђелос

Савић, Димитрије С. - Илинци *земљорадник, борац*
Савић, Јован Ђокин - 1883, Черевих *земљорадник, неборац*
Савић, Јован С. - Стара Пазова
Савић, Коста Т. - Лежмир
Савић, Миљивој Васин - Лежмир
Савић, Никола Николин - Суботиште
Савић, Петар Стеванов - Стара Пазова
Савић, Сава Душанов - Добринци *неборац*
Савић, Сава Петров - Голубинци
Савић, Сима Богољубов - Крњешевци
Савићевић, Никола Н. - Сурчин
Савићевић, Стојан Н. - Сурчин
Савковић, Живан - Попинци *борац*
Савковић, Јосиф Ђорђевић - Рума
Савчић, Димитрије Јованов - 1894, Вишњићево
Самарција, Славко - Сурдук

Санадровић(Санадер?), Танасије М. - Гргуревци
 Сараволац, Сергије Сретин - Инђија
 Свилар, Светислав Миланов - Јаково *неборац*
 Сегић, Јован - Стејановци
 Седларевић, Живан Цветинов - Босут
 Секулић, Богдан Милованов - Буђановци *неборац*
 Секулић, Драгутин В. - Путинци
 Секулић др Милан - Сремска Каменица *лекар*
 Секулић, Сава Радин - Мартинци
 Секулић, Урош Кузманов - Ириг
 Сенковић, Ђока Радованов - Угриновци *земљорадник, борац*
 Сибинкић, Душан Јованов - Марадик *земљорадник, борац*
 Сибинкић, Милан Јованов - Марадик *земљорадник, борац*
 Симеоновић-Чокић, Јосиф Јованов - 1886, Срем. Карловци *болничар*
 Симин, Никола Живанов - Гргуревци *борац*
 Симић, Славко - Шид *трговац*
 Симичић, Ранко Мирков - Лежмир
 Симоновић, др Милан - 1876, Сремска Каменица *лекар*
 Скокић, Бранко Стевин - Нештин *подрумар, борац*
 Скорупан, Ђорђе Димитријев - Лаћарак *неборац*
 Слабинов, Душан Саветин - Прогар *земљорадник, борац*
 Славујевевић, Бранко Николин - Витојевци
 Славујевевић, Влада - Шид *земљорадник*
 Славујевевић, Душан - Шид *земљорадник*
 Славујевевић-Шандић, Љуба - Шид *земљорадник*
 Слијепчевић, Сима Аћимов - Рума
 Смиљанић, Живан Лазарев - 1886, Војка *земљорадник, неборац*
 Смиљанић, Илија Петров - Батајница
 Смиљанић, Јован Рафајлов - 1882, Војка *земљорадник*
 Смиљанић, Светозар - Ривица
 Смиљанић, Сретен Милованов - Буђановци *борац*
 Смуђа, Чађа - Сурдук
 Смуков, Стеван Живанов - Добринци *борац*
 Соколовић, Никола - Земун
 Сремчевић, Бранко Илијин - Буђановци *неборац*
 Сремчевић, Димитрије Иванов - Буђановци *борац*
 Сретић, Душан Ђокин - Врдник
 Сретић, Јован - Марадик
 Сретић, Јоца - Сремски Карловци
 Сретковић, Иван - Брестач
 Сретковић, Панта Десивојев - Брестач(Купиново?) *земљорадник*
 Стајин, Младен Стеванов - Лаћарак *земљорадник, борац*
 Стајић, Славко Живанов - 1883, Војка *земљорадник, неборац*
 Стајић, Стеван Илијин - Белегиш
 Станивуковић, Милован Лазарев - Илинци *учиџел, борац*
 Станисављевић, ? - Суботиште
 Станисављевић, Богољуб Димитријев - 1883, Војка *неборац*
 Станисављевић, Божа - Шид *земљорадник*

Станковић, Ђорђе-Ђока Живанов - Нерадин
 Станковић, Илија Д. - Голубинци
 Станковић, Иса Б. - Голубинци
 Станковић, Лазар Савин - Нерадин
 Станковић, Радован Д. - Витојевци
 Станковић, Сава Рајин - Батајница
 Станковић, Стеван - Шид *земљорадник*
 Станковић, Стеван Петров - Батајница
 Станковић, Тодор Георгијев - Раковац
 Станковић, Чеда Теодоров - Инђија
 Станојевић, Богдан Светозаров - Грабовци
 Станојевић, Ђорђе - Ириг
 Станојевић, Јован Ђорђев - Вогањ
 Станојловић, Јован Митров - Ириг
 Станојчић, Јован-Јоца - Вогањ
 Стејић, Вулко Штерц др Јован - Черевих *лекар*
 Степановић, Глиша П. - Јаково
 Степановић, Никола Лукин - Батајница
 Степановић, Светислав - Мартинци
 Степанчевић, Сава О. - Бешка
 Стефановић, Дејан - Мартинци
 Стефановић, Јован - Мартинци
 Стефановић, Милисав - Мартинци
 Стефановић, Светозар Миланов - Мартинци
 Стефановић, Стеван Константинов - Сремски Карловци
 Стојадиновић, Душан Гаврилов - Бежанија
 Стојадиновић, Стеван Љубомиров - Шимановци
 Стојаковић, Митар Михајлов - Брестач *земљорадник*
 Стојанов, Димитрије Гајин - 1897, Војка *земљорадник, борац*
 Стојановић, Бранко Алексин - Рума
 Стојанов(ић), Крста Ђорђев - 1891, Војка *земљорадник, борац*
 Стојановић, Душан Перин - Бечмен
 Стојановић, Жика Гаврин - Ашања
 Стојановић, Јаков Љубомиров - Рума *земљорадник, борац*
 Стојановић, Милисав - Мартинци
 Стојачић, Стеван М. - Нови Карловци
 Стојић, Бранко - Врдник
 Стојић, Урош - Мартинци
 Стојковић, Александар Лазарев - Крушедол Село
 Стојковић, Душан Будимиров - Краљевци
 Стојковић, Павле Радованов - Краљевци
 Стојнић, Алекса - Мартинци
 Стојнић, Александар - Мартинци
 Стојчевић, Душан Петров - Буђановци *неборац*
 Стојшић, Светозар - Земун *борац*
 Стокић, Светозар-Цвеја - Стејановци
 Столић, Дамјан - Нови Карловци
 Столић, Рада - Нови Карловци

Столић, Радован Пајин - Инђија
 Страживук, Иса Ђокин - Путинци
 Страживук, Срета Живанов - Батајница
 Стричевић, Светозар Андријин - Јазак
 Су(б)ић, Јован Стеванов - Гргуревци
 Суботић, Живан Јоцин - Нерадин
 Суботић, Живан - Стејановци
 Суботић, Здравко Влајков - Крушедол Село
 Сувајцић, Митар - Врдник
 Сударевић, Лазар Душанов - 1886, Војка *месар у Иригу*
 Сунтурлић(?), Живан - Добринци
 Сурчински, Радован Дамјанов - Доњи Петровци
 Сурчински, Сава Младенов - Доњи Петровци
 Сушић, Борислав Ђурин - Купиново *земљорадник, борац*

Табаковић, Милош Стеванов - Стара Пазова
 Тадин, Милан - Доњи Петровци
 Тадић, Бранко Јефтин - Бешеново *борац*
 Тадић, Владимир - Мала Вашица
 Тадић, Душан Марков - Доњи Петровци
 Тадић, Ђура Савин - Босут
 Танацковић, Бранко - Нови Сланкамен
 Теодоровић, Васа - Ириг
 Теодосић, Душан Танасијин - Лежмир
 Теодосић, Славко Танасијин - Лежмир
 Терзић, Радован Јованов - Инђија
 Терзић-Караџић, Милан Жарков - Инђија
 Тешић, Миливој - Шид *џосџионичар*
 Тиосављевић, Мишко - Шид *земљорадник*
 Тиосављевић, Сима - Шид *земљорадник*
 Товрљановић, Обрад Лазарев - Стари Сланкамен *борац*
 Тодоровић, Драгић - Мартинци
 Тодоровић, Живан Александров - Батајница
 Тодоровић, Иван - Ашања
 Тодоровић, Илија Димитријев - Прогар *земљорадник, борац*
 Тодоровић, Крста - Мартинци
 Тодоровић, Миливој В. - Војка *борац*
 Тодоровић, Стеван - 1893, Нерадин *медицинар *2*
 Томашевић, Мита Стеванов - Батајница
 Томашевић, Негован Григоријев - Инђија
 Томић, Војислав Обрадов - Путинци
 Томић, Драгољуб Николин - Стари Бановци
 Томић, Живан Р. - Краљевци
 Томић, Илија Младенов - Краљевци
 Томић, Кузма - Добринци
 Томић, Марко Младенов - Краљевци
 Томић, Мика М. - Грабовци
 Томић, Милета - Краљевци *пођинуо на Солунском фронту*
 Томић, Пеко - Рума

Томић, Радован - Грабовци
 Томић, Сава - Краљевци *поџинуо на Солунском фронту*
 Томић, Тома Лазин - Рума
 Топалов, Петар - Манђелос
 Топић, Душан Јованов - 1894, Војка *земљорадник, борац*
 Тошић, Ђока Т. - Лежмиер
 Травица, Никола Јованов - Војка
 Трбојевић, Сава Н. - Добринци *борац*
 Трифуновић, Ђорђе Дамјанов - Јаково *лекарски радник, неборац*
 Трифуновић, Жарко - Крушедол Село
 Трифуновић, Никола Добрин - Вогањ
 Тришић, Милан - Мала Вашица
 Тркуља, Станко Ђирилов - Инђија
 Трнић, Паја Стојков - Бешеново *борац*
 Тубић, Гавра - Шид *земљорадник*
 Тутек, Стеван Сретин - Крчедин *земљорадник, борац*
 Тутулугија, Петар Милутинов - Мартинци
 Туцаков(ић), Георгије Петров - Мартинци
 Туцаковић, Стеван - Бежанија

Ћеранић, Јован Павлов - Лаћарак *земљорадник, борац*
 Ћирић, Димитрије Миланов - Сремска Митровица *ковач, неборац*
 Ћирић, Душан Светозаров - Бешеново *неборац*
 Ћирић, Петар - Нови Карловци
 Ћирић, Стеван Ђокин - Ривица
 Ћосић, Љубомир - Доњи Петровци
 Ћулум, Живан Петров - Батајница

Убавић, Лазар - Шид *земљорадник*
 Улрих, Јосип Исидоров - Вођинци, Винковци
 Урошевић, Александар Теодоров - Бешеново *неборац*
 Урошевић, Ђорђе Рафајлов - 1894, Војка *земљорадник, борац*
 Урошевић, Живота Ж. - Буђановци *неборац*
 Урошевић, Сава З. - Буђановци *борац*
 Урошевић, Стеван Ј. - Бешеново *борац*

Фалетић, Светозар - Манђелос
 Филиповић, Бранко Николин - Нови Карловци
 Филиповић, Душан Ж. - Инђија
 Филиповић, Ђока - Манђелос
 Филиповић, Обрад Н. - Сурчин
 Фудор, Петар Стеванов - Инђија

Хаџић, Ђока П. - Бежанија
 Хаџић, Ђорђе Петров - 1894, Војка *земљорадник, сахрањен у Солуну*
 Хаџић, Милан Стеванов - 1894, Војка *берберин, борац*

Хаџић, Момчило Ђорђевић - 1886, Војка *земљорадник*
Хаџић, Стеван Лазаревић - 1886, Војка *полицајац*
Херибан, Паја Илијин - Нови Сланкамен
Хорватовић, Душан Стеванов - Ириг
Хртковац, Петар - Прогар

Царевић, Стеван Живанов - Врдник
Царићевић, др Васа - 1879, Ириг *лекар*
Цвејић, Влајко - Шид *радник*
Цвејић, Јован Рајин - Ашања
Цветковић, Лазар - Брестач
Цвијановић, Стојан Г. - Војка
Циврић, Ђока - Гргуревци
Црвенковић, Петар Николин - Краљевци
Црнић, Славко Томин - Гргуревци
Црњански, Павле - Прогар

Чавић, Бранко Васин - Нови Карловци
Чалић, Јован Јанков - Инђија
Чалић, Сава Стеванов - Путинци
Чалманац, Димитрије - Прхово
Чанацић, Прока М. - Краљевци
Чарубдић, Павле Исин - 1883, Черевин *земљорадник, борац*
Чворков, Александар Марков - Доњи Петровци
Чворков, Марко С. - Доњи Петровци
Черевцики, Светислав Теодоров - Сремска Митровица
Чикић, Душан Животин - Сибач *борац*
Чобановић, Иса - Крчедин *жандарм, борац*
Чобановић, Јован Милошевић - 1881, Војка *земљорадник, неборац*
Чоко, Душан Н. - Путинци
Чолаковић(ић), Стеван Николин - 1895, Војка *земљорадник, борац*
Чолић, Лазар Живков - Доњи Петровци
Чордић, Дамњан Јосимов - Лаћарак *неборац*
Чортан, Петар - Рума
Чортан, Сима - Нови Карловци
Чугаљ, Бранко Иванов - Лаћарак *земљорадник, неборац*
Чупић, Рада Николин - Рума

Шалош, Ђока - Шид *џрговац*
Шаман, Стеван - Стејановци
Шарац, Живојин Алексин - Батајница
Шаталов, Александар Теодорович - Харков, Русија *борац*
Шашић, Светозар Јованов - Сурдук *земљорадник, неборац*
Шејк, Ранко Драгићев - Лаћарак *земљорадник, борац*
Шиђанин, Душан Петров - Сурдук *земљорадник, неборац*
Шијак, др Никола - Ириг *лекар*
Шијачки, Миленко Лазаревић - Краљевци

Шијачки, Стеван - Бешеново борац
Шикљован, Васа Јованов - Крчедин земљорадник, борац
Шикљован, Сава Николин - Крчедин земљорадник, борац
Шимуновић, Влада Живанов - Стари Бановци
Шкаро, Стеван Јованов - Нови Сланкамен
Шкрбић, Радован - Мартинци
Шојић, Ђока Лазин - Купиново
Шпановић, Владимир Чедин - Мартинци
Шубатлија, Љубинко Симин - Лаћарак земљорадник, борац
Шубић, Милан Ђ. - Голубинци
Шумарски, Милан Сретин - Мартинци
Шућин, Никола Петров - Ириг
Шућин, Панта Петров - Ириг
Шушарски, Милан - Мартинци.

Други трагови. Сачуван је и један документ(51) с предлогом да се двојица Сремаца, да ли из реда ратних заробљеника с почетка рата, да ли од оних који су се из Срема повукли за српском војском (септембра 1914), унапреде у чин резервног каплара:

Чизмић, Михајло Милошев - Дивош
Радонић, Новак Светозаров - Негославци, Вуковар.

Овај предлог дат је на Солунском фронту, крајем 1916. године, после ослобођења Битоља. За Чизмића је речено да се „борио (...) вазда храбро и био је пример својим друговима, особито се истакао 19. септембра (2. октобра по новом календару) на Сивој стени када је и тешко рањен”. Из предлога за Радонићево унапређење види се да је он „у свима борбама, које је (његова) чета имала, био храбар и издржљив. Нарочито храбро се је борио на Грунишком Вису и при заузимању Црвеног камена. 15/28. новембра био је рањен”.

И остала је једна скупна фотографија, начињена с пролећа 1919. године у Карансебешу, у румунском Банату, пре повлачења српске војске на новоуспостављену границу. По сведочењу Живојина М. Томашевића, на том снимку налазе се војници из састава 3. чете 1. батаљона 3. пука Моравске дивизије(70), међу њима и неколико добровољаца из Срема:

Ђокић, Глигорије С. - Кузмин
Курјачки, Ђока - Ириг
Мамузић, Димитрије В. - Сурчин
Марковић, Јосип П. - Нови Јанковци
Милић, Бошко - Ириг
Пејчиновић, Радивој - Врдник
Поповић, Стеван - Ириг, *наредник*
Примовић, Јован - Чортановци, *ђак наредник*
Сретић, Раде Васин - Лежмимир.

Један послератни списак. У Архиву Војводине (Ф 98, кутије 469-471), у досијеима везаним за насељавање добровољаца на Маријин мајур, данашње Степановићево, среће се и један број Сремаца тамо наделених добровољачком земљом (звездицом су обележени они који су приспели из прекоморских земаља), без обавезе да се населе. То су:

***Андрић, Антон Марјанов** - 1884, Илок *йекар, борац*
Антонијевић, др Душан Стеванов - Лединци *борац*
Атанацковић, Станко Младенов - Чортановци
Белић, Никола Благојев - Раковац *йрговац, борац*
Белинац, Богдан Павлов - Бежанијска Коса
Бикић, Иван Живанов - Черевих *борац*
Васић, Тодор Ђокин - Буковац *земљорадник, неборац*
Вељков, Паја Ђокин - Буковац *земљорадник, борац*
Вукелић, Јоца Ђурин - 1890, Черевих *земљорадник, борац*
Георгијевић, Борислав Николин - Земун *йоййуковник, борац*
Гојковић, Душан Живанов - 1882, Черевих *земљорадник, борац*
Гојковић, Гојко Младенов - 1889, Черевих *колар, неборац*
Дејановић, Милан Миланков - Сремски Карловци
Диклић, Бранко Савин - Петроварадин *чиновник, борац*
Докић, Милорад Ђурин - 1889, Черевих *земљорадник, неборац*
Жабић, Илија Младенов - 1879, Черевих *земљорадник, неборац*
Живановић, Живан Петров - Сремски Карловци *йшамбурац, борац*
***Елмер, Јосип Антунов** - 1884, Черевих *сйолар, неборац*
Ивановић, Вучић Радомиров - Нештин
Илић, Петар Николин - 1896, Сремски Карловци *земљорадник, борац*
Исајевић, Димитрије Милошев - Лединци *кројач, неборац*
Јеврић, Стеван Андријин - 1888, Сремски Карловци *райћар, неборац*
Јелкић, Милош Љубомиров - Сусек
Јеремић, Живко Микин - Раковац *земљорадник, неборац*
Карановић, Јосим - Сремска Каменица *борац*
Карановић, Сава Лазарев - Сремска Каменица *земљорадник, борац*
Ковачевић, Митар Петров - Сремска Каменица *земљорадник, борац*
Костић, Коста - Раковац *борац*
Кузмановић, Милан Божин - Лединци *земљорадник, борац*
Кузмановић, Никола Тодоров - Сремски Карловци *земљорадник, борац*
Лазаревић, Живан Павлов - Сремски Карловци
Лазаров, Лазар Васин - 1873, Черевих *земљорадник, неборац*
Лупуров, Петар Васин - 1887, Сремски Карловци *земљорадник, борац*
Максимовић, Марко Лазарев - 1892, Сремски Карловци
Малетић, Богдан Гаврин - 1892, Сремски Карловци *борац*
Маринковић, Павле Светозаров - Лединци *земљорадник, борац*
Матић, Милисав Стевин - Лединци *земљорадник, борац*
Мирковић, Јован Миљанов - Лединци *земљорадник, борац*
Мирковић, Ђока Стеванов - 1892, Буковац *земљорадник, борац*
Михелчић, Жарко Шандоров - 1879, Буковац *земљорадник, неборац*
Недељковић, Платон - Лединци *земљорадник, борац*

Ненадовић, Јаша Миливојевић-Мишин - Ириг земљорадник, борац
 Николић, Стеван Светозаров - Лединци фабрички радник
 Николић, Живан Светозаров - 1899, Срем. Карловци райар, неборац
 Нинковић, Влајко Владин - Лединци земљорадник, борац
 Павловић, Тривун Симин - 1887, Сремски Карловци райар, борац
 Пантелић, Паја Миланов - Лединци земљорадник, борац
 Паунић, Станимир Митров - Баноштор
 Петровић, Петар Антунов - Буковац земљорадник, борац
 Поповић, Максим - Лединци оштински бележник, борац
 Поповић, Стеван Милорадов - Черевих
 Поповић, Сима Митин - Черевих
 Радосављевић, Никола Јованов - Војка пшеничар, борац
 Радосевић, Јован Лазарев - Буковац земљорадник, борац
 Ракић, Стеван Митин - Лединци земљорадник, борац
 Ручевић, Антун А. - Микановци, Винковци
 Савић, Митар Тодоров - Сремска Каменица земљорадник, борац
 Сенешан, Павле Николин - 1872, Сремски Карловци райар, борац
 Сентомашки, Тодор Прокин - 1881, Сремски Карловци борац
 Селир, Винко Јосипов - Сремска Каменица земљорадник, борац
 Србин, Милан Васин - 1883, Черевих земљорадник, неборац
 Срдановић, Стеван Глигоријевић - Путинци
 Станков, Лазар Васин - борац Буковац земљорадник
 Станков, Стеван Цветин - 1895, Буковац земљорадник, борац
 Станковић, Ђорђе Петров - Сремска Каменица земљорадник, борац
 Стефановић, Душан Илијин - 1884, Сремски Карловци борац
 Стојадиновић, Павле Ацин - 1882, Срем. Карловци шумар, неборац
 Стојаковић, Игњат Јаковов - 1889, Буковац земљорадник, борац
 *Суботин(ћ), Радован Миланов - 1893, Чортановци земљорадник
 Сударски, Сава Младенов - Раковац земљорадник, борац
 Танкосић, Паја Васин - Лединци земљорадник
 Танкосић, Јован Кузманов - Лединци земљорадник
 Тешић, Петар Кузманов - Раковац земљорадник, неборац
 Тодоровић, Милорад Димитријевић-Митин - Лединци земљорадник
 Томашевић, Максим Ђорђевић - Бешка
 Фаоровић, Живко Ђокин - Лединци земљорадник, борац
 Фратричевић-Драгичевић, Павле Магдаленин - 1883, Сремски Карловци земљорадник, неборац
 Фујка, Аћим Стеванов - Марадик земљорадник, борац
 Цветић, Димитрије Алексин - Сремски Карловци
 Цветнаревић, Радивој Николин - Лединци земљорадник, борац
 Чарубић, Милан Стеванов - Раковац земљорадник, борац
 Шпиц, Емил Јаковов - 1895, Сремски Карловци, райар, борац.

Према подацима које је за новосадски *Дневник* приредио Михајло Стојаковић (1923-1997), историчар српског добровољачког покрета, још неколико добровољаца из Срема надељено је земљом на бачкој страни(72). То су:

Бурна, Марко Димитријев - из Сремских Карловаца, у Ковиљу
Вилић, Божа Митров - из Каменице, у Каћу
Јанковић, Стеван Митин - из Буковца, у Футогу
Милинковић, Никола Ђокић - из Лединаца, у Футогу
Милић, др Ђорђе Душанов - из Сремских Карловаца, у Товаришеву
Мирилов, Бранислав Јованов - из Сремских Карловаца, у Темерину
Михајловић, Славко Михајлов - из Сремских Карловаца, у Будисави
Мишковић, Милан Перин - из Свилоша, у Футогу
Мрђан(ин), Петар Стеванов - из Сремских Карловаца, у Ковиљу
Несторовић, Василије Тодоров - из Сремских Карловаца, у Каћу
Нинков(ић), Жарко Ацин - из Визића, у Ковиљу
Пантелинац, Стеван Јованов - из Лединаца, у Ветернику
Пантелинац, Илија Радин - из Лединаца, у Ветернику
Поповић, Петар - из Сремских Карловаца, у Станишићу
Станковић, Тодор Георгијев - из Раковца, у Футогу
Стефановић, Стеван Константинов - из Сремских Карловаца, у Новом Саду.

Тешко стићи до права на земљу. Прве послератне године, делу српских добровољаца из сремских подунавских села дато је на обраду нешто земље у оквирима сеоских хатара, а део њих, због тога што тамошњи земљишни фондови нису били довољни за све *месне* добровољце, пребачен је на леву обалу Дунава, у Бачку. Из једног писма неколицине добровољаца из Черевиха, објављеном у новосадској *Засјави* 6. новембра 1920. године, видимо да је већина добровољаца из њиховог села добила земљу у футошком хатару, на потесу Крнђела. „Иако је то земљиште... од скеле удаљено 3-4 км., ипак смо га примили, пошто није било за нас у Черевиху, а ни у Футогу земљишта ближе. Какве смо тешкоће морали савлађивати у недостатку потребних стаја, док земљу нисмо обрадили, и коликим смо трошковима били извргнути на скели услед честог прелажења преко Дунава, док нисмо летину у место превукли, то може да појми сваки ратар, а нарочито онај, који је у туђем атару земљу радио, па да и не истичемо Дунав као природну и највећу препреку, нарочито у случају ветра, када је прелаз преко њега онемогућен за два-три дана па и више. Ми добровољци све тешкоће мирно смо савлађивали, уверени, да тако мора да буде, јер подеснија земљишта за нас нема.

Но шта се десило? Још ми летину нисмо ни сабрали, кад опазисмо, да се на нашем земљишту обављају нека мерења. Кад смо се распитивали, у какву сврху се воде та мерења, одговорено нам је, да ће на нашем земљишту добити земље футошка сиротиња, а ми добровољци да ћемо добити земљиште под Кером (Змајевом – ИП), свега 28 км. удаљено, или код Три Храста, свега 10 км. удаљено од скеле”.

Разумљиво је било што су добровољци из Черевиха протес-товали против тога, иако њима ни на памет није падало да се буне „што ће и сиротиња да добије земље”; не само због превелике удаљености, већ су они били незадовољни и чињеницом да њихова добровољачка организација није била извештена ни о премеравању ни о премештању. Добровољци су се потрудили да се са „футошком сиротињом”, или барем са њиховим представницима, договоре да, „с обзиром на споменуте тешкоће и удаљеност, на што су у своје време упозорени и умољени надлежни, да останемо и надаље на своме месту, а футошка сиротиња да добије она места која су одређена, по чувењу, за нас добровољце? Сама футошка сиротиња се споразумела у том смислу са нама”, јер она, будући да дотле ништа и није добила, могла је бити задовољена и „земљиштем под Кером”, односно у будућем степановићевачком хатару.

У потрази за својим правом и срећући се са челницима старо-футошке општине, черевихки добровољци закључили су да „има некога, коме... сметају” и да намеравано премештање на превелику даљину има за циљ да их наведе на одустајање од захтева за добровољачком земљом. Општински подбележник у Старом Футогу, Србин, није ни био вољан да разговара са „безобразницима”, нарочито због тога што су они, Срби из Черевиха, дошли да траже посед „у туђој земљи”.

Њихово обраћање „надлежном месту” имало је одређеног ефекта, утолико што су они, с јесени 1920. године, укључени у добровољачке захтеве из других сремских села са северног обода Фрушке горе да добију земљу на Котековом поседу, који се на северу граничио с керским хатаром. „Њихов захтев уважио је Жупанијски аграрни уред, те им је посебним решењем доделио земљу на Марија мајуру (данас Степановићеву – ИП). Али заступник главног повереника (Драгомир Ђеремов, аграрни повереник у Новом Саду – ИП) није одобрио решење Жупанијског аграрног уреда, јер је сматрао да грофу Котеку треба оставити на слободно располагање 800 кј на Марија мајуру, »за одржавање узорног млекарства које тамо постоји«, иако су сремски добровољци поменутиим решењем били добили само 442 кј на Марија мајуру. Изгледало је да ће... сремски добровољци остати без земље... али до тога није дошло захваљујући интервенцији Радослава Марковића, повереника за аграрну реформу за срез иришки. Наиме, Р. Марковић је Министарству за аграрну реформу упутио једну представку у којој је тврдио да је заступник главног повереника због неоснованих разлога спречио добровољце из Черевиха, Лединаца, Раковца, Буковца, Каменице и Сремских Карловаца да добију земљу на Котековом поседу. Министарство за аграрну реформу је повело истрагу

о целом овом случају и после обављене истраге обавестило Жупанијски аграрни уред да је утврђено да је заступник главног повереника бранио интересе поседника Котека, те да је неистинита његова тврдња да Котекова млекара снабдева млеком државну болницу и друге хуманитарне установе у Новом Саду и да је зато потребно сремским добровољцима доделити земљу на Марија мајуру. Жупанијски аграрни уред је прихватио мишљење Министарства, иако је у међувремену, макар колико то изгледало чудно, стао на становиште да би, ипак требало сачувати Котекову млекару, па је сугестије Министарства за аграрну реформу спровео у дело и сремским добровољцима доделио 551 кј земље. Котек је поднео жалбу против »незаконитог« одузимања земље, коју је Жупанијски аграрни уред у свом допису Аграрној дирекцији за Војводину 22. новембра 1920. прокоментарисао на овакав начин:

»Овај је уред ради поодмаклог времена сетве као и ради притиска добровољаца и јавног мњења своју одлуку на терену провео, те добровољце увео у посед ради чега се умољава да се одлука овог уреда потврди, а жалба одбије«.

Разуме се да је Аграрна дирекција могла само да потврди Уредову одлуку, што је и учинила” два дана касније⁽⁷³⁾.

Добровољци муку муче с администрацијом. Почетком тридесетих година појавила се у административном општењу категорија добровољаца под називом „непризнати добровољци”. Били су то српски ратници којима је непосредно после Светског рата добровољачки статус већ био признат решењем Министарства војног, али им је новим законским одредбама наложено да „обнове” своја добровољачка уверења; без нових добровољачких уверења, која су петнаест година после рата морали поново „вадити” из истог оног Министарства војног, добровољци више нису сматрани добровољцима. Једнаке судбине били су и они добровољци који своја добровољачка уверења нису „на време” доставили администрацији на увид, ради провере.

Тако, на пример, међу добровољцима насељеним на колонију Степановићево, поред двадесет тројице „непризнатих добровољаца”, нашло се још четрнаест оних који нису благовремено „потврдили” своје учешће у Светском рату. Од укупно тридесет седам „грешника”, дванаесторица (или дванаесторо) њих били су наследници погинулих или умрлих добровољаца. Углавном, били су то неписмени људи, невични административним замкама постављаним и њиховим покојним прецима и њима самима. Није им било лако: „добровољцима без добровољачких уверења”, или с уверењима које нису благовремено доставили на „проверу”, остављен је рок од

свега два месеца да свој пропуст оправдају. У супротном, „у смислу наређења Министарства пољопривреде бр. 7482/Vla/33. год. земља се одузима ако у року од дана саопштења ове одлуке не докажу своја добровољачка својства и не допринесе остале потребне податке за утврђивање”.

Да то не би личило на голу претњу, истом одлуком, под бројем 15726/34 од 25. јануара 1935. године, правним наследницима српског добровољца Милутина Јоксимова Носовића из Степановићева одузета је аграрна земља, јер Милутин није стигао да „на време” замени своје „истрошено” добровољачко уверење, а његов син није стигао да „умре на време”, после очеве смрти и са замењеним добровољачким уверењем, како би могао наследити његову „добровољачку компетенцију”. После смрти Милутинове, који је, дакле, надживео свог ожењеног сина, снаха Милица и унук Босиљка и Јела нису се по Закону о добровољцима могле појавити као наследници; њима није припадало право на наслеђивање добровољачког имања, пошто се грађанско право није могло примењивати на добровољачку земљу!

Нажалост, није то био једини случај да се правни наследници умрлог добровољца не могу позивати на своја наследна права. Кад је, примера ради, 11. априла 1936. године умро добровољац Игњат Стојаковић из Буковца, наделен земљом у Степановићеву, Комисија за ликвидацију аграрне реформе на подручју Дунавске бановине могла је само констатовати да покојник није био жењен, да му родитељи нису живи и да су са њим, у заједничком домаћинству, живеле две неудате сестре, обе од по четрдесетак година. Игњатова добровољачка земља одмах је одузета, он брисан из списка наделених добровољаца, а „предметна земља стављена је на расположење аграрним властима из разлога што је умро, а његови наследници нису могли удовољити ставу 3. члана 3. Закона о добровољцима, да им је покојни добровољац у часу смрти био једини храниоц, пошто су исти већ одрасли и способни за самостално издржавање а поред тога поседују и властите земље”. Аграрне власти могле су из тих чињеница извући закључак да „како пок. добровољац Стојановић Јакова Игњат за живота није постао грунтолни власник предметне добровољачке парцеле, то се питање утврђивања наследника не може вршити по грађанском закону, већ једино по Закону о добровољцима у коме је чл. 3. предвиђен нарочити ред наслеђивања умрлих добровољаца”.

Одговор на жалбу покојникових сестара био је неумољив. Најпре, у смислу члана 17. Правилника за извршење Закона о добровољцима, наследник „мора да докаже да му је погинули или умрли добровољац био једини хранилац. За овакво доказивање није до-

вољно уверење надлежног општинског суда у коме се једноставно констатује да је погинули или умрли добровољац био хранилац лицу коме се по тражењу издаје такво уверење, већ исто има да садржи документовано образложење: кад је погинули или умрли добровољац, како и за које време био једини хранилац заинтересованоме лицу, као и колика је у то време била просечна зарада храниочева, а колика и каква заинтересованог лица; колико је у даном времену хранилац имао година, а колико лице које је он издржавао, као и колико је хранилац давао таквоме лицу на име сталне или повремене исхране и других потреба у циљу пристојног издржавања”.

Све ове законске и правилничке „питалице” о заради, „повременој исхрани” и „пристојном облачењу” биле су само вербално покриће за полазни став да се на добровољачку земљу не примењује грађанско право и да је круг могућих наследника умрлог добровољца био толико сужен да се једном надељена добровољачка земља могла без великих заврзлама повратити у аграрни фонд, за надеобу неком новом добровољцу, да ли „признатом”, да ли „са листе чекања” на признавање. Врло често, та „добровољачка чекаоница” била је непроходна. Није без значаја ни чињеница да се септембра 1940. године у административном поступку већ налазило приближно 12.000 молби за признање добровољачког својства поднесених до августа претходне године и да се у Министарству финансија очекивало позитивно решење за све њих. Истовремено, свима још увек „непризнатим добровољцима” било је остављено да до 31. децембра 1942. године поднесу молбе за признање добровољачког статуса и добијање државних обвезница. У међувремену, септембра 1940. године, Министарство финансија је извештавало да „у Министарству војске и морнарице има до данас поднетих молби за признање добровољачког својства око 60.000 од којих, према мишљењу шефа добровољачког отсека у Министарству војске и морнарице, биће одбачено око 20.000 молби, тако да ће бити признато добровољачко својство још 40.000 лица... Сем ових молби постоји и око 10.000 молби благовремено поднетих Министарству војске и морнарице али остале нерешене до 8 децембра 1938”. Било је тада и око 1.000 већ признатих добровољаца који се „из буди којих разлога нису пријавили” да преузму већ остварена права, углавном у обвезницама. Проистиче из тога да се крајем 1940. године званично процењивало да се број добровољаца може повећати за око 51.000. У Министарству финансија, односно у његовом Отсеку ратне штете, где се доиста водило рачуна о штедњи буџетских средстава, био је тада формулисан и предлог да рок за признање добровољачког својства не би требало продужавати преко 30. марта 1941. године, а и то само за оне добро-

вољце којима је то својство већ било признато, али је касније, у жалбеном поступку, поништено.

Иначе, сваки поступак за поништавање добровољачког својства одређеном добровољцу био је законски заснован и вођен је на основу Закона о добровољцима од 31. августа 1928. и његовим изменама од 18. септембра 1930. године. Кључну тачку тог законског текста представљала је одредба да сви добровољци морају доказивати своје добровољачко својство тако што ће од Министарства војног затражити ново добровољачко уверење. А у том поступку могло се сматрати нормалним да неки давно „потврђени” добровољац остане без новог уверења. Тако нешто десило се и Милораду М. Тодоровићу из Раковца, који је надељен добровољачком земљом у Степановићеву. Тодоровић је, наиме, у складу са наведеним Законом затражио да му се изда ново добровољачко уверење, али је решењем Министарства Војске и Морнарице Ђ.Д. бр. 10540 од 22. новембра 1934. године био одбијен. Да ли због тога што је већ тада био болестан, или због тога што се, неписмен, није могао нагађати с администрацијом, или можда због обоје, Тодоровић је прекинуо преписку. Непуне две године касније, 8. августа 1936. године, он је умро.

Већ средином септембра исте године, Марко Глигоров Поповић, један од добровољаца који је у Степановићеву чекао на добровољачку парцелу, пријавио је Краљевској банској управи у Новом Саду да је „непризнати месни добровољац” Милорад Тодоровић умро и затражио да се упражњена парцела додели њему. Поступак је тако започет, а од Тодоровићевих наследника затражено је да пружи доказе о свом праву на наслеђе. Пошто је Комисија за ликвидацију аграрне реформе већ крајем априла 1937. године брисала Милорада Тодоровића из списка надељених, Милорадов син Димитрије уложио је жалбу на такво решење. Суштина његове жалбе била је садржана у наводу да је Милорад Тодоровић „године 1920, 6 новембра, добио... по Министарству Војске и Морнарице односно Министарству за Социјалну политику и Инвалиде Београд уверење добровољачко у којим се признаје да је мој отац... добровољац борац а према списку добровољаца заведеног под бројем Ф.Ђ. 11401” и да „уверење носи број 50.919”. Сасвим разложено, у жалби је постављено питање „на основу чега и на који начин је мој отац брисан из списка добровољаца а и да касније у списковима добровољачким није пронађен код Министарства Војске и Морнарице у Београду када је могао 1920 године у списку се пронаћи да је... стварно добровољац-борац”. Са тим у вези, он тражи од Комисије за ликвидацију аграрне реформе да се она „обрати Министарству и да се списак о којим је реч пронађе и под тим бројем види тко је од добровољаца уписан”.

Дотле, Комисија је обавила консултације са Ђенералштабним одељењем Министарства војске и морнарице и од њега, под бројем Ђ.Д. 2209 од 12. априла 1937. године, сазнала оно што се и раније знало: „Именовани је решењем ЂД бр. 10540 од 22. XI. 1934. године одбијен од добровољачког потраживања т.ј. није признат за добровољца”.

Даље је све ишло по аутоматизму: донесена је одлука којом се Милораду Тодоровићу из Раковца одузима „добровољачко-борачка компетенција на поседу Шенборн Палавичино у к.о. Степановићево... од 8 кј. 1100 кв.хв”, а он „брише.. из списка надељених добровољаца из разлога јер је умро, а његово добровољачко својство није признато решењем Министарства Војске и Морнарице”. Без икаквог резултата остала је и накнадна жалба Милорадове удовице Љубице; све се завршило у оквиру Краљевске банске управе Дунавске бановине и њене Комисије за ликвидацију аграрне реформе, пошто је 26. новембра 1937. године тој Комисији наложено да „саопштите Тодоровић уд. Љубици уз потпис на овом акту, да се одбија од њеног тражења а из разлога, што је овај предмет окончан одлуком ове Управе III Бр. 22575/37.г. и што је са предметном аграрном земљом већ диспонирано према одобрењу Г. министра пољопривреде Бр.39524/VIa/37. г. од 31. маја 1937.г.”

У свему томе, за државну администрацију било је сасвим небитно што су и Милорад Тодоровић и његови наследници својим захтевима прилагали Милорадово добровољачко уверење изdato 1920. године у надлежној институцији. А тамо, писало је да Министарство за социјалну политику и инвалиде, путем свог Одсека за добровољце, под бр. 50919 од 6. новембра 1920. године, „На молбу Милорада Тодоровића из Раковца среза Иришког, округа Сремског а на основу чл.2 Уредбе о добровољцима и добровољачких спискова Министарства Војног који се налазе при овом Министарству, издаје... УВЕРЕЊЕ да је Милорад Тодоровић из Раковца среза Иришког округа Сремског заиста добровољац према извешт. Мин. Војног под бројем Ф.Ђ. 11401. као добровољац борац, те стога има право на користи предвиђене Уредбом о добровољцима од 18 децембра 1919 год”.

Видљиво је из свега да ни Краљевска банска управа, ни Комисија за ликвидацију аграрне реформе, ни Министарство војске и морнарице, нису водили рачуна о кључној ствари у читавом проблему: како се могло десити да се једном добровољцу већ уписаном у добровољачки списак у Министарству војном избрише добровољачки статус и како се могло десити да се добровољачки спискови из Министарства војног изгубе. Одговор може бити само један: Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, доцније Краљевини Југославији, у којој су одлучујућу политичку улогу преузели пред-

ставници у Светском рату поражених Хрвата и Словенаца, одједном је постало важно да српских добровољаца буде што мање и да током Светског рата преузете државне обавезе према српским добровољцима буду што више сузбијене. Један од начина да се такве намене остваре био је и да се расположива документација о српским добровољцима „изгуби”, а поступак за остваривање добровољачких права искомпликује до крајности, чак до бесмисла. Другог објашњења нема⁽⁷⁴⁾.

Држава се, заправо, својски трудила да „тактиком изнуривања” потисне добровољачка права, рачунајући, ваљда, да ће пре одумрети добровољци него иста та држава чијем су стварању и они обилато допринели. Један од начина да се такав наум оствари био је и „изум” о обнови „истрошених” добровољачких уверења. Нажалост, са издавањем нових уверења ишло је врло тешко и споро, тако да су „добровољци без уверења” морали да се довијају, не би ли сачували надељену земљу.

По схватању неких добровољаца, највероватније оформљеном уз савет правних стручњака, опасност од могућих негативних последица успореног административног рада могла би се избећи факултативним откупом добијене добровољачке парцеле. Таквоме „трику” прибегао је и Ђока Т. Андрић из Степановићева, родом из Змајева, који је 29. јула 1939. године затражио од Министарства пољопривреде да му се одобри откуп надељеног аграрног земљишта. Из Андрићевог писма произилази да се он са својом четворочланом породицом настанио у Степановићеву фебруара 1920, те да је исте године, с обзиром на свој неборачки статус, добио на обраду неборачку парцелу од 5 к.ј. 340 кв.хв. Иако не каже по ком основу, Андрић је већ наредне године добио борачку парцелу од 8 к.ј. 1100 кв.хв., „коју земљу и данданас уживам и сам у својој властитој режији обрађујем са својом породицом”. Право да обрађује ову земљу потврђено му је и одлуком Комисије за ликвидацију аграрне реформе број 15726 од 25. јануара 1935. године. (Из једног записа Комисије за ликвидацију аграрне реформе, чијим је посредовањем ова молба послата Министарству, види се да је поменуто решење издато 1934. годину – ИП). „Како међутим, до данас нисам добио ново добровољачко уверење по новој Уредби, а молба ми се налази код Министарства Војске и Морнарице, то да ми се не би земља одузела (коју као што рекох обрађујем и уживам пуних скоро двадесет година) слободан сам молити МИНИСТАРСТВО, да ми благоизволи одобрити, да своју добровољачку парцелу од 8 кат. јутара и 1100 кв. хвати преведем на своје име путем факултативног откупа, пошто сам исту земљу добио од аграрних власти као добровољац-неборац и на своју породицу. Ово тим пре, јер ту своју земљу стално обрађујем ја сам са својом зад-

ругом у властитој режији од почетка 1920 године све до данашњег дана”.

Десет дана касније, 7. августа, из Одсека за добровољце у Министарству пољопривреде поручено је Андрићу да се не одобрава факултативни откуп земље, а „да му се додељена земља неће одузети док не добије ново уверење, већ у колико исти не буде признат за добровољца, да ће исти бити утврђен као месни аграрни интересент уколико испуњава законске услове по месном кључу”.

Претпоставка да Андрићу можда и неће бити потврђен добровољачки статус била је, по прилици, уобичајена пракса у Добровољачком одсеку, у коме је на десетине хиљада добровољачких захтева узалудно чекало на позитивно решење. Држави није било до ризика: рокови за признавање добровољачког статуса брзо су измицали, добровољци су постепено умирали још не заменивши своја уверења, а наследни ред у многим породицама „непризнатих добровољаца” или добровољаца под сумњом већ се губио. Добровољце је, значи, требало што дуже држати у недоумици, годинама, чак и кад се у истом том Одсеку зна, на пример, да је Министарство за социјалну политику и инвалиде, „на основу чл. 2 Уредбе о добровољцима и добровољачких спискова Министарства Војног, који се налазе при овом Министарству”, 23 марта 1921 године издало уверење Ђоки Т. Андрићу да је „заиста добровољац према извештају Мин. Војног под бројем Ф.Ђ. бр. 3430/21 као добровољац неборац”, са свим правима која му по истој тој Уредби припадају.

Што се тиче броја оних који су се до Другог светског рата учланили у Удружење ратних добровољаца 1912-1918, тамо су се углавном, у огромном броју, скоро искључиво, нашли добровољци који су преживели рат и који су могли започети и окончати административне формалности око признавања сопствених добровољачких права. Примера ради, у добровољачкој колонији Липар надељено је земљом укупно 257 за сада познатих носилаца добровољачких права, а 503 у добровољачкој колонији Степановићево. У Липару нашла се само једна удовица погинулог добровољца, у Степановићеву четири или пет, док су сви остали били преживели добровољци. Биће да је истоветан случај био и у осталим добровољачким колонијама, али и у местима у којима је установљен списак месних добровољаца; у монографији Брестача посебно је истануто да је пописано само петнаест живих добровољаца!

Погинулих добровољаца скоро да нигде и нема.

Простор за даља истраживања. Учешћем српских добровољаца у Првом светском рату наша историјска наука није се премного бавила. Ако је о добровољцима и писано, било је то само уз-

гредно, тек као информација да је добровољаца било и да су „чак” постојале посебне добровољачке јединице. За тај свој пропуст, наравно, историчари се могу правдати и чињеницом да у војним архивама не постоје уредни спискови добровољаца придошлих у јединице, чак ни кад се ради о великим групама. Највећем броју спискова, ако их је и било, изгубио се сваки траг, из разних разлога, а некад, највероватније, у списковима није ни бележено да се ради о добровољцима; понегде, спискови нису ни сачињавани, јер за то није било ни времена а, чини се, ни у војним командама није се сматрало да су такви спискови неопходни. Не сме се, наравно, занемарити ни потреба да се породице српских добровољаца из српских крајева под Аустроугарском, непријатељски расположеној према Србији и Црној Гори, заштите од прогона тамошњих власти, ако би се знало за њихова имена. Дода ли се томе и „тихи” труд појединих војних команди да затуре трагове о стварном броју добровољаца и тако „очувају” одлучујућу војничку улогу редовног армијског састава, разумљиво је што се број добровољаца и њихова улога у војним активностима особито не истичу. Због свега тога, да се број добровољаца не би ни приближно могао пратити, на самом почетку Светског рата српско Министарство војно наредило је „да се добровољци не формирају у засебне добровољачке команде, нити да се на започетој основи скупљају сами, у веће гомиле”. Таква наредба издата је јер је добровољаца у Србији већ било довољно за „засебне добровољачке команде”, а било је неупутно да се они самоиницијативно окупљају „у веће гомиле”. Због свега тога, али и из многих других разлога, никад се са сигурношћу неће установити колико је добровољаца учествовало у ратним операцијама српске и црногорске војске, било у борачком саставу, било у ономе што се данас назива логистиком. Можда због свих тих ограничења историчари се нису ни упуштали у неки озбиљнији покушај да добровољцима доделе иоле видљиво место у нашој новијој националној историји⁽⁶³⁾.

Ако се, дакле, не зна ни колико је добровољаца учествовало у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе 1912-1918. године, још је мање могућности да се сазнају сва њихова имена. „Целе породице, па чак и мале заједнице, ишчезле су без трага и никада се више за њих није чуло”⁽⁶¹⁾. За судбину многих добровољаца нису сазнали чак ни њихови најближи, а за немали број, нарочито оних који су радили у Сједињеним Државама, није се ни знало да су ратовали као добровољци, још мање да су погинули на неком од европских ратишта, углавном по Србији и на Солунском фронту.

Ипак, све то не би требало да обесхрабри или заустави будуће истраживаче српског добровољачког покрета. И најмање ново

сазнање може понекад отворити простор за расветљавање нечега што се до сада могло само наслућивати или се чинило „романтизмом” или „фантастиком”(62).

Овај рад још је један покушај да се истраживања о српским ратним добровољцима из Срема помакну са нулте тачке.

*****Овај текст, у нешто краћој верзији (без одсека под насловима: **Богородичине сузе, „Званични” добровољци, Преузето из разних извора и Тешко стићи до права на земљу**), објављен је најпре у Зборнику Завичајног музеја Рума, двоброј III-IV, Рума 1999-2000, а потом и у ауторовој књизи *Сјаринци и новци*, Нови Сад 2000, 9-56.

Текст се овде поново објављује, у уверењу да преко хиљаду осамсто нових имена, праћених осталим прилозима, Читаоцу може помоћи да употпуни представу о српском добровољачком покрету (не само у Срему) током ослободилачких ратова 1912-1918.

Напомене, литература, извори

1 И. Петровић, *Војводина Српска 1918*, Нови Сад 1996, 78-82.

2 **Оскар фон Поћорек**, или **Потиорек** (Блајбург, 1853 – Клагенфурт, 1933), аустроугарски генерал. Од 1911. шеф Земаљске владе у Босни и Херцеговини. На почетку Светског рата командовао казненом експедицијом против Србије, односно аустроугарском Балканском војском која је преко Дрине и Саве упала у Србију; после жестоких борби на Церу (18-24. септембар 1914), његове армије одбачене су на полазне позиције. У поновљеној офанзиви (16-24. септембра), и после битке на Дрини, обе стране прешле у одбрану; продор аустроугарске војске у унутрашњост Србије (половином новембра) заустављен је у Колубарској битки, да би српском противофанзивом од 3. до 16. децембра 1914. године Србија била поново ослобођена. Због неуспеха у тим операцијама, Поћорек је одмах пензионисан.

3 **Радован Срдих** (Шашинци, 1940), историчар. Гимназију свршио у Сремској Митровици, а Филозофски факултет у Београду. Радио најпре као средњошколски професор, а од 1970. у Архиву Срема у Сремској Митровици; једно време био и његов директор.

4 Р. Срдих, *Бијка на Леђију*, Неготин 1994, 72-75.

5 И. Петровић, *Наведени рад*, 82.

6 *Истио*, 63-65.

7 Тоша Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914 и Маџари*, Нови Сад 1936.

8 **Јаша Томић** (Вршац, 1856 – Нови Сад, 1922) новинар, књижевник и политичар. Основну школу учио је у Вршцу, а гимназију у Темишвару и Кечкемету; у Бечу најпре студирао медицину, а затим књижевност, али је све то запустео зарад политичке борбе. Његово књижевно стваралаштво представљало је, у ствари, покушај књижевне обраде политичких теза које су у првом периоду имале социјалистичку, а касније грађанско-радикалну садржину. Као оснивач групе такозваних вршачких социјалиста, постао је године 1884. уредник *Заставе* и наследник Светозара Милетића (1826-1901) у Српској слободоумној странци, која 1891. добија назив Српска народна радикална странка; стварни вођа српских радикала у Војводини, уредник страначког листа, писац програмских брошура и самог програма, аутор бројних новинских текстова и посебних публикација, изузетно је утицао на идеолошко-политичку оријентацију и страначког чланства и многих читалаца који формално и нису припадали Радикалној странци. Због убиства Мише Димитријевића (1846-1889), новинара и политичког радника, лидера Српске либералне странке у Угарској, потпредседника Књижевног одељења Матице српске (после низа полемика које су се претвориле у лични обрачун), од 1890. до 1896. године провео у затвору. Током Првог светског рата извесно време био у интернацији: у Јегри, Мезетуру и Сегедину. Године 1918. најпре председник, а затим политички референт Српског народног одбора у Новом Саду. У присаједињењу Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији његова улога била је одлучујућа.

9 **Ђура-Ђорђе Кресојевић** (Чортановци, 1852 – Сремски Карловци, 1923), адвокат, национални радник. У Српско-турском рату 1876-77. године добровољац и учесник битака на Дрини. Тридесет година председник Српске народне радикалне странке (иако је њен неспорни и стварни шеф био Јаша Томић), председник оба њена средишња одбора (за Угарску и Хрватску) и председник Централног одбора састављеног од представника обају средишњих одбора; потпредседник Народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима и народно-црквени фишкар (правобранилац) до укидања црквено-школске аутономије. Од избијања Светског рата до јула 1917. године, заједно са женом и децом у интернацији и по угарским затворима.

10 **Жарко Миладиновић** (Ердевик, 1862 – Београд, 1926), адвокат. Гимназију је учио у Новом Саду и Осеку, а правне науке у Бечу, где је стекао и докторат. Бавио се публицистиком; написао је већи број правних расправа. Рано је ушао у политичку борбу, као присталица Радикалне странке; вођа сремских радикала;

због националног рада прогањан је и затваран. Дуги низ година био је народни посланик у Народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима. Члан Народног вијећа у Загребу; *spiritus movens* румског Збора изасланика 24. новембра 1918. године. Посланик у Народној скупштини СХС. Од 24. децембра 1921. до 16. децембра 1922. године министар пошта и телеграфа. После Првог светског рата био је врло ангажован у аграрној реформи. Насеље Солнок, на путу од Руме према Пунцима, по њему је преименовано у Жарковац. Сахрањен је у Руми, на Православном гробљу.

11 **Милан Недељковић** (Сремска Каменица, 1865 – Сремски Карловци, 1934), професор историје и немачког језика, писац и политичар. Секретар Главног одбора Радикалне странке; осамнаест година председник црквене општине у Карловцима; дуги низ година члан карловачке конзисторије и заменик главног школског референта аутономних српских конфесионалних школа у карловачкој митрополији. Сарађивао у *Бранковом колу* и *Лейпцигској Матици српске*; бавио се књижевном критиком. У погледу уједињења није био особито радикалан; заступао тезу да Војводина тај посао треба да уради преко Народног вијећа у Загребу. До 1926. године директор Трговачке академије у Новом Саду.

12 И. Петровић, *Наведени рад*, 82-86.

13 **Мирон Николић** (1846-1941), епископ пакрачки педесет осам година; од 1907. до Светског рата три пута кандидован за српског патријарха, али је угарска влада увек одбијала да предлог изнесе цару на потврду; крајем 1913. и од марта 1914. до 1919. администратор карловачке митрополије. „Својим тактом према државним властима успевао је да отклони или ублажи многе невоље од цркве и народа”.

14 **Иринеј Ђирић** (Сремски Карловци, 1884 – Нови Сад, 1955), епископ бачки; богословске студије завршио на Духовној академији у Москви, семитске језике студирао у Бечу, а 1908. године промовисан за доктора философије. Пред Други светски рат председник Светског савеза за међународно пријатељство помоћу цркава. Бавио се књижевношћу; преводио са јеврејског, латинског, грчког, француског и немачког језика. Године 1943. именован за члана Горњег дома мађарског парламента; током Другог светског рата нашао се у истим неприликама као двадесетак година раније сви српски епископи у Аустроугарској, пре свих владика Мирон Николић, администратор Карловачке митрополије: јануара 1942. године, у току мађарске рације у Шајкашкој и Новом Саду, „познајући сву опасност која прети од рушилачких сила”, принуђен да „благочастивој пастви српске православне епархије Бачке”, изда проглас, очински препоручујући „да се не да завести на криви пут, него да у покорности законима ове земље, у вршењу својих дужности према Богу и држави, отклони сва зла и све тешкоће, које данашње време доноси”. Мимо прогласа, у више наврата интервенисао код мађарских власти да помилује српске родољубе осуђене на смрт и да се престане са мучењем ухапшених Срба; у сусрету са мађарским регентом Миклошем Хортијем (1868-1957) протествовао против одвођења српског живља на прислини рад; свој лични ауторитет заложиио за спасавање српске нејачи из логора у Шарвару и за њихов смештај и лечење у Бачкој. По ослобођењу стављен у кућни притвор, на разне начине малтретиран и оптуживан за „сарадњу с окупатором”; у притвору провео седамнаест месеци; приликом освећења привремене богомоље у Оџацима, уочи Преображења 1946. године, у налету разуларене светине био претучен тако да се једва спасао; свештеник који је са њим остао у парохијском стану био је избоден ножевима. После тог догађаја, владика Иринеј повукао се у самоизолацију и до краја живота није излазио из своје новосадске резиденције.

15 **Иштван Тиса** (1861-1918), гроф, мађарски политичар; убијен кад је мађарско Народно веће преузимало власт у Будимпешти.

16 **Митрофан, Милан Шевић** (1854-1918), епископ бачки; велики патрон Гимназије новосадске; само се његовој „реткој мудрости и угледу” може захвалити „да је ова гимназија за време рата, кад су остале просветне установе занемеле, радила”.

17 **Гаврило Змејановић** (Добановци, 1847 – Земунско Поље, 1932), епископ вршачки, белоцрквански и панчевачки од 1896. године. Замонашен 1882. године у Крушедолу, чији је архимандрит постао 1894. године; године 1908. саборском већином изабран за патријарха, али је мађарска влада одбила да предлог поднесе Фрањи Јосифу на потврду; носица златног крста са круном; члан магнатске куће угарског сабора. Пензионисан 1921. године; последње године живота провео код својих рођака у Земунском Пољу. По сопственој жељи сахрањен у Грабовцима, у Срему.

18 **Никола Радојчић** (Кузмин, 1882 – Београд, 1964), историчар; до 1920. године гимназијски професор у Сремским Карловцима. Члан Историјско-етнографске секције у југословенској делегацији на Мировној конференцији у Паризу 1919. године. Професор Универзитета у Љубљани; византолог и стручњак за националну историју средњег века, био је добро упућен и у новију историју; члан Српске академије наука.

19 Никола Радојчић, *Оживела Војводина*, Зборник Матице српске за историју број 51, Нови Сад 1995, 203.

20 *Југословенски добровољци 1914-1918 – Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт*, Зборник докумената, Београд 1980, 19-21.

21 Р. Срдиф, *Наведени рад*, 104-106.

22 Радисав Ристић, *Добровољци у одбрани Београда 1914-1915. године*, Добровољачки гласник број 6 Година V, Београд 1995, 35-48.

23 **Игњат Кирхнер** (Велики Бечкерек, данас Зрењанин, 1887 – Београд, 1944), активни поручник аустроугарске војске; чини се да је завршио Војну академију у Бечу. У сукобу са својим колегама, због тога што су они поспрдно говорили о српској војсци, најгласнијег у клеветању и омаловажавању српских војника убио и затим пребегао у Србију. Године 1931. Кирхнер је активни инжењеријско-технички пуковник у српској војсци. Погинуо у „савезничком” бомбардовању, док је са својим исписницима трошио време у једној кафани у суседству.

24 Р. Ристић, *Наведени рад*, 39.

25 *Истио*, 40-41.

26 *Истио*, 42.

27 *Истио*, 42-43.

28 Светислав Милутиновић, *Последњи браниоци Београда*, Зборник радова Агонија Београда у Светском рату, Београд 1931, 138-174.

29 Св. Милутиновић, *Наведени рад*, 167-174.

30 *Војна енциклопедија књига I*, друго издање, Одредница Београд, Историја 15) Операције око Београда 1915, Београд 1970, 569.

31 Живко Ј. Кезић, *Борба са непријатељем по београдским улицама*, Зборник радова Агонија Београда у Светском рату, Београд 1931, 104-137.

32 Ж. Кезић, *Наведени рад*, 106-107.

33 **Душан Туфегџић** (1873-1923), пуковник српске војске. Спада у ред најхрабријих команданата српске војске; у ослободилачким ратовима 1912-1918. године командовао пуком; организатор и први командант пешадијске школе гађања. Витез Карађорђевог ордена IV реда.

34 *Војна енциклопедија*, *Наведена одредница*, 569.

35 Ж. Кезић, *Наведени рад*, 107-109.

36 **Жика Живуловић** (1925), новинар. Дугогодишњи уредник *Веселе вечери* Радио Београда; сарадник у многим листовима и часописима.

37 Ж. Живуловић, *Тако је почео напад на Београд*, Добровољачки гласник број 6 Година V, Београд 1995, 54.

38 Р. Ристић, *Наведени рад*, 44.

39 *Војна енциклопедија*, *Наведена одредница*, 569.

40 Ж. Кезић, *Наведени рад*, 110.

41 **Драгутин Гавриловић** (Чачак, 1882 – Београд, 1945), пуковник српске војске. Војну академију свршио 1901. године; учествовао у свим ослободилачким ратовима Србије од 1912. до 1918. године; у последњој одбрани Београда 1915. године тешко рањен; витез Карађорђевог ордена. За време Другог светског рата у заробљеништву у Немачкој; умро непосредно по повратку у домовину.

42 *Војна енциклопедија, Наведена одредница*, 569.

43 Текст Гавриловићеве заповести код нас је навођен према потребама владајуће идеологије; после Другог светског рата није било упутно помињати краља, те су због тога, на више места, речи из заповести замењиване трима тачкама. Порука да је „наш пук жртвован за Краља и Отаџбину” замењивана је поруком да је „наш пук жртвован за част Београда и отаџбине”; тако је у свом сећању на Одбрану Београда записао и српски официр Ђорђе Себастијан Рош. У сваком случају, заповест је остала забележена по сећању, да ли Гавриловићевом, да ли неког од преживелих ратника из последње одбране Београда.

44 Здравко Васковић, *Последња резерва одбране Београда 1915 год.*, Зборник *Ажонија Београда у Свешком рају*, Београд 1931, 434-448.

45 Ж. Кезић, *Наведени рад*, 114-116.

46 *Истио*, 133-134.

47 Р. Ристић, *Наведени рад*, 44.

48 **Лазар Раквић** (1929-1992), историчар. Најпре средњошколски професор у Панчеву, Вршцу, Зрењанину, Београду и Новом Саду, а од 1974. године на Филозофском факултету у Новом Саду. Бавио се прошлосту Срба у некадашњој јужној Угарској, посебно њиховом историјом од 1848. године до краја Великог рата.

49 L. Rakić, *Iseljavanje iz Vojvodine krajem XIX i početkom XX veka*, Zbornik radova sa naučnog skupa Život i delo Mihajla Pupina Idvorskog (Novi Sad –Idvor, 1979), Novi Sad 1985, 90-93.

50 И. Петровић, *Верници Отаџбине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998, 290-407.

51 *Јужословенски добровољци 1914-1918*, Зборник докумената, 73-74.

52 Р. Срдић, *Наведени рад*, 103-106.

53 Св. Милутиновић, *Наведени рад*, 165.

54 Ж. Кезић, *Наведени рад*, 136.

55 *Ажонија Београда у Свешком рају*, Зборник сећања живих бранилаца, Београд 1931, 542-568.

56 *Добровољачки гласник*, Година V Број 6, Београд 1995, 101-105.

57 **Миливоје Момчиловић**, високи официр српске војске. После Светског рата постао генерал, али је у историју ушао као потпуковник и командант X кадровског пука у Одбрани Београда. Троструки витез Карађорђевог ордена: једном IV реда и два пута III реда.

58 Милан П. Костић, *Из Првог светског рата 1914-1918*, Зборник Матице српске број 51, Нови Сад 1995, 157.

59 *Истио*.

60 **Милан П. Костић** (1895-1964), адвокат и публициста. Био перовођа великог Збора Сремаца у Руми који је 24. новембра 1918. године донео одлуку о непосредном присаједињењу Срема Краљевини Србији; наредног дана, као изасланик румског Збора, присуствовао Великој народној скупштини у Новом Саду, која је одлучила да се Банат, Бачка и Барања непосредно присаједине Краљевини Србији; својим записима сачувао траг о тим значајним суповима. После Првог светског рата адвокат и јавни бележник у Иригу, Сремским Карловцима и Земуну.

61 Моница Крипнер, *Жене у рату – Србија 1914-1918*, Београд 1994, 184-185.

62 Никола Б. Поповић, *Бројно стање и национална структура добровољаца у српској војсци у Првом светском рату*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996. године, Београд 1996, 273-281.

63 И. Петровић, *Свети српски рајници и још*, Нови Сад 1999, 49.

64 **Михаило Живковић** (1856-1930), ђенерал српске војске. У српско-турском рату 1877-78. године командовао батаљоном; управник Војне академије 1908. и 1909-1912. године, а у међувремену министар војни. У Првом балканском рату командовао Ибарском војском, а у Светском рату Одбраном Београда. Године 1916. у Одеси формирао Српски добровољачки корпус и био његов командант; пензионисан јуна 1918. године, непосредно по доласку Корпуса на Солунски фронт.

65 **Војин Максимовић** (Кладово, 1876 – Линген, 1942), ђенерал Југословенске војске, војни историчар. Војну академију завршио 1896. у Београду, а руску Николајевску генералштабну академију 1905. године. Због подршке побуни у крагујевачком гарнизону (1906), изазваној лошим материјалним положајем подофицира, осуђен на десет година затвора; после три године помилован, а 1913. године активан у чину мајора. У Добруци начелник штаб Прве српске добровољачке дивизије. После рата професор Војне академије; вршилац дужности великог жупана у Загребу; командант Зетске дивизијске области. Умро у немачком заробљеништву.

66 *Сјоменица Прве српске добровољачке дивизије 1916-1926*, Београд 1926, на крају књиге, на укупно петнаест страна, без нумерације.

67 *Добровољци у рајтовима 1912-1918*, Београд 1971, 55-61.

68 *Истѐ*, 55-59.

69 Св. Милутиновић, *Наведени рад*, 172-174.

70 *Добровољци у рајтовима 1912-1918*, Београд 1971, 355-357.

71 *Добровољци у рајтовима 1912-1918*, Београд 1971, 133.

72 **Михајло Стојаковић**, *Српски добровољци у ослободилачким рајтовима*, Дневник Нови Сад, 8-25. новембра 1993.

73 **Никола Гаћеша**, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918-1941*, Нови Сад 1968, 186-187.

74 **Васо Колак**, **И. Петровић**, *Добровољачка колонија Сјећановићево*, Нови Сад 1999, 56.

75 *Југословенски добровољци у Русији 1914-1918*, Београд 1977, 298, док. 215.

76 *Исто*, 305, док. 215.

77 *Исто*, 5-6, док. 11 и 12.

78 *Српско коло* број 40. и 41, Београд 1919.

79 **П. Милошевић** et al., *Сремскомиштровачка хроника*, Нови Сад 1987.

80 **Владимир Томић**, *Краљевци у прошлости*, Краљевци-Рума 1994.

81 **Сретеније Зоркић** и **Петар Вукелић**, *Хроника Сурдука*, Нови Сад 1984.

82 **Владимир Томић**, *Доњи Пејровци кроз векове*, Рума 2001.

83 **Василије Петковић**, *Висови равнице*, Нови Сад 1988.

84 **Радисав Ђорђевић** et al., *Рума у средишњој Срема*, Рума 1991.

85 **Сима Томовић**, *Шид*, Шид 1973.

86 **Милан Живојновић**, *Пројар кроз историју*, Београд 1988.

87 **Будимир Марин**, *Марјинци у вихору раја*, Нови Сад 1984.

88 **Анђелко Ердџанин**, *Хроника сремског села Војка*, Стара Пазова 1997.

89 **Миленко Остојић**, *Нејокопени – Хроника Врдника и околине*, Б.М. 1989.

90 **Владимир Томић**, *Трагови у времену*, Вогањ 1996.

91 **Светозар Николић**, *Бресњач у рају и револуцији*, Нови Сад 1986.

92 **Радомир Прица**, *Грђуревици у револуцији*, Нови Сад 1986.

93 **Р. Прица** и **Јованка Дражић**, *Партизанско село Манђелос*, Нови Сад 1990.

94 **Милош Б. Лукић**, *Немирно ођњиније*, Нови Сад 1967.

95 **Радован Срдић**, *Јарак у рају и револуцији*, Нови Сад 1987.

96 **Владимир Владица Томић**, *Појинци 1308-2000*, Рума 2000.

97 **Светозар Клевернић** et al., *Добринци*, Нови Сад 1998.

98 **Ристо Јеремић**, Прилози за биографски речник војвођанских Срба лекара од 1756 до конца 1940, Нови Сад 1952.

Архив Војводине у Новом Саду, Ф-99, кутија 23, фасц. 632-662.

Сремски добровољци 1914-1918

Сажетак

Победнички поход српске и црногорске војске у балканским ратовима допринео је нарастању ослободилачког духа и међу Србима затеченим тада под аустријском и маџарском окупацијом. Тај „полет Србије... дао је довољно доказа о њеној виталној снази, развијаној дотле под врло тешким условима. Разумљиво је стога што су се сад у ојачану Србију почеле упирати очи њених сународника из ропства са још више поверења него пре и што јој се почела с много страна додељивати улога Пијемонта”.

Аустроугарска објава рата Србији, на самом крају јула 1914. године, и права хајка против свих оних за које се веровало да нису одани Хабзбуршкој круни, да према Србији показују било какве симпатије или да своју будућност виде ван оквира Хабзбуршке монархије, били су додатни разлог да бројни Срби из прекодринских, прекојавских и прекојавских крајева крену не само да помогну у одбрани Србије и Црне Горе, већ и да започну покрет за сопствено ослобођење од угарског и германског ропства.

Међу њима био је и велик број Сремаца.

Мало је података о броју добровољаца који су прешли преко Саве непосредно пред избијање Светског рата и на самом његовом почетку. Зна се да је већ с јесени 1914. године у Београду оформљен Сремски добровољачки одред, да је деловао у одбрани Београда и да је учествовао у Колубарској битки, односно у акцијама које су средином децембра 1914. године довеле до избацивања и последњег аустроугарског војника из Србије. Не зна се тачно колико је тада било добровољаца у Одреду, не зна се колико је од њих гинуло, не зна се како је Одред попуњаван. Нешто више података сачувано је о том истом Одреду у одбрани Београда почетком октобра 1915. године, кад су на Србију заједно нападе аустроугарска и немачка војска. И зна се да је овај Одред тада остао као последња одбрана српског престоног града, те да је у краткотрајним војним операцијама на Дунавском кеју и по београдским улицама од укупно око 350 добровољаца избачено из строја око две трећине. Највећи део њих ушао је у легенду безимено, исто онако као што се то дешавало и другим бројним српским добровољцима, тим *свјетим српским ратницима*, на многим бојиштима по Србији и Црној Гори, по Добруци и на Солунском фронту.

О сремским добровољцима који су у српску војску ушли после заробљавања на српском ратишту врло је мало података, док се о онима из руског заробљеништва, који су у саставу Прве српске добровољачке дивизије уведени у бој на Добруци, каже да их је, после Банаћана, било највише. Могло би се рачунати да их је на Добруци ратовало барем две хиљаде.

Из прекоморских земаља такође је стигло нешто Сремаца; подаци о њима сачувани су само за период од фебруара 1917. до краја октобра 1918. године и има их око сто тридесет.

Овај рад тек је један покушај, макар и обновљен, да се истраживања о српским ратним добровољцима из Срема помакну с нулте тачке.

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ ИЗ НОВОСАДСКЕ ОПШТИНЕ 1912-1918

Овај прилог само је скроман покушај да се на једном месту саберу имена свих познатих српских добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918. године који потичу са подручја новосадске општине или су тамо насељени или надељени земљом (*добровољачком комитетијенцијом*) после Великог рата.

Уз презиме, име и очево име (кад је оно познато), наводе се година и место рођења (кад су познати), односно место живљења из кога је добровољац отишао у српску војску и место у коме је добровољац после Великог рата насељен или надељен земљом; места су увек убележена према данашњем службеном називу.

Делимични спискови, по азбучном реду, објављивани су у појединим свескама *Енциклопедије Новог Сада*, с тим што је оне с почетним словима презимена А–Ј припремио Михајло Стојаковић (Ламовита, Омарска 1923 – Нови Сад 1997), а остале (К–Ш, укључујући и приближно двеста имена од А–Ј) састављач овог прилога:

Абрамовић, Ристо Благојев Меча, Столац - Степановићево
Абрамовић–Добранић, Благоје Јовин Меча, Столац - Степановићево
Авдаловић, Јован Стеванов Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
Ајдук(овић), Милан Павлов Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
Ајдук(овић), Рада Савин Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
Алексић, Миливоје Радев Горићи, Оточац - Степановићево
Андрејев, Трофим Григорјевич Висовск, Русија (Нови Сад) - Темерин
Андрић, Антон Марјанов 1884, Илок, Вуковар - Степановићево
Андрић, Ђока Томин 1880, Змајево, Врбас - Степановићево
Андрић, Миленко Иванов Змајево, Врбас - Степановићево
Анђелић, Драгољуб Јовин ? - Кисач
Анђелић, Јово Тодоров Дубочани, Билећа - Кисач
Анђелић, Мирко Јовин Дубочани, Билећа - Степановићево
Анђелић, Ристо Јованов Дубочани, Билећа - Степановићево
Анђелић, Сава Нови Сад - Нови Сад
Анојчић, Лазар Лукин Каћ - Каћ
Антонијевић, др Душан Стеванов 1895, Лединци - Степановићево
Антонић, Милан Стеванов–Главоњин Нови Сад - Темерин
Антонић, Милош Нови Сад - Нови Сад
Араницки, Милан Нови Сад - Нови Сад
Арбулов(ић), Веселин Ђокин Футог - Футог
Арбулов(ић), Јован Футог - Футог
Арсенов(ић), Сима Милошев 1888, Стапар, Сомбор - Степановићево
Арсенов, Милан Стеванов Нови Сад - Нови Сад
Атанацков, Душан Радин Каћ - Каћ

Атанацковић, Живота Петров Голубац - Футог
Атанацковић, Станко Младенов Чортановци, Инђија - Степановићево
Ашкрабић, Ристо Радев Драмешина, Гацко - Степановићево

Бабин, Радован Симин 1893, Визић, Бачка Паланка (Нови Сад) - Нови Сад
Бабић, Данило Петров Мазин, Грачац - Степановићево
Бабић, Јелисије Душанов Нови Сад - Нови Сад
Бабић, Јован Стеванов Уздоље, Книн - Футог
Бабић, Лазар Филипов ? - Степановићево
Бабић, Марко Јованов Мањевац, Слуњ - Степановићево
Бабић, Раде Петров 1887, Жегар, Обровац - Степановићево
Бабић, Раде Савин Мазин, Грачац - Степановићево
Бабић, Саво Лукин 1892, Мазин, Грачац - Степановићево
Бабоселац, др Иван 1885, Доња Добриња, Славонски Брод - Нови Сад
Бајагић, Јован Аћимов Нови Сад - Темерин
Бајандић, Стеван ? - Ветерник
Бајић, Данило–Дане Петров 1890, Мазин, Грачац - Степановићево
Бајић, Јефта Нови Сад - Темерин
Бајић, Лука Милошев Нови Сад - Нови Сад
Бајић, Милан Ђукин Нови Сад - Нови Сад
Бајић, Милош Нови Сад - Темерин
Бајић, Никола Милев 1892, Мазин, Грачац - Степановићево
Бајић, Саво Николин 1890, Мазин, Грачац - Степановићево
Бакајлов, Велимир Нови Сад - Темерин
Бакаловић–Протић, Лазар Ђорђевић Сремски Карловци - Темерин
Бакић, Милан Нови Сад - Темерин
Барако, др Гавра 1879, Нови Сад - Темерин
Бараћ, Марко Јованов 1885, Мањевац, Слуњ - Степановићево
Бараћ, Миле В. Жељава, Кореница - Петроварадин
Барјактар(евић), Наум Глишин 1885, Деспотово - Степановићево
Барош, Ђура Стеванов Нуглашица, Босанско Грахово - Каћ
Батинић, Јован Милошев Кути, Билећа - Кисач
Бауер, Јован Нови Сад - ?
Бејатовић, Јован Митров Жањевица, Гацко - Ковиљ
Бејатовић, Стево Новичин 1889, Жањевица, Гацко - Нови Сад
Бејатовић, Симо Јосифов Жањевица, Гацко - Степановићево
Бековић, Миодраг (Емил Људевит Слук) - 1884, Нови Сад (умро 1915)
Бектуридзе, Иван Русија - Нови Сад
Беликов, Јован Русија - Степановићево
Белић, Никола Благојевић Раковац, Беочин - Степановићево
Бељинац, Богдан Павлов Бежанија, Земун - Степановићево
Бешлин, Михајло Нови Сад - ?
Бига, Исо Михајлов Плитвице, Кореница - Степановићево
Бига, Никола Михајлов Плитвице, 1883, Кореница - Степановићево
Бикић, Иван Живанов Черевећ, Беочин - Степановићево
Бјеговић, Дмитар Стеванов 1892, Дивосело, Госпић - Степановићево
Бјелић, Васо Тодоров Брибир, Шибеник - Футог

Бјелица, Крсто Ђурин Ограде, Требиње - Степановићево
 Бјелица, Марко Ђурин Корита, Билећа - Степановићево
 Бјелица, Милан ? - Степановићево
 Бјелица, Милутин Јовин 1889, Кубаш, Столац - Степановићево
 Бјелица, Новица Милутинов Меча, Столац - Степановићево
 Богар, Фрања Суботица - Футог
 Богдановић, Алекса Алексин 1889, Вребац, Госпић - Степановићево
 Богдановић, Алекса Лукин Таванка, Љубиње - Футог
 Богдановић, Ђоко Лукин Вребац, Госпић - Футог
 Богдановић, Петар Алексин 1887, Вребац, Госпић - Степановићево
 Богдановић, Петар Јованов - 1875, Рума *професор* - Нови Сад
 Богић, Гавра Костин Футог - Футог
 Богојевић, Бошко Лазарев Београд - Футог
 Богојевић, Жарко Лазарев Београд - Футог
 Богојевић, Тодор Давидов Нови Сад - Нови Сад
 Боженковић, Гавра Нови Сад - Темерин
 Божин, Милош Андријин Нови Сад - Ветерник
 Божић, Душан Степанов Свилеува, Коцељева - Степановићево
 Божић-Карапанџин, Милан Г. Сремски Карловци - Нови Сад
 Божовић, Петар Футог - Темерин
 Бојанић, Јован Аћимов Нови Сад - ?
 Бојер, Милан Софронијев Степојевац, Лазаревац - Степановићево
 Борјановић, Славко Нови Сад - Нови Сад
 Бороњац, Мија Младенов Бегеч - Бегеч
 Бороњац, Милош Тодоров Бегеч - Бегеч
 Босак, Теодор Радин Каћ - Каћ
 Ботић, Лазар Ђокић Змајево, Врбас - Степановићево
 Ботић, Сава Јованов Ђурђево, Жабалъ - Каћ
 Ботић, Светозар Владимиров 1885, Змајево, Врбас - Степановићево
 Бошков, Паја Давидов Бегеч - Бегеч
 Бошковић, Лазар Јашин Нови Сад - Темерин
 Бошковић, Стеван Нови Сад - ?
 Бошњак, Живан Пајин Футог - Футог
 Бошњак, Милан Младенов Футог - Футог
 Бракус, Миле Стевин Врховине, Оточац - Степановићево
 Бранков, Јован Нови Сад - ?
 Бранков, Рада (м) Нови Сад - ?
 Бранков, Младен Милошев Нови Сад - Нови Сад
 Бранковић, Ђока Живанов Нерадин, Ириг - Нови Сад
 Бранковић, Лазар Ковиљ - ?
 Братић, Новак Лукин Цргово, Невесиње - Степановићево
 Брзак, Драгутин Јованов Нови Сад - Темерин
 Брзак, Ђура Исин Нови Сад - Темерин
 Брзак, Јова Нови Сад - Темерин
 Брзак, Јоца Савин Госпођинци, Жабалъ - Нови Сад
 Брзак, Коста Пајин Нови Сад - Степановићево
 Брзак, Мирко Савин Нови Сад - Нови Сад
 Брзак, Митар Савин Нови Сад - Нови Сад

Брзак, Паја Аронов Нови Сад - Нови Сад
 Брзић, Гавра Нови Сад - Темерин
 Брзић, Милош Ковиљ - ?
 Брзић, Сава Радин Ковиљ - ?
 Брзић, Тодор Глишин Ковиљ - ?
 Бркић, Благоје Алексин Доњи Дол, Столац - Степановићево
 Бркић, Јован Ристов 1859, Доњи Дол, Столац - Степановићево
 Бркић, Лазар Јовин 1894, Доњи Дол, Столац - Степановићево
 Бркић, Марко Тодоров 1889, Хргуд, Столац - Степановићево
 Бркић, Милан Николин Шипово, Јајце - Степановићево
 Бркић, Петар Јованов Хргуд, Столац - Степановићево
 Бркић, Ристо Тодоров Доњи Дол, Столац - Степановићево
 Бркић, Стеван Нови Сад - Темерин
 Брљов(Брљаф?), Фрања И. Нови Сад - Темерин
 Брујић, Димитар Ђурђев 1881, Томингај, Грачац - Степановићево
 Брујић, Стеван Ђурђев 1894, Томингај, Грачац - Степановићево
 Брчин, Васо Давидов 1866, Грачац - Степановићево
 Брчин, Миле Лукин 1892, Томингај, Грачац - Степановићево
 Брчин, Никола Давидов 1874, Грачац - Степановићево
 Брчин, Петар Васин 1893, Грачац - Степановићево
 Бугарски, Божидар Младенов Нови Сад - Темерин
 Бугарски, Петар Ђурин Футог - Футог
 Бугарски, Сава Милошев Нови Сад - Темерин
 Бугарски, Стеван Ђ. Крчедин, Инђија - Петроварадин
 Будимировић, Милан М. 1895, Ашања, Пећинци - Сремски Карловци
 Будимировић, Никола Илијин Градуса, Петриња - Футог
 Будисављевић, Димитрије Јаково, Земун - Степановићево
 Будисављевић, Ђорђе Дмитров Футог - Степановићево
 Будошан, Стеван Јованов Нови Сад - Нови Сад
 Бујандрић, Лазар Н. Змајево, Врбас - Степановићево
 Буквић, Божо Михајлов Горње Храсно, Столац - Степановићево
 Буквић, Данило Милев Горње Храсно, Столац - Степановићево
 Буквић, Милош Ђурин 1885, Горње Храсно, Столац - Степановићево
 Букинац, др Ђорђе 1880, Футог - Бања Лука
 Булајић, Саво Матов Грахово, Никшић - Футог
 Бурја, Мирко Леополдов Љубљана - Степановићево
 Бурна, Марко Димитријев Сремски Карловци - Ковиљ
 Буха, Алекса Трифков Колешко, Невесиње - Степановићево
 Буха, Васиљ Алексин Колешко, Невесиње - Футог (у Степановићеву)
 Буха, Панто Николин Колешко, Невесиње - Футог
 Буцаров, Сава Нови Сад - ?

Вакањац, Милан Бранков Болман, Бели Манастир - Нови Сад
 Васиљевић, Крсто Тодоров Убли, Херцег Нови - Ветерник
 Васиљевић, Петар Тодоров Колешко, Невесиње - Степановићево
 Васић, Василије Милојевић Мала Дренова, Трстеник - Степановићево
 Васић, Илија Светозаров Бегеч - Бегеч

Васић, Милан Живанов Бегеч - Бегеч
 Васић, Никола Тодоров 1886, Бегеч - Бегеч
 Васић, Паја Јованов Бегеч - Бегеч
 Васић, Тодор Ђокин Футог - Степановићево
 Ватраљев, Петар Љубомиров Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
 Везилић, Васа Нови Сад - ?
 Везилић, Милан Јованов Нови Сад - ?
 Велимировић, Милован Станков Београд - Футог
 Велимировић, Михајло Станков Вељун, Слуњ - Степановићево
 Величковић(Величански?), Владимир Нови Сад - Темерин
 Величковић, Никола Нови Сад - Темерин
 Вељков(ић), Паја Ђокин Буковац - Степановићево
 Вељковић, Миливоје Вељков Нови Сад - ?
 Верначки, Милош Андријин Ковиљ - Ковиљ
 Веселиновић, Марко Светозаров Руменка - Руменка
 Веселинов, Радивој Јованов Каћ - Каћ
 Веселиновић, Аца Нови Сад - ?
 Веселиновић, Веса-Појовицки Нови Сад - ?
 Веселиновић, Влада Матијин Кулпин, Бачки Петровац - Степановићево
 Веселиновић, Ранко Крчедин, Инђија - Нови Сад
 Веселиновић, Тоша Нови Сад - Темерин
 Визјак, Алберт Карлов Горње Поникве, Цеље - Степановићево
 Вилић, Божан Митров Сремска Каменица - Каћ
 Владикостић, Никола Матин Ковиљ - Ковиљ
 Влаовић, Ђорђе Јоцин Нови Сад - Нови Сад
 Вла(х)овић, Коста Нови Сад - ?
 Влашкалић, Петар Нови Сад - Темерин
 Војводић, Ђуро Милин 1872, Мазин, Грачац - Степановићево
 Војводић, Ђуро Николин 1898, Горњи Лапац, Доњи Лапац - Степановићево
 Војводић, Петар Ђорђе Мазин, Грачац - Степановићево
 Војиновић, Мика Нови Сад - ?
 Војновић, Ђурица Николин Клеппи, Столац - Футог
 Војновић, Нића Петров Ковиљ - Ковиљ
 Војновић, Никола Јовин Мазин, Грачац - Бегеч
 Војновић, Петар Ђурин 1890, Мазин, Грачац - Степановићево
 Воргушин, Лазар Илијин Нови Сад - Темерин
 Вранић, Јоца Урошев Каћ - Каћ
 Врачар, Марко Шпирин 1883, Медак, Госпић - Степановићево
 Врачар, Станко Марков 1876, Мекињар, Удбина - Степановићево
 Врачар, Стево Шпирин 1889, Медак, Госпић - Степановићево
 *Вујинић, Милош Тодоров 1888, Главице, Гламоч - Степановићево
 Вујковић, Милан Костин 1884, Варјаш, Румунија - Нови Сад
 Вукашиновић, Илија Милев 1887, Грмуша, Бихаћ - Степановићево
 Вукашиновић, Лука Остојин Грмуша, Бихаћ - Степановићево
 Вукелић, Јоца Ђурин 1890, Черевећ, Беочин - Степановићево
 Вукелић, Петар М. Крчедин - Нови Сад
 Вукмановић, Илија Милов Подгор, Бар - Футог

Вуков, Тодор Живков Ковиљ - Ковиљ
Вуковић, Василије Јовин 1883, Југовићи, Невесиње - Степановићево
Вуковић, Софроније Николин Тузла - Степановићево
Вукосав, Васо Симин 1899, Дабрица, Столац - Степановићево
Вукосав, Јово Ристов Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Вукосав, Марко 1880, Столац - Степановићево
Вукосав, Трипо Јовин Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Вукосављев, Витомир Душанов Змајево, Врбас - Степановићево
Вукчевић, Петар Милов Микулићи, Цетиње - Степановићево
Вулетић, Блажо Милованов Кујава, Даниловград - Степановићево
Вулетић, Исо Николин 1888, Медак, Госпић - Степановићево
Вучинић, Петар Антов Паник, Билећа - Степановићево
Вучковић, др Никола Васин 1892, Нови Сад - Нови Сад
Вучковић, Ђока Нови Сад - ?
Вучковић, Јован Тодоров Србобран - Нови Сад
Вучковић, Марко Мишин Србобран - Степановићево
Вучковић, Остоја Васин Паланчиште, Приједор - Кисач
Вучковић, Перо Теодоров 1879, Велика Црквина, Војнић - Степановићево
Вучуровић, Божо Јаковов Пресјека, Требиње - Нови Сад
Вучуровић, Панто Обренов Зупци, Требиње - Футог

Габоров, Милан Тимин Ковиљ - Ковиљ
Габрић, Симо Нови Сад - Темерин
Гаврилов, Радивој Симеонов 1884, Каћ - Каћ
Гавриловић, Милош Александар Деспотово, Бач. Паланка - Степановићево
Гавриловић, Петар Јефтин Нови Сад - Темерин
Гајдошевић, Јоца М. Сремска Каменица - Темерин
Гајинов, Ђока Симин Нови Сад - Темерин
Гајицки, Трива Тошин 1880, Змајево, Врбас - Степановићево
Галић, Илија Видов Нови Сад - Нови Сад
Галић, Мића(Нића?) Видов Нови Сад - Нови Сад
Гаћеша, Илија Лазарев Павлица(?), Грачац - Степановићево
Гаћеша, Миле Максимов Штикада, Грачац - Степановићево
Гаћеша, Миле Стеванов 1888, Гаћеша Село, Војнић - Степановићево
Георгијевић, Борислав Николин Земун - Степановићево
Георгијевић, Бранислав Петроварадин - Темерин
Георгијевић, Сава Ђокин Бегеч - Бегеч
Гергељи, Матија Фрањин Добрица, Алибунар - Степановићево
Гледић, Дане Мићин 1888, Липово Поље, Госпић - Степановићево
Глишин, Лазар Радин Нови Сад - Нови Сад
Говорчин, Аца Јованов Кулпин, Бачки Петровац - Нови Сад
Говорчин, Ђорђе Славков Нови Сад - Темерин
Говорчин, Лаза Нови Сад - Темерин
Гојковић, Гојко Младенов 1889, Черевих, Беочин - Степановићево
Гојковић, Душан Живанов 1882, Черевих, Беочин - Степановићево
Голубовић, Андрија Ђурин Растелица, Куршумлија - Кисач
Гомирац, Раде Вајин Врховине, Оточац - Степановићево

Гонђа, Милан Пајин Нови Сад - Нови Сад
 Гостовић, Милан Ј. Нови Сад - ?
 Гостојић, Милан Новаков Госпођинци, Жабал - Каћ
 Грабунџија, Антун П. Нови Сад - Темерин
 Грбић, Данило Нови Сад - Темерин
 Гргаревић, Јован Мирков Футог - Футог
 Гргуровић, Ђорђе Андријин Нови Сад - Степановићево
 Грковић, др Милан Станков Средња Гора, Удбина - Кисач
 Грмуша, Стојан Јованов 1900, Бојна, Глина - Степановићево
 Грозданић, Симеун-Симо Станков 1896, Понори, Оточац - Станишић
 (живео у Карловцима)
 Грујић, Душан Мол - Футог
 Грујић, Игњат Нови Сад - Темерин
 Грујић, Лука Јованов Нови Сад - Нови Сад
 Грујић, Никола Нови Сад - Темерин
 Грујић, Славко Стеванов Нови Сад - Степановићево
 Гудељ, Јово Николин Шурић, Невесиње - Степановићево
 Гудељ, Милан Николин Жилево, Невесиње - Кисач
 Гужвица, Митар ? - Ветерник

Дабић, Бранко Стојанов Доњи Поплат, Столац - Степановићево
 Дабић, Јово Михајлов 1889, Доњи Поплат, Столац - Степановићево
 Давидовац, Станко Каћ - Каћ
 Давидовић, Ђоко Благојев Врба, Гацко - Степановићево
 Давидовић, Тодор Ристов Врба/Корита, Гацко - Кисач
 Дајковић, Томо Перов 1895, Друшићи, Цетиње (1961-1990. митрополит
 црногорско-приморски Данило, престао се 1993) - Степановићево
 Дамјанов, Гојко ? - Нови Сад
 Дамјанов, Ђура Павлов Руменка - Руменка
 Дамјанов, Младен Јоцин Руменка - Руменка
 Дамјанов, Ненад Лазарев Руменка - Руменка
 Дамјанов, Новак Лазарев Руменка - Руменка
 Дамјановић, Паја Нови Сад - ?
 Дамњановић, Миливој Марков Белољин, Прокупље - Футог
 Дармановић, Насто Брскут, Подгорица - Ветерник
 Дармановић, Томо Лукин Брскут, Подгорица - Ветерник
 Даутовић, Миле Милев 1894, Рудопоље, Грачац - 1995, Степановићево
 Дворнић, Жарко Младенов Поповац, Бели Манастир - Степановићево
 Девић, Паја Ацин Равно Село, Врбас - Степановићево
 Дејановић, Која Нови Сад - ?
 Дејановић, Милан Стеванов Сремски Карловци - Степановићево
 Дејановић, Миленко Ђокин Жабал - Степановићево
 Дејановић, Урош Нови Сад - Нови Сад
 Дивљаковић, Лука С. Нерадин, Ириг - Нови Сад
 Дивљан, Спасоје Јоксимов Михољаче, Гацко - Футог
 Диклић, Бранко Савин Петроварадин - Степановићево
 Димитријевић, Милан Нови Сад - ?
 Димитријевић, Славко Нови Сад - Темерин

Димитров, Ђока Нови Сад - Нови Сад
 Димитров, Ђорђе Милошев Деспотово, Бачка Паланка - Нови Сад
 Димитров, Петар Ковил - ?
 Динчић, Стојан Нови Сад - ?
 Дмитровић, Никола Дмитров Машвине, Слуњ - Ветерник
 Добранић, Анђелко Јованов Меча, Столац - Степановићево
 Добранић, Јован Лукин Меча, Столац - Степановићево
 Добранић-Бјелица, Марко Ђурин Меча, Столац - Степановићево
 Добрић, Илија Томин Томингај, Грачац - Степановићево
 Добрић, Светозар Савин 1888, Змајево, Врбас - Степановићево
 Добродолски, Јова Несторов Футог - Футог
 Добродолски, Лазар Несторов Футог - Футог
 Докић, Милорад Ђурин 1888, Черевих, Беочин - Степановићево
 Дотлић, Пера Нови Сад - ?
 Дотлић, Сава Пајин Нови Сад - Нови Сад
 Дотлић, Стева Нови Сад - ?
 Дотлић, Урош Нови Сад - Темерин
 Драгић, Сава Нови Сад - Темерин
 Драгић, Тодор Милошев Футог - Футог
 Драгичевић-Фратричевић, Павле Магдаленин Ср. Карловци - Степановићево
 Драгојевић, Јован Ђокин Нови Сад - Темерин
 Драгојевић, Марко Илијин 1893, Сврачково Село, Удбина - Степановићево
 Драгомировић, Јоца-Бађин Нови Сад - ?
 Драгуновић, Павле-Паја Стеванов Нови Сад - Нови Сад
 Драгуновић, Трифун-Трива Савин Нови Сад - Нови Сад
 Дражић, Иван Нови Сад - ?
 Дражић, Стојан Јашин Бегеч - Бегеч
 Дрезгић, Никола Илијин Штикада, Грачац - Степановићево
 Дрезгић, Раде Лазин Штикада, Грачац - Степановићево
 Дробац, Васо Мирков Грачац - Степановићево
 Дробац, Љубомир Јованов Граб, Грачац - Степановићево
 Дробац, Никола Ђурђев 1895, Вучипоље, Грачац - Степановићево
 Дробац, Раде Јованов 1887, Збориште, Крупа - Степановићево
 Дробац, Раде Стеванов Мала Глишова, Грачац - Степановићево
 Дубанић, Михаило Нови Сад - Темерин
 Дудашев, Лазар Лазарев Ковил - Ковил
 Дугошевић, Лазар Лазарев Нови Сад - Ковил
 Дукић, Петар Томин 1898, Дукићи, Грачац - Степановићево
 Дукић, Тома Данев 1888, Томингај, Грачац - Степановићево
 Дунђерски, Јован Миланов Србобран - Футог
 Дупор, Милош Николин Штикада, Грачац - Степановићево
 Дусић, Остоја Јованов Свињар, Бања Лука - Степановићево
 Дучић, Божо Илијин 1893, Поткокерна, Грачац - Степановићево
 Дучић, Ђуро Илијин 1891, Поткокерна, Грачац - Степановићево

Ђаковић, Петар Теодоров-Тошин 1875, Нови Сад - Степановићево
 Ђекић, Данило Данев 1890, Главица, Грачац - Степановићево

Бекић, Ђуро Петров Штикада, Грачац - Степановићево
Бекић, Раде Николин Штикада, Грачац - Степановићево
Бекић, Симо Јовин 1888, Главица, Грачац - Степановићево
Бекић, Тодор Милошев 1894, Враце, Грачац - Степановићево
Ђого, Данило Васин Горње Храсно, Столац - Степановићево
Ђонових, Милан Богданов Брчели, Бар - Кисач
Ђорђевић, Љубиша Нови Сад - Темерин
Ђорђевић, Стеван Нови Сад - Темерин
Ђорђевић-Пискулис, Михајло-Грк Николин 1903, Смирна, Турска - Степановићево
Ђукић, ? ? - Ветерник
Ђукић, Томо Данев Томингај, Грачац - Степановићево
Ђулвезан, Светозар Ченеј - ?
Ђурашевић, Крсто Ников Тудоровићи, Котор - Степановићево
Ђурђев, Бранко Милованов Ковиљ - Ковиљ
Ђурић, Милоје Нови Сад - ?
Ђурица, Милан Илијин 1882, Хатељи, Столац - Степановићево

Егић, Ђока Новаков Крчедин, Инђија - Петроварадин
Елмер, Јосип Антунов 1884, Черевих, Беочин - Степановићево
Ераковић, Митар Спосојев Бањани, Никшић - Футог
Ердељан, Александар Нови Сад - Темерин
Ердељан, Милан Нови Сад - Темерин
Ешкихевић, Васа 1867, Ириг (Нови Сад) - Темерин

Жабић, Илија Младенов 1879, Черевих, Беочин - Степановићево
Жакић, Јован Младенов Бегеч - Бегеч
Жарковић, Крсто Лукин Горње Храсно, Столац - Степановићево
Живанов, Александар Ковиљ - Ковиљ
Живанов, Јован М. Ковиљ - Ковиљ
Живанов, Јован Р. Ковиљ - Ковиљ
Живанов, Јоца Младенов Бегеч - Бегеч
Живанов, Мита Каћ - Каћ
Живановић, Дејан Миланов Футог - Футог
Живановић, Ђорђе Миланов 1882, Футог - 1933, Мачванска Митровица
Живановић, Јован Петров 1899, Сремски Карловци - Степановићево
Живановић, Сима Ацин Футог - Футог
Живић, Емил О. Нови Сад - Темерин
Живков, Јован Милошев Бегеч - Бегеч
Живков, Јоца Тошин Бегеч - Бегеч
Живковић, Михајло Нови Сад - Темерин
Живковић-Трлаја, Фрањо Шимунов 1890, Шибеник - Каћ
Жижак, Милан Обрадов Змајево, Врбас - Степановићево
Жикић, Васа Јованов Нови Сад - Нови Сад
Жикић, Михаило Нови Сад - Темерин

Завишић, др Милорад Александров Нови Сад - Темерин
Загорчић, Богдан Богданов Нови Сад - Нови Сад

Загорчић, Емил Нови Сад - Нови Сад
 Загорчић, Живан Гаврин Нови Сад - Нови Сад
 Загорчић, Јаша Нови Сад - Темерин
 Загорчић, Јоца Нови Сад - Нови Сад
 Загорчић, Марко Лукин Нови Сад - ?
 Загорчић, Милан Ђокин Нови Сад - Темерин
 Загорчић, Мирко Лукин Нови Сад - ?
 Загорчић, Славко Нови Сад - Нови Сад
 Зарин, Пера Миланов Банатско Аранђелово, Нови Кнежевац - Футог
 Зарић, Радован Николин-Ђођин Нови Сад - ?
 Зарић, Сима-Кицошев Нови Сад - ?
 Захарић, Александар Нови Сад - Темерин
 Зеленовић, Благоје Гаврилов Михаљача, Гацко - Каћ
 Земљанац, Ђорђе Нови Сад - ?
 Зечевић, Вељко Симин Невесиње - Футог
 Зличић, ? (удовица Катица) Сремски Карловци - Степановићево
 Злоколица, Ђорђе Гаврин Жабал - Будисава
 Зорић, Раде Ђурин 1896, Мазин, Грачац - Степановићево
 Зуровац, Милан Васин 1895, Лозница, Чапљина - Степановићево

Ивановић, Вучић Радомир Нештин(?), Беочин - Нови Сад
 Ивановић, Саво Вуков Дољани, Подгорица - Степановићево
 Ивезић, Милан Данилов Бања Лука - Нови Сад
 Ивковић, Јован Тодоров ? - Кисач
 Ивковић, Лазар Спасојев Залом, Невесиње - Степановићево
 Ивковић, Симан Лазарев ? - Степановићево
 Игић, Никола Ненадов Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
 Илић, Емил Нови Сад - Нови Сад
 Илић, Живојин Животин Врбовац, Смедерево - Степановићево
 Илић, Илија Миланов 1893, Мазин, Грачац - Степановићево
 Илић, Јевто Ј. 1880, Делеуша, Билећа - Степановићево
 Илић, Јован Радев 1896, Мазин, Грачац - Степановићево
 Илић, Јово Митров 1881, Мируше, Билећа - Степановићево
 Илић, Јово Стевин 1896, Мазин, Грачац - Степановићево
 Илић, Милан Јовичин Мазин, Грачац - Степановићево
 Илић, Милан Новин Футог - Ветерник
 Илић, Милорад ? - Бегеч
 Илић, Мићан Радев Мазин, Грачац - Степановићево
 Илић, Младен Тодоров Футог - Ветерник
 Илић, Петар Николин-Кокица 1896, Сремски Карловци - Степановићево
 Илић, Симо Томин 1888, Брувно, Грачац - Степановићево
 Инђић, Илија Јованов Ириновац, Слуњ - Степановићево
 Инђић, Никола Стеванов Кијани, Грачац - Степановићево
 Инђић, Павле Јованов 1895, Војка - Нови Сад
 Инић, Илија Стеванов Бунић(?), Кореница - Степановићево
 Ирмовачки, Никола Милошев Нови Сад - Нови Сад
 Исајевић, Димитрије-Мита Милошев Лединци - Степановићево
 Исаков, Стеван Вељков Каћ - Каћ

Исаков, Емил Милошев Каћ - Каћ
Исаков, Тоша Николин Равно Село, Врбас - Степановићево

Јакотин, Гавра Јованов Нови Сад - Нови Сад
Јакотин, Ђорђе Нови Сад - Темерин
Јакотин, Паја Јоцин – *Бајков* Нови Сад - Нови Сад
Јакшић, Максим Вулев 1898, Корита, Билећа - Степановићево
Јакшић, Обрен Митров 1888, Корита, Билећа - Степановићево
Јакшић, Шћепан Ђоков 1888, Корита, Билећа - Степановићево
Јанић, Ристо Мијин 1892, Бијела, Коњиц - Нови Сад
Јанковић, Ђока–*Баџаћ* Нови Сад - Нови Сад
Јанковић, Живота Футог - Темерин
Јанковић, Јоца Пајин Нови Сад - Нови Сад
Јанковић, Милан Велимиров Равно Село, Врбас - Степановићево
Јанковић, Милош Нови Сад - Темерин
Јанковић, Митар Нови Сад - Бачка Топола
Јанковић, С. Лединци - Ветерник
Јанковић, Стеван Ђокин Ковиљ - Ковиљ
Јанковић, Стеван Митин Буковац - Футог
Јаношевић, Јован Ђокин Ковиљ - Ковиљ
Јатић, Тоша Ђокин 1874, Бегеч - Бегеч
Јелкић, Милош Љубомиров Сусек, Беочин - Футог
Јеврић, Стеван Андријин 1888, Сремски Карловци - Степановићево
Јекић, Драгомир Ј. – *Војвода Дејан* Крушевац - Нови Сад
Јелача, Јово Тодоров 1892, Кијани, Грачац - Степановићево
Јелача, Максим Николин Кијани, Грачац - Степановићево
Јелача, Миле Данев 1892, Кијани, Грачац - Степановићево
Јелача, Миле Николин 1882, Кијани, Грачац - Степановићево
Јелача, Миле Павлов 1890, Кијани, Грачац - Степановићево
Јелача, Тодор Данев 1890, Кијани, Грачац - Степановићево
Јелачић, Ђуро Трифков 1892, Дабрица, Столац - Степановићево
Јелачић, Максим Ђурин 1875, Дабрица, Столац - Степановићево
Јелачић, Милан Илијин Дабрица, Столац - Степановићево
Јелачић, Тодор Трифков Дабрица, Столац - Степановићево
Јелић, Богољуб Ђорђевић 1882, Љубушки - Степановићево
Јелић, Илија Савин Каћ - Каћ
Јелкић, Милош Љубомиров Футог - Нови Сад
Јеремић, Живко Михајлов–Микин Черевин, Беочин - Степановићево
*Јерковић, Дмитар Божин 1892, Дивосело, Госпић - Степановићево
Јефтић, Недељко Миланов Каменица, Ужице - Степановићево
Јефтић, Стеван Димитријев Нови Сад - Степановићево
Јечинац, Михајло Нови Сад - Нови Сад
Јовановић–Антуновић, Владимир Тошин Футог - Футог
Јовановић, Добра Нови Сад - Темерин
Јовановић, Драгомир Нови Сад - ?
Јовановић, Јаша Ацин Ковиљ - ?
Јовановић, Јован Данилов Сарајево - Степановићево
Јовановић, Јован Нови Сад - Темерин

Јовановић, Љубомир Димитријев Врбовац, Смедерево - Степановићево
Јовановић, Манојло Благојев Бабила, Зеница - Ветерник
Јовановић, Митар Јашин–Тубић Нови Сад - Нови Сад
Јовановић, Неца М. Крчедин, Инђија - Петроварадин
Јовановић, Светозар Нови Сад - Темерин
Јовановић, Тома Нови Сад - ?
Јовановић, др Тома - Сремски Карловци - ?
Јовановић, Тоша Нови Сад - Нови Сад
Јовановић, Трифун Митин Каћ - Каћ
Јовановић, Филип Нови Сад - Нови Сад
Јовић, Вићентије Ђорђевић Каћ - Каћ
Јовић, Миливој Милошевић Каћ - Каћ
Јовић, Тоша Драгутиновић Каћ - Каћ
Јокић, Анђелко Ристов 1890, Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Јокић, Петар Ристов Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Јокић, Ристо Стојанов Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Јокић, Стојан Ристов 1885, Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Јокишић, Војин Спасојевић Поплат, Столац - Степановићево
Јокишић, Симат Спасојевић 1892, Поплат, Столац - Степановићево
Јокишић, Спасоје Вукосавов Поплат, Столац - Степановићево
Јонових, Илија Миланов Сараорци, Смедерево - Степановићево
Јоцић, Стева–Шовљанов Нови Сад - ?
Јоцић, Тима Нови Сад - Темерин
Јуришевић, Милан Трипов Грахово, Никшић - Ветерник
Јуришић, Душан Нови Сад - ?
Јуришић, Стеван Симин Нови Сад - Темерин

Кавгић, Сава Ђокић Нови Сад - „члан најбољег тамбурашког оркестра”
Камбер, Сава Нови Сад - Нови Сад
Кантарџић–Пирошки, Илија Стеванов Нови Сад - Нови Сад
Карановић, Јосим Сремска Каменица - ?
Карановић, Сава Лазаревић Сремска Каменица - Степановићево
Карић, Никола Јовин Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Карић, Никола Шћепанов Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Карић, Ристо Шћепанов Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Каришић, Јово Лазов Зијемље, Мостар - Степановићево
Кашиковић, Јефто Савин Врањска, Билећа - Степановићево
Кашиковић, Саво Андријин Средње Село, Билећа - Кисач
Кашиковић, Трифко Савин Врањска, Билећа - Кисач
Кашиковић, Филип Којин Врањска, Билећа - Футог
Келић, Јован Пантин Равно Село, Врбас - Нови Сад
Керац, Никола Савин Нови Сад - Нови Сад
Керац, Павле Стеванов Ковиљ - Ковиљ
Керац, Стеван Јованов Ковиљ - Ковиљ
Керац, Теодор–Тоша Стеванов 1880, Ченеј - Темерин
Керчевић, Милан-Јанаћ Пајин Футог - Ветерник
Кесић, Јован Томин 1888, Кијани, Грачац - Степановићево

Кесић, Петар Ђурин 1890, Кијани, Грачац - Степановићево
Кисачанин, Пера Нови Сад - Темерин
Киселица(Киселички?), Жарко Цветин Нови Сад - Темерин
Кнежевић, Милутин Миланов Чента, Ковачица - Футог
Кобиларов, Светозар-Цвета Глишин Нови Сад - Темерин
Ковач, Крсто Михајлов Жиљево, Невесиње - Кисач
Ковач, Петар Михајлов Жиљево, Невесиње - Кисач
Ковачевић, Анто Ђетков 1891, Колешко, Невесиње - Степановићево
Ковачевић, Бошко Тодоров 1888, Колешко, Невесиње - Степановићево
Ковачевић, Доситеј Петров Нови Сад - ?
Ковачевић, Душан М. Нови Сад - Чуруг
Ковачевић, Ђорђе Јовичин Колешко, Невесиње - Степановићево
Ковачевић, Јован Нови Сад - ?
Ковачевић, Лазар Николин Добрељ, Гацко - Кисач
Ковачевић, Лазар Нови Сад - Темерин
Ковачевић, Максим Ђокин Риља, Невесиње - Степановићево
Ковачевић, Милан Давидов Липа, Бихаћ - Нови Сад
Ковачевић, Милан Младенов -Пичкаш Нови Сад - Нови Сад
Ковачевић, Милан С. Нови Сад - ?
Ковачевић, Милош Радев Соколиште, Нови Град - Степановићево
Ковачевић, Митар Бошков Подгорица - Футог
Ковачевић, Митар Петров Сремска Каменица - Степановићево
Ковачевић, Никола Данев Латин, Огулин - Ветерник
Ковачевић, Обрад Јовичин Колешко, Невесиње - Степановићево
Ковачевић, Павле Нови Сад - Нови Сад
Ковачевић, Петар Р. Невесиње - Станишић (живео у Степановићеву)
Ковачевић, Раде Стеванов 1886, Кијани, Грачац - Степановићево
Ковачевић, Сава Симин Нови Сад - ?
Ковачевић, Тодор Ристов 1846, Риља, Невесиње - Степановићево
Кода, Теодор Димитријев Нови Сад - Темерин
Козарац, Ђока Миланов Ковиљ - Ковиљ
Козарев, Паја Илијин Каћ - Каћ
Козаров, Душан Миланов Руменка - Руменка
Козаров, Петар Веселинов Руменка - Руменка
Козаров, Ранко Митин Руменка - Руменка
Козаров, Чедомир Пајин Руменка - Руменка
Којић, Тодор Глишин Ковиљ - Ковиљ
Кокотовић, Душан-Дуле ? - Петроварадин
Кокотовић, Миле Дамјанов 1885, Липово Поље, Госпић - Степановићево
Колак, Михајло Алексин 1881, Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Колак, Тодор Трипов 1877, Клечак, Столац - Степановићево
Коларић, Никола Нови Сад - ?
Коларов(ић), Живан Васин Футог - Футог
Коларов, Никола Новаков Ковиљ - Ковиљ
Коларовић, Душан Лазарев 1894, Змајево, Врбас - Степановићево
Коларски, Бапа Нови Сад - Нови Сад
Коларски, Пера Младенов Нови Сад - Темерин
Коларски, Рада Јоцин Руменка - Руменка

Комар, Душан Јовичин Сузина, Столац - Степановићево
Комар, Јовица Шпиров Сузина, Столац - Степановићево
Комненовић, Бранко Лазарев Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Комненовић, Лазо Тодоров Дабрица, Столац - Степановићево
Контић, Милан Николин 1892, Грачац - Степановићево
Контић, Милан Петров Грачац - Степановићево
Контић, Милош Милев 1883, Грачац - Степановићево
Кончар, Дане Петров Лесковац, Кореница - Ветерник
Кордић, Проко Стеванов Рудо Поље, Гацко - Степановићево
Косина, Рикард Фрањин Нови Сад - Нови Сад
Косовац, Буда Николин Шкалић, Оточац - Степановићево
Косовац, Милан Стеванов Шкалић, Оточац - Степановићево
Костић, Глигорије Ристов Прилеп - Степановићево
Крајновић, Данило Давидов Брувно, Грачац - Ковил
Крамр, Фрања Мартинов Нова Црква, Цеље - Футог
Краузовић, Паја Јованов Каћ - Каћ
Кривокућа, Миле Марков 1892, Дуго Село, Вргинмост - Степановићево
Кривокућа, Миле Савин Штикада, Грачац - Степановићево
Крижан(ић), Петар Милошев Нови Сад - Темерин
Кричковић, Миле Аврамов Кијани, Грачац - Степановићево
Кричковић, Никола Милев Кијани, Грачац - Степановићево
Крстић, Васа Стеванов Футог - Футог
Крстић, Јоца Нови Сад - Темерин
Крстић, Јоца Радин Нови Сад - Темерин
Крстић, Љубомир Јованов Нови Сад - Нови Сад
Крстић, Милан Миланов Нови Сад - Нови Сад
Крстић, Сава Младенов Нови Сад - Степановићево
Крстић, Славко Петров Бегеч - Бегеч
Крстић, Тодор Нови Сад - Степановићево
Крстоношић, Сима Младенов Нови Сад - Нови Сад
Кружевић, Васо Јованов 1896, Жиљево, Невесиње - Кисач
Крчединац, Паја Нови Сад - Темерин
Кузељевић, Гаврило Михајлов Доброселица, Чајетина - Ветерник
Кузмановић, Милан Божин Лединци - Степановићево
Кузмановић, Никола Тодоров Сремски Карловци - Степановићево
Кукавски, Паја Андријин Бачки Петровац - Степановићево
Куљић, Ђоко Стеванов Трусина, Столац - Степановићево
Куљић, Јово Томин Трусина, Столац - Степановићево
Куљић, Михајло Стеванов Трусина, Столац - Степановићево
Куљић, Симо Јовин Трусина, Столац - Степановићево
Купрешанин, Јово Михајлов 1854, Медак, Госпић - Степановићево
Курилић, Милан Јованов Столац - Нови Сад

Лазаревић, Глиша Лазарев Нови Сад - Темерин
Лазаревић, др Војин Ђорђевић 1887, Панчево - 1953, Нови Сад
Лазаревић, Живан Павлов Сремски Карловци - Чуруг, Жабал
Лазаревић, Лазар Лазарев Нови Сад - Темерин

Лазаров, Лазар Васин 1873, Черевих, Беочин - Степановићево
 Лазић, Мита Игњатов Нови Сад - Нови Сад
 Лалић, Васа Глишин Ковиљ - Ковиљ
 Лалић, Гавро Перин 1895, Орашје, Требиње - Степановићево
 Лалић, Милош Јефтов 1889, Орашје, Требиње - Степановићево
 Лаћарац, Душан Јованов Бегеч - Бегеч
 Лацковић, Андрија Нови Сад - Темерин
 Леденчић, Живко Владин Футог - Ветерник
 Леђанац, Младен Илијин Бегеч - Бегеч
 Лезечев, Ђура Михајлов Нови Сад - Нови Сад
 Лесковац, Славко Савин Сивац, Сомбор - Футог
 Летић, Боривој Стеванов Ковиљ - Ковиљ
 Летић, Бранко Нови Сад - ?
 Летић, Витомир Нови Сад - Темерин
 Летић, Дане ? - Ветерник
 Летић, Новак Урошев Нови Сад - Темерин
 Летић, Светислав Душанов Нови Сад - Нови Сад
 Летић, Светозар Душанов Нови Сад - Нови Сад
 Летић, Стеван Митин Нови Сад - Темерин
 Летица, Дане Радев Плашки, Огулин - Футог
 Литричин, Милан Младенов Бегеч - Бегеч
 Ловрић, Лујо Ловрин Сушак, Ријека - Футог
 Лојпур, Новица Јањошев Тасовчићи, Чапљина - Степановићево
 Лончар, Алекса Марков 1895, Шкалић, Оточац - Степановићево
 Лончар, Дане Марков 1889, Шкалић, Оточац - Степановићево
 Лончар, Ђуро Јованов Штикада, Грачац - Степановићево
 Лончар, Љубан Божин 1894, Штикада, Грачац - Степановићево
 Лончар, Милош Дмитров Шкалић, Оточац - Степановићево
 Лугоња, Остоја Спасојев Равно, Бугојно - Степановићево
 Лукачевић, Симо Илијин Бискупија, Книн - Ковиљ
 Лукић, Трифун Симин Буковац, Маглај - Ветерник
 Лупуров, Петар Васин 1887, Сремски Карловци - Степановићево
 Лучић, Тоша Томин Нови Сад - Нови Сад

Љубичић, Цвета–Мућурлијин Нови Сад - ?
 Љубојевић, Иван–Кисачки Нови Сад - Нови Сад
 Љубојевић, Јован Пантелијин–Кисачки Нови Сад - Нови Сад

Маговчевић, Радомир Јованов Церово, Никшић - Ковиљ
 Мајсторовић, Никола Васин Смољана, Босански Петровац - Степановићево
 Максимовић, Марко Лазарев 1892, Сремски Карловци - Кисач
 *Малетин, др Марко Милошев 1890, Нови Сад - Темерин
 Малетић, Богдан Гаврин 1896, Сремски Карловци - Степановићево
 Малетић, Душан Нови Сад - Нови Сад
 Маливук, Стеван Владин Нови Сад - Нови Сад
 Мандарић, Никола Васин Вребац, Госпић - Степановићево
 Мандић, Аћим Лазарев Каћ - Каћ

Манојловић, Илија Николин Нови Сад - Темерин
 Манојловић, Славко Михајлов Долово, Панчево - Бегеч
 Манојловић, Стеван Нови Сад - Темерин
 Маодуш, Стеван Нови Сад - Темерин
 Маринков, Влада С. Равно Село, Врбас - Степановићево
 Маринков, Гавра Димитријев Ковиљ - Ковиљ
 Маринков, Гавра Јоцин Равно Село, Врбас - Степановићево
 Маринков, Рада Тодоров Ковиљ - Ковиљ
 Маринковић, Вељко Нови Сад - ?
 Маринковић, Митар Марков Млаковац, Карловац - Будисава
 Маринковић, Павле Светозаров Лединци - Степановићево
 Маринков(ић), Стеван Костин Ковиљ - Ковиљ
 Марић, Војислав Ђорђевић Мали Мокри Луг, Београд - Нови Сад
 Марић, Ђорђе Јовин Слипчићи, Мостар - Степановићево
 Марић, Илија Гаврин Футог - Футог
 Марић, Михајло Каћ - Каћ
 Марић, Павле Нови Сад - Темерин
 Марјановић, Милан Нови Сад - ?
 Марков, Лаза Милошев Футог - Футог
 Марковић, Александар Лазарев Трстеник - Футог
 Марковић, Божидар Нови Сад - Темерин
 Марковић, Велимир Ковиљ - ?
 Марковић, Вељко Нови Сад - Темерин
 Марковић, Ђока Јоцин Ковиљ - Ковиљ
 Марковић, др Лаза-Мргуд 1876, Томашевац, Зрењанин - Нови Сад
 Марковић, Младен Нови Сад - Темерин
 Марковић, Пајкан Лазарев Тузла - Футог
 Марковић, Светозар Нови Сад - Темерин
 Марковић, Стеван Јоцин Ковиљ - Ковиљ
 Марковић, Стеван Нови Сад - Темерин
 Мартиновић, Божо И. Брезовик, Никшић - Футог
 Мартиновић, Петар Божин Бегеч - Бегеч
 Матић, Ђока Мирков Каћ - Каћ
 Матић, Милан Живанов Ковиљ - Ковиљ
 Матић, Миљасав Стеванов Нови Сад - Степановићево
 Матић, Мирко Андријин Нови Сад - Темерин
 Матићић, Ерзилије Матијин Нови Сад - Темерин
 Маћешкић, Јосиф Ђирин Крњак, Војнић - Футог
 Мацко, Павле Нови Сад - Темерин
 Медан, Јово Шћепанов Братићи, Столац - Степановићево
 Медан, Максим Трифков Дабрица, Столац - Степановићево
 Меденица, Милосав Миљин Нови Сад - ?
 Менђан, Паја Павлов Бачки Петровац - Степановићево
 Мијановић, Васо Гаврилов 1893, Врпоље, Билећа - Нови Сад
 Мијановић, Лазар Гаврилов 1889, Врпоље, Билећа - Нови Сад
 Мијатовић, Веселин Нови Сад - Нови Сад
 Мијатовић, Јоца Стеванов Нови Сад - Нови Сад
 Мијатовић, Мита Нови Сад - Темерин

Мијатовић, Стеван Николин Нови Сад - Темерин
 Мијатовић–Трифковић, Јован Ђурин Изгори, Гацко - Степановићево
 Миканов, Војин Л. ? - Нови Сад
 Микетић, Михајло Пеовац, Андријевица(?) - Нови Сад
 Микић, Милан Станков Ресник, Београд - Степановићево
 Милановић, Десанка Стеванова Нови Сад - Темерин
 Милановић, Михајло Нови Сад - Нови Сад
 Милановић, Михајло Гаврин Соврле, Високо - Бегеч
 Милашиновић, Милан Тител - Каћ
 Милековић, Иван Блажов Громача(?), Петриња - Степановићево
 Миленковић, Стеван Петров Сараорци, Смедерево - Степановићево
 Миливојев, Жива Ковиљ - Ковиљ
 Милидраг, Трифко Ђурин Доња Трусина, Столац - Степановићево
 Милинковић, Никола Ђокин Лединци - Футог
 Милинковић, Обрад Тодоров Дабар, Сански Мост - Кисач
 Милић, Алекса Митин Нови Сад - Темерин
 Милић, Аца – *Шумаров* Нови Сад - Темерин
 Милић, Богдан Миланов Нови Сад - Нови Сад
 Милић, Владимир Нови Сад - Темерин
 Милић, др Ђорђе Душанов Сремски Карловци - Товаришево
 Милић, Милош Миланов Ковиљ - Ковиљ
 Милић, Митар Милошев Ковиљ - Ковиљ
 Милић, Сава Томин Нови Сад - Темерин
 Милић, Славко Урошев Нови Сад - Темерин
 Милић, Тодор Лесијин Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
 Милићев, Милорад Милутинов Ново Милошево, Нови Бечеј - Степановићево
 *Милићев, др Владимир Милошев–Мишин 1898, Нови Сад - Темерин
 Милићев, Милорад Нови Сад - Нови Сад
 Милићевић, Никола Нови Сад - Темерин
 Милков, Сима Стеванов Руменка - Руменка
 Миловановић, др Милан Светозаров Нови Сад - ?
 Миловић, Ђетко Андријин Грахово, Никшић - Футог
 Милојевић, Стеван Љубисавов Сараорци, Смедерево - Степановићево
 Милорадов, Душан Дашин Руменка - Руменка
 Милорадов, Никола Лазарев Руменка - Руменка
 Милосављевић, Милан Ченеј - ?
 Милошевић, Љубомир ? - Нови Сад
 Милунић, Остоја Нови Сад - Темерин
 Милутинов, Милош Радин Каћ - Каћ
 Миоковић, Богдан Радев Граб, Грачац - Степановићево
 Мирилов, Бранислав Јованов Сремски Карловци - Темерин
 Мирилов, Миливој Ј. Сремски Карловци - Темерин
 Мирић, Никола Јосифов Горња Дубрава, Огулин - Ветерник
 Мирић, Славко Мирков Ковиљ - Ковиљ
 Мирковић(ић), Младен Јоцин Нови Сад - Темерин
 Мирковић, Ђока Стеванов Буковац - Степановићево
 Мирковић, Јован Миљанов Лединци - Степановићево
 Мирковић, Милан Сремска Каменица - ?

Мирковић, Милан Данев Залужница, Оточац - Степановићево
Мирковић, Младен Нови Сад - Темерин
Мирковић, Стеван Сремска Каменица - ?
Мирковић, Радивој Нови Сад - Темерин
Мирковић, Стево Алексин Столац - Степановићево
Миросављевић, Светислав Нови Сад - Темерин
Митровић, Будимир Крстин Сокобања - Футог
Митровић, Хранислав Каћ - Каћ
Мићић, Симо Илијин Обљај, Босански Петровац - Степановићево
Миучин, Мита Димитријев Нови Сад - Темерин
Михајловић, Ђока Драгићев Ковилъ - Ковилъ
Михајловић, Лаза Нови Сад - Темерин
Михајловић, Славко Михајлов Нови Карловци, Инђија - Будисава
Михелчић, Жарко Шандоров Буковац - Степановићево
Михић, Гојко Лазарев Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Михић, Данило Пантин Дабрица, Столац - Степановићево
Михић, Спасоје Михов Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Мишић, Симо Илијин Обљај, Босански Петровац - Футог
Мишић, Жарко С. Нови Сад - Нови Сад
Мишић, Сава Пајин Ковилъ - Ковилъ
Мишков, Милош Игњатов Ковилъ - Ковилъ
Мишковић, Милан Петров Свилош, Беочин - Футог
Мишчевић, Михајло Павлов Нови Сад - Степановићево
Могин, Данило Тошин Нови Сад - Темерин
Могин, Паја Нови Сад - ?
Мољац, Миливој Савин Нови Сад - Нови Сад
Момировић, Бранко Пајин Нови Сад - Нови Сад
Момчиловић, Радован М. Крчедин, Инђија - Нови Сад
Моштрокол, Радован Петров Додоши, Цетиње - Степановићево
Мрдић, Петар Спасојев Ораховац, Требиње - Степановићево
Мрђанов, Петар Каћ - Каћ
Мрђанин, Петар Стеванов 1892, Сремски Карловци - Ковилъ
Мркаило, Јован Петров Радуч, Госпић - Степановићево
Мркић, Исајло Николин Церовица, Грачац - Ветерник
Мургашки, Светозар Нови Сад - ?

Надашки, Љуба Митин Баранда, Ковачица - Футог
Наранцић, Миле Миланов Дољани, Оточац - Степановићево
Наранцић, Стојан Милетин Шкаре, Оточац - Степановићево
Настић, Гавра Трифунов Бегеч - Бегеч
Недељков, Сима Пајин Равно Село, Врбас - Степановићево
Недељковић, Милутин - 1894, Нови Сад - Нови Сад
Недељковић, Платон Сремска Каменица - Степановићево
Недић, Милан Милошев Нови Сад - Темерин
Недић, Милош Ченеј - Темерин
Недић, Михајло Марков Ковилъ - Ковилъ
Ненадов, Аца Алексин Ковилъ - Ковилъ
Ненадов, Стева Перин Ковилъ - Ковилъ

Ненадовић, Јаша Миливојев–Мишин Лединци - Степановићево
Несторовић, Василије Тодоров Сремски Карловци - Каћ
Несторовић, Сава Лазин Нови Сад - Нови Сад
Нешин, Михајло Марков Ковиљ - ?
Николетић, Јован Радев Каћ - Каћ
Николић, Александар - 1901, Београд - Нови Сад
Николић, Аца–Александар Андријин Нови Сад - Нови Сад
Николић, Вељко Владин Лединци - Степановићево
Николић, Живан Светозаров 1894, Сремски Карловци - Степановићево
Николић, Јоца Васин Бегеч - Бегеч
Николић, Јоца Каћ - Каћ
Николић, Милош Савов Ливеровићи, Никшић - Бегеч
Николић, Риста Ђорђе Нови Сад - Нови Сад
Николић, Стеван Ђорђе Бегеч - Бегеч
Николић, Стеван Светозаров Лединци - Степановићево
Николиш, Јован Лазарев Петриња - Степановићево
Нинков(ић), Душан Лазарев 1887, Пачир, Бачка Топола - Степановићево
Нинков, Стеван Љубомиров Бегеч - Бегеч
Нинков, Стеван Стеванов Бегеч - Бегеч
Нинков, Светозар Тошин Бегеч - Бегеч
Нинковић, Влајко Владин Лединци - Футог
Нинков, Жарко Ацин Визић, Бачка Паланка - Ковиљ
Нинковић, Марко Симин Врдоље, Коњиц - Петроварадин
Нинковић, Стеван Љубомиров Бегеч - Бегеч
Новаковић, Владимир Стеванов Кулпин, Бачки Петровац - Степановићево
Новаковић, Роберт Бенковац - Степановићево
Новков, Милорад Арсенијев 1894, Ковиљ - Степановићево
Носовић, Јован Милутинов 1897, Корита, Билећа - Степановићево
Носовић, Мато Милутинов 1886, Корита, Билећа - Степановићево
Носовић, Милутин Јоксимов Корита, Билећа - Степановићево
Носовић, Петар Милутинов 1890, Корита, Билећа - Степановићево

Обадов, Сава Стеванов Нови Сад - Нови Сад
Оборина, Михајло Којин Доњи Поплат, Столац - Степановићево
Обрадовић, Ђуро Манојлов 1888, Кленовац, Грачац - Степановићево
Обрадовић, Ђорђе Нови Сад - Нови Сад
Обреновић, Јован Стеванов Нови Сад - Темерин
Обрштаревић, Јован Јованов Ковиљ - Ковиљ
Обушковић, Лазар Нови Сад - Темерин
Огњановић, Милан Петров Нови Сад - Степановићево
Опрановић, Бранко Божић Томашевац, Зрењанин - Футог
Орловић, Стеван Којин Плоче, Грачац - Степановићево
Орловић, Тодор Којин Плоче, Грачац - Степановићево

Павков, Лазар Милошев Бегеч - Бегеч
Павков, Милош Савин Бегеч - Бегеч
Павков, Петар Симин Бегеч - Бегеч

Павков, Сима Ђокин Бегеч - Бегеч
 Павков-Терзић, Тоша Славујев Бегеч - Бегеч
 Павлица, Недељко Јашин Ковиљ - Ковиљ
 Павлов, Васа Каћ - Каћ
 Павлов, Жарко Пајин Каћ - Каћ
 Павлов, Тоша Радин Каћ - Каћ
 Павловић, Александар Стеванов Нови Сад - Липар
 Павловић, Бошко Вукашинов Јајце - Нови Сад
 Павловић, Васа Трифунов Каћ - Каћ
 Павловић, Властимир Ђорђевић Александровац, Крушевац - Футог
 Павловић, Живан Тимин Чента, Ковачица - Футог
 Павловић, Јован Нови Сад - Нови Сад
 Павловић, Тривун Симин 1887, Сремски Карловци - Степановићево
 Пагачевић, Мита Пајин Нови Сад - Нови Сад
 Пајић, Бранко Васин Каћ - Каћ
 Пајић, Данило Петров ? - Степановићево
 Пајић, Петар Мићин Силбаш, Бачка Паланка - Степановићево
 Пајић, Тодор Петров ? - Кисач
 Паланчанин, Лука Лукин Нови Сад - Темерин
 Панаотовић, Нестор Нови Сад - Нови Сад
 Панин, Трива Милошев Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
 Панић, Ђока Милошев Ковиљ - Ковиљ
 Панић, Јоца Милошев Ковиљ - Ковиљ
 Пантелинац, Илија Радев Футог - Ветерник
 Пантелинац, Стеван Јованов Футог - Ветерник
 Пантелић, Паја Миланов Лединци - Степановићево
 Парезанин, Божо Лазарев Паник, Билећа - Степановићево
 Парезанин, Ђоко Лазарев 1885, Паник, Билећа - Степановићево
 *Паринов, Милан Јашин Каћ - Каћ
 Парипов, Сима Јашин Каћ - Каћ
 Париповић, Божо ? - Степановићево
 Париповић, Ђуро Будин Косињ, Грачац - Степановићево
 Паунић, Станислав Митров Баноштар, Беочин - Футог
 Паунов, Димитрије Јованов Ковиљ - Ковиљ
 Пашћан, Гавра Младенов Ковиљ - Ковиљ
 Пашћан, Милан Стеванов Кисач - Кисач
 Пашћан, Никола Радин Бегеч - Бегеч
 Пашћан, Сава-Бедин Нови Сад - Ченеј
 Пејиновић, Ђура Петров Нови Сад - Нови Сад
 Песирац, Рада Ђорђевић Каћ - Каћ
 Петковић, Тодор Т. Крчедин, Инђија - Петроварадин
 Петров, Никола Стеванов Бегеч - Бегеч
 Петров, Тима Николин Бегеч - Бегеч
 Петровић, Петар Аћимов Београд - Нови Сад
 Петровић, Богдан Николин Кључ - Футог
 Петровић, др Милош Леонтијевић 1888, Батања - Нови Сад
 Петровић, Лука Мишин Сремска Каменица - Нови Сад
 Петровић, Миле Сремска Каменица - Темерин

Петровић, Миле Петров Глиница, Цазин - Степановићево
 Петровић, др Миленко 1884, Сомбор - 1950, Нови Сад
 Петровић, Петар Антунов Буковац - Степановићево
 Петровић, Стеван Глишин Футог - Футог
 Петровић–Жељски, др Бошко Стеванов Параге, Бач. Паланка (Нови Сад) - ?
 Пешић, Јован - 1866, Буковац - Београд *вајар и фототограф*
 Пешкан Живан Ђорђевић Футог - Футог
 Пешкан, Милан Јованов Нови Сад - Степановићево
 Пешкан, Михајло–Пулџер Нови Сад - Темерин
 Пешкан, Сава Јованов Нови Сад - Темерин
 Пирошки, Илија Нови Сад - Нови Сад
 Плавшић, Живко Тошин Ковиљ - Чуруг, Жабалъ
 Плавшић, Мита Лазаревић Ковиљ - Ковиљ
 Плачков, Данчика Пајин Руменка - Руменка
 Плећаш, Михајло Сремски Карловци - ?
 Попара, Војо ? - Степановићево
 Попара, Мојсије Стојанов Мали Градац, Лијево - Степановићево
 Попин, Сава Вељин Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
 Попин, Станко Вељин Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
 Попов Рада (м) Ковиљ - Ковиљ
 Поповић, Андрија Глигоров Дражљево, Гацко - Степановићево
 Поповић, Арсен Нови Сад - Нови Сад
 Поповић, Бранивој Нови Сад - Нови Сад
 Поповић, Владимир Нови Сад - Нови Сад
 Поповић, Глигор Пајов Дражљево, Гацко - Кисач
 Поповић, Дамјан Трифков Дражљево, Гацко - Кисач
 Поповић, др Јован Богданов 1881, Бачко Градиште, Бечеј - Нови Сад
 Поповић, Живојин–Живко Владин Нови Сад - погинуо 1915
 Поповић, Јаков Јованов Доње Водичево, Нови Град - Ветерник
 Поповић, Лазар Миланов Нови Сад - Нови Сад
 Поповић, Максим Лединци - Степановићево
 Поповић, Марко Глигоров Дражљево, Гацко - Кисач
 Поповић, Милан Ацин Нови Сад - Темерин
 Поповић, Милан Лукин Панчево - Нови Сад
 Поповић, Милан Љубишин Нови Сад - Темерин
 Поповић, Милоје Богданов Сремски Карловци - умро у Бизерти
 Поповић, Никола Миланов Нови Сад - Нови Сад
 Поповић, Обрен Глигоров Дражљево, Гацко - Кисач
 Поповић, Петар Сремски Карловци - Станишић
 Поповић, Рада Војиновић Жабалъ - Ковиљ
 Поповић, Сава Алексин Нови Сад - Темерин
 Поповић, Светозар Нови Сад - Темерин
 Поповић, Сима Митин Лединци - Футог
 Поповић, Стеван Милорадов Черевин, Беочин - Футог
 Поповић, Стеван Теодосијевић–Досин 1887, Нови Сад - Нови Сад
 Поповић, Тодор Николин 1895, Дражљево, Гацко - Кисач
 Поповић, Тоша Светозаров Футог - Футог
 Поповићки, Лазар Радивојевић 1887, Кулпин - Нови Сад

Поповицки, Павле Нови Сад - Нови Сад
 Поптешин, Сима Перин Ковиљ - Ковиљ
 Почуча, Стево Божин Дивосело, Госпић - Степановићево
 Правица, Симо Петров 1882, Бјелач, Требиње - Футог
 Прекајски, Петар Исидоров 1894, Загреб - Нови Сад
 Прелић, Мита Гаврин Футог - Ветерник
 Преочанин, Милан Божин Цетина, Сињ - Степановићево
 Прерадовић, Предраг 1897, Батровци, код Шида - Нови Сад
 Претмерски, Михајло Јоханов Бегеч - Бегеч
 Прибић, Јован Младенов Ковиљ - Ковиљ
 Прибић, Радивоје Илијин Жељава, Кореница - Степановићево
 Проданов, Тодор Стеванов Каћ - Каћ
 Продановић Ђура Јашин Руменка - Руменка
 Продановић, Ђура Мојсилов ? - Нови Сад
 Продановић, Ђуро Трифков Залом, Невесиње - Футог
 Продановић, Живко Јоцин Нови Сад - Нови Сад
 Продановић, Јован Нови Сад - Нови Сад
 Продановић, Миљко Марков Жегар, Бенковац - Ветерник
 Продановић, Мита Нови Сад - Нови Сад
 Продановић, Никола Милошев 1883, Србобран - Нови Сад
 Продановић, Паја Мојсилов Нови Сад - Темерин
 Продановић, Сава Нови Сад - Нови Сад
 Продановић, Саво Стеванов Врело, Грачац - Ветерник
 Продановић, Стојан Ђокин Нови Сад - Темерин
 Продановић, Ђетко Ђурин 1895, Залом, Невесиње - Степановићево
 Продановић, Шпиро М. ? - Ветерник
 Протић, Петар Илијин 1893, Товаришево - Нови Сад
 Протић, Лазар Нови Сад - Темерин
 Пудар, Ђорђе Петров 1885, Дабрица, Столац - Степановићево
 Пудар, Јово Петров Дабрица, Столац - Степановићево
 Путник, Живан Миланов Футог - Футог
 Путник, Мирко Нови Сад - Темерин
 Пушић, Данило Пајин Ковиљ - Ковиљ
 Пушић, Емил ? - Нови Сад

Раваја, Јован Јаковов Живаја, Костајница - Футог
 Радин, Лазар Лазарев 1876, Каћ - Каћ
 Радиновић, Ђорђе Стеванов Нови Сад - Нови Сад
 *Радишић, Аћим Иванов 1890, Дабрица, Столац - Степановићево
 Радишић, Васиљ Јованов 1882, Дабрица, Столац - Степановићево
 Радловић, Тодор Давидов Радловићи, Босански Петровац - Бегеч
 Радовић, Јован Нови Сад - Темерин
 Радовић, Михајло Јованов Ужице - Нови Сад
 Радовановић, Лазар Милошев Нови Сад - Нови Сад
 Радојевић, Сава Радев Нови Сад - Темерин
 Радосављевић, Никола Јованов Војка, Стара Пазова - Степановићево
 Радошевић, Јован Лазарев Буковац - Степановићево
 Радошевић, Марко Савин Почитељ, Госпић - Степановићево

Радукин, Стеван Каћ - Каћ
 Радуловић, Божо(Блажо?) Раков Бар - Степановићево
 Радуловић, Крсто Тодоров Исјек, Босанско Грахово - Степановићево
 Радуловић, Митар Малишин Жањевица, Гацко - Степановићево
 Радуловић, Шпиро Тодоров Широка Кула, Госпић - Кисач
 Радусин, Никола Илијин 1885, Граб, Грачац - Степановићево
 Радусин, Тома Данев Вучје Поље, Грачац - Степановићево
 Радушић, Паја Нови Сад - Темерин
 Рајић, Лука Савин Делиблато - Футог
 Рајић, Милан Нови Сад - Темерин
 Рајчевић, Ђорђе Ч. Читлук, Госпић - Степановићево
 Рајчевић, Ђуро Стеванов Вребац, Госпић - Степановићево
 Рајчевић, Љубомир Стеванов 1894, Читлук, Госпић - Степановићево
 Ракетић, Павле Тодоров - Сремски Карловци -
 Ракин, Ђорђе Миланов Футог - Футог
 Ракић, Данило–Данчика Стеванов 1895, Пачир (Нови Сад) - Нови Сад
 Ракић, Душан Савин Змајево, Врбас - Степановићево
 Ракић, Ђуро Николин Широка Кула, Госпић - Степановићево
 Ракић, Иван Перин 1899, Змајево, Врбас - Степановићево
 Ракић, Миливој Тошин Змајево, Врбас - Степановићево
 Ракић, Стеван Митин Лединци - Степановићево
 Ракош, Иван Марков - Сремски Карловци - ?
 Ранков, Лазар Миланов Футог - Бегеч
 Рапчански, Сима Нови Сад - Нови Сад
 Растовић, Марко Илијин Грачац - Степановићево
 Растовић, Петар Вукашинов Грачац - Степановићево
 Растовић, Стеван Томин Грачац - Степановићево
 Релић, Константин Максимов Нови Сад - Нови Сад
 Ристић, Јован Владимиров Нови Сад - Темерин
 Родић, Гојко Симин 1883, Горице, Сански Мост - Степановићево
 Ром, Винко ? - Степановићево
 Рончевић, Васо Малишин Жањевица, Гацко - Степановићево
 Рончевић, Дамјан Малишин Жањевица, Гацко - Степановићево
 Рончевић, Душан Васин Жањевица, Гацко - Степановићево
 Ружић, Илија Мијин 1889, Доњи Поплат, Столац - Степановићево
 Ружић, Јово Стојанов Доњи Поплат - Степановићево
 Ружић, Милета Николин 1894, Српско Поље, Оточац (Нови Сад) - Ченеј
 Ружић, Раде Мићин Госпић - Степановићево
 Ружић, Спасоје Стојанов Доњи Поплат, Столац - Степановићево
 Ружић, Стеван Николин Доњи Поплат, Столац - Степановићево
 Руски, Кајица Стеванов Ковиљ - Ковиљ
 Русов, Паја ? - Ветерник
 Ручевић, Антун А. Стари Микановци, Винковци - Каћ

Савић, Димитрије Димитријев Нови Сад - Нови Сад
 *Савић, Милунка Раденкова–Српска Орлеанка Копривница, Рашка -
 Степановићево

Савић, Митар Тодоров Сремска Каменица - Степановићево
 Савић, Никола Николин Нови Сад - Темерин
 Савић, Светолик Радомиров Горњи Милановац - Нови Сад
 Савић, Тоша Нови Сад - ?
 Сазданић, Милорад Алексин Тител - Степановићево
 Салатић, Милан Савин Невесиње - Футог
 Салаћанин(Салајчанин?), Стеван Нови Сад - ?
 Самарџић, Видоје Трифков Дабрица, Столац - Степановићево
 Самарџић, Јанко Симин Трусина, Столац - Степановићево
 Самарџић, Митар Ђурин Берковићи, Столац - Степановићево
 Самарџић, Томо Митров Берковићи, Столац - Степановићево
 Санић, Риста Нови Сад - Темерин
 Сантовац, Јован Рамин Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
 Сарајлијин, Раде Игњатов Ковиљ - Ковиљ
 Свињарев(ић), Сава М. Нови Сад - Нови Сад
 Свињарев(ић), Стева Младенов 1882, Нови Сад - Нови Сад
 Свињарев-Величковић, др Миладин Јашин 1877, Бечеј - 1929, Нови Сад
 Сворцан, Видак Спасојев Корита, Билећа - Степановићево
 Сворцан, Раде Мирков Корита, Билећа - Степановићево
 Секулић, др Милан Сремска Каменица - ?
 Селир, Винко Јосипов Сремска Каменица - Степановићево
 Семендрија, Петар Нови Сад - Темерин
 Сендер, Јала - Нови Сад - ?
 Сенешан, Павле Николин 1872, Сремски Карловци - Степановићево
 Сенић, Андрија П. Нови Сад - Темерин
 Сентомашки, Тодор Прокин 1881, Сремски Карловци - Степановићево
 Сечујски, Јован Андријин - 1880, Будимпешта (Нови Сад) - ? Харков
 Симендић, Павле 1893, Дероње - Нови Сад
 Симеонових-Чокић, Јосиф Јованов - 1886, Срем. Карловци - Карловци
 Симић, Михајло Нови Сад - Темерин
 Симић, Радомир Миланов Београд - Ветерник
 Симоновић, др Милан 1876, Сремска Каменица - Нови Сад
 Сланкаменац, Алекса Радин Нови Сад - Темерин
 Сланкаменац, Веса(Васа?) Тошин Ченеј - Степановићево
 Сланкаменац, Живко Андријин Нови Сад - Нови Сад
 Сланкаменац, Јован Ченеј - Нови Сад
 Сланкаменац, Никола Душанов Нови Сад - ?
 Сланкаменац, Петар Јоцин Нови Сад - Нови Сад
 Сланкаменац, Стеван Николин Нови Сад - Темерин
 Сланкаменац, Урош Андријин Нови Сад - Нови Сад
 Слепчев, Ђока Гаврин Бегеч - Бегеч
 Слепчев, Петар Гаврин Бегеч - Бегеч
 Смиљанић, Јово Миланков Прокике, Оточац - Степановићево
 Смиљанић, Јово Петров Пишаћ, Удбина - Степановићево
 Соаје-Ђорђевић, Маргарет Магдалена 1875, Егоран, Француска - Нови Сад
 Совиљ, Ђуро Николин Кијани, Грачац - Степановићево
 Совиљ, Ђуро Петров Кијани, Грачац - Степановићево
 Совиљ, Јово Павлов Кијани, Грачац - Степановићево

Солдо, Милан Николин Сузина, Столац - Степановићево
 Солдо, Новица 1887, Дабрица, Столац - Степановићево
 Спирта–Митровић, др Душан Димитријевић 1876, Ковиљ - Београд
 Србин, Милан Васин 1883, Черевећ, Беочин - Степановићево
 Срдановић, Стеван Глигоријевић Путинци, Рума - Футог
 Срдих, Петар Илијин Крупа - Бегеч
 Сремчевић, Јован Миланов Футог - Футог
 Сремчевић, Стеван Нови Сад - Темерин
 Срећков, Здравко Савин Нови Сад - Темерин
 Стајић, Јован Гаврин Бегеч - Бегеч
 Стајић, Јоца Стеванов Каћ - Каћ
 Стајић, Мика Гаврин Бегеч - Бегеч
 Стајић, Милош Александров Нови Сад - Темерин
 Стајић, Тоша Несторов Каћ - Каћ
 Стакић, Јован Гаврин Бегеч - Бегеч
 Стакић, Мика Гаврин Бегеч - Бегеч
 Станимиров(ић), Младен Нови Сад - ?
 Станимиров, Владимир Александров Равно Село, Врбас - Степановићево
 Станисављевић, Обрад Милев 1894, Грачац - Степановићево
 Станисављевић, Стеван Васин Граб, Грачац - Степановићево
 Станков, Велимир Јашин Ковиљ - Ковиљ
 Станков, Иса Стеванов Ковиљ - Ковиљ
 Станков, Мирко Дамјанов Србобран - Нови Сад
 Станков, Тома Обрадов Ковиљ - Ковиљ
 Станковић, Васа Лазин Нови Сад - Темерин
 Станковић, Ђорђе Живанов Нерадин, Ириг - Нови Сад
 Станковић, Ђорђе Петров Сремска Каменица - Степановићево
 Станковић, Лазар Савин Нерадин, Ириг - Футог
 Станковић, Милан Војинов Футог - Футог
 Станковић, Милан Перин Нови Сад - Темерин
 Станковић, Милош Нови Сад - Нови Сад
 Станковић, Никола Николин Нови Сад - Нови Сад
 Станковић, Стеван Димитријевић–Митин Нови Сад - Нови Сад
 Станковић, Тодор Георгијевић Раковац, Беочин - Футог
 Станков(ић), Лазар Васин Буковац - Степановићево
 Станков(ић), Стеван Цветин Буковац - Степановићево
 Станојевић, Васа Нови Сад - ?
 Станојевић, Димитрије Нови Сад - Темерин
 Станојевић, Чеда Нови Сад - ?
 Старовић, Ристо Јованов Самобор, Гацко - Футог
 Старовић, Саво Јованов Самобор, Гацко - Степановићево
 Стеванов, Милан Николин Бегеч - Бегеч
 Стејин, Лаза Ђорђевић Каћ - Каћ
 Стефановић, Велимир Нови Сад - Темерин
 Стефановић, Душан Илијин Сремски Карловци - Степановићево
 Стефановић, Жарко Јованов 1889, Змајево, Врбас - Нови Сад
 Стефановић, Стеван Константинов Сремски Карловци - Нови Сад
 Стојадиновић, Павле Ацин 1882, Сремски Карловци - Степановићево

Стојаковић, Игњат Јаковов 1889, Буковац - Степановићево
Стојаковић, Пане Стеванов Печенци, Босанско Грахово - Ветерник
Стојанов, Рада Милошев Каћ - Каћ
Стојановић, Анто Станојев Гареве, Гацко - Степановићево
Стојановић, Богдан Стојанов Гареве, Гацко - Нови Сад
Стојановић, Светозар Нови Сад - Темерин
Стојановић, Симо Бајин Шипачно, Гацко - Степановићево
Стојанчев, Лазар Јованов Ковиљ - Тител
Стојанчев, Светозар Јованов Нови Сад - Нови Сад
Стојић, Богдан Нови Сад - Темерин
Стојковић, Милован Димитријев Врбовац, Смедерево - Степановићево
Стојковић, Петар Нови Сад - Темерин
Стојковић, Станоје Димитријев Врбовац, Смедерево - Степановићево
Стојковић, Тодор-Саринче Арсин Врање - Футог
Стојшин, Марко Гаврин Ковиљ - Ковиљ
Стричевић, Владимир Нови Сад - Нови Сад
Субић, Исак Лазарев Ковиљ - Ковиљ
Субић, Мика Новаков Ковиљ - Ковиљ
Субић, Стеван Новаков Ковиљ - Ковиљ
Суботин, Светозар Каћ - Каћ
Суботин, др Стеван ? - Нови Сад
Суваچارев, Јован Симин Ковиљ - Ковиљ
Сударски, Сава Младенов 1891, Черевих, Беочин - Степановићево
Суђић, Иво Крстов Петровац на Мору, Будва - Степановићево
Суша, Никола Илијин 1887, Штикада, Грачац - Степановићево
Сушић, Борислав Каћ - Каћ
Сушић, Гавра Радин Ковиљ - Ковиљ

Тадих, Јован Лазарев ? - Кисач
Танасин, Глиша Нови Сад - ?
Танасин, Милан Урошев Равно Село, Врбас - Футог
Танасин, Михајло Тимотијев Равно Село - Футог
Танасковић(Танасијин?), Жарко Нови Сад - ?
Танко, Игњат Игњатов Бечеј - Нови Сад
Танкосић, Јован Кузманов Лединци - Степановићево
Танкосић, Паја Васић Лединци - Степановићево
Тапавица, Бранислав Александров Нови Сад - Темерин
Татић, Милан Лазарев Нови Сад - ?
Твртковић-Соњић, Павле М. Крушево, Фојница - Петроварадин
Теларов(ић), Лазар Нови Сад - ?
Темеринац, Јован Лазарев Нови Сад - Нови Сад
Темеринац, Пера Нови Сад - Нови Сад
Теодоровић, Паја Нови Сад - ?
Теофановић, Спасоје Нови Сад - Темерин
Тепавчевић, Андрија Петров Казанци, Гацко - Степановићево
Тепавчевић, Петар Крстов 1873, Казанци, Гацко - Степановићево
Терзић, Милутин Милошев Бегеч - Бегеч
Терзић, Сава Срећков 1982, Бегеч - Бегеч

Терзић, Тодор Лазарев Бегеч - Бегеч
 Тешан, Лазар Нови Сад - ?
 Тешић, Петар Кузманов 1885, Черевих, Беочин - Степановићево
 Тинтор, Томо Николин 1888, Грачац - Степановићево
 Тодоровић, Милорад Димитријев-Митин Раковац, Беочин - Степановићево
 Тојагић, Лазар Лазин Граб, Грачац - Степановићево
 Токин, Душан Васин Футог - Футог
 Токин, Павле Васин Футог - Футог
 Томановић, Милутин Перишин Штедим, Никшић - Степановићево
 Томашевић, Драгољуб Нови Сад - ?
 Томашевић, Максим Ђорђевић Бешка, Инђија - Ковил
 Томић, Сима Миланов Каћ - Каћ
 Томић, Стојан Живанов Бегеч - Бегеч
 Топалов, Јован Александров Руменка - Руменка
 Топаловић, Ристо Ђурин Хргуд, Столац - Степановићево
 Топаловић, Сава Ђурин Хргуд, Столац - Степановићево
 Траван, Гавра Авакумов Нови Сад - Нови Сад
 Траван, Ранко Авакумов Нови Сад - Нови Сад
 Трајковић, Тома Нови Сад - Темерин
 Трбојевић, Божо Илијин 1892, Грачац - Степановићево
 Трифуновић, Војислав Стеванов Гардиновци, Тител - Степановићево
 Трифуновић, Спасоје С. Нови Сад - Темерин
 Трифуновић, Тоша Милошев Нови Сад - Ченеј
 Тројановић, Тома Тројанов Крапа, Брод (Маћедонија) - Степановићево

Ђирић, Војин Лазарев Крагујевац - Бегеч
 Ђирић, др Милош-Мића Нови Сад - Нови Сад
 Ђирић, Ђорђе Јованов Нови Сад - ?
 Ђирић, Младен Милошев Футог - Ветерник
 Ђирић, Славко Гаврин Ковил - Ковил
 Ђосић, Лазар Илијин Каћ - Каћ
 Ђулибрк, Никола Симин Велика Рујишка, Крупа - Степановићево
 Ђулум, Јеврем Михајлов Ковил - Ковил
 Ђулум, Тома Јоцин Ковил - Ковил
 Ђурчић, Александар Костин Нови Сад - Нови Сад
 Ђурчић, Милан Нови Сад - Нови Сад
 Ђурчић, Стеван Пајин 1877, Нови Сад - ?

Узелац, Дане Милин 1889, Липово Поље, Госпић - Степановићево
 Уљаревић, Петар Брчко - Нови Сад
 Уљаревић(ић), Симо Стојанов Трнавци, Билећа - Петроварадин
 Улрих, Јосип Исидоров Војинци, Винковци - Футог
 Урвачев, Сергије Матвејевич Москва, Русија - Степановићево

Фаоровић, Жарко Ђокин Лединци - Степановићево
 Фелбаб, Живко Нови Сад - ?
 Фелбабов, Дамјан Нови Сад - ?

Фелбабов, Јован Нови Сад - Темерин
Фелбабов, Сава Дамјанов Нови Сад - Темерин
Феудварски, Ђока Тошин Нови Сад - Нови Сад
Филиповић, Тоша Нови Сад - Темерин
Фујка, Аћим Стеванов Марадик, Инђија - Степановићево
Фујка, Васа Аћимов Нови Сад - Степановићево

Херета, Драгослав Савин Драговиље, Столац - Степановићево
Херета, Јово Савин 1885, Драговиље, Столац - Степановићево
Херета, Михајло Савин 1887, Драговиље, Столац - Степановићево
Херета, Радослав-Раде Савин 1889, Драговиље, Столац - Степановићево
Хољевац, Ђуро-Јуре Томин Бриње, Оточац - Степановићево
Хорватовић, Фрањо Мартинов Лојница, Крижевци - Ковиљ
Хофман, Болеслав Т. Русија (Нови Сад) - Темерин
Хрваћанин, Мојо Мојин Будаčka, Костајница - Степановићево

Цанић, Риста Нови Сад - Темерин
Царевић, Петар Николин Брчко - Петроварадин
Цвејин, Петар Стеванов Бегеч - Бегеч
Цвејић, Тимотије Милошев Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
Цветић, Димитрије Алексин Сремски Карловци - Бегеч
Цветков, Милош Ђокин Бегеч - Бегеч
Цветков, Никола Ђокин Бегеч - Бегеч
Цветковић, Васо Николин 1887, Грачац - Степановићево
Цветковић, Љубомир Арсин Бујковац, Врање - Нови Сад
Цветковић, Тома Ђурићин Грачац - Степановићево
Цветнаревић, Радивоје Николин Лединци - Степановићево
Цвијановић, Марко Савин 1884, Пишаћ, Удбина - Степановићево
Црнојачки, Живојин Нови Сад - ?
Црнојачки, Никола Нови Сад - Нови Сад
Црњак, Милан Васин Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
Цуцић, Огњан Нови Сад - Темерин

Чаковац, Панта Лазин-Фурџин Нови Сад - Нови Сад
Чампрић, Тодор Лазин Бегеч - Бегеч
Чанковић, Ђуро Милев 1891, Томингај, Грачац - Степановићево
Чарубић, Милан Стеванов 1884, Черевећ, Беочин - Степановићево
Чебац, Милош Лазарев Бегеч - Бегеч
Черевећки, Јован Сретин Руменка - Руменка
Черевећки, Рада Перин Руменка - Руменка
Череша(?), Ђорђе Нови Сад - ?
Четник, Стеван Ковиљ - Ковиљ
Чикић, Кристифор Нови Сад - Темерин
Чича, Лука Максимов 1889, Чичина Главица, Грачац - Степановићево
Чобан(ић), Бранко Душанов Томашевац, Зрењанин - Будисава
Чорак, Раде Јовин 1887, Подлапац, Удбина - Степановићево
Чордар, Сима Илијин Нови Сад - Нови Сад

Чупић, Митар Петров Нови Сад - Нови Сад
Чурић, Анте Иванов Долац, Травник - Степановићево
Чутурило, Миле Илијин 1880, Брувно, Грачац - Степановићево
Чучковић, Јефто Филипов Орах, Билећа - Степановићево
Чучковић, Петар Филипов Орах, Билећа - Степановићево

Џелетовић, Алекса Андријин Чепелица, Билећа - Степановићево
Џелетовић, Лазар Андријин Чепелица, Билећа - Степановићево
Џомбић, Саво Јовин Челинац - Степановићево

Шаги, Фрања Фрањин Бечеј - Футог
Шакота, Ристо Ђурин 1894, Тријебањ, Столац - Степановићево
Шарановић, Радован Ивов 1896, Косови Луг, Даниловград - Степановићево
Шаренац, Трипко Михајлов Билећа - Степановићево
Шведић, Сава Светозаров Ковиљ - Ковиљ
Шведић, Славко Радин Ковиљ - Ковиљ
Шепченко, Сима Нови Сад - Темерин
Шибалић, Јован Миланов Нови Сад - Темерин
Шијак, Јова Петров Деспотово, Бачка Паланка - Степановићево
Шијак, др Никола Ириг - Петроварадин
Шијак, Сава Јованов Ковиљ - ?
Шијачки, Душан Миланов - 1882, Футог - 1958, Београд
Шикопарија, Војислав Нови Сад - Темерин
Шилић, Аритон(?) Нови Сад - ?
Шилић, Жарко Нови Сад - ?
Шилић, Илија Ченеј - Темерин
Шилић, Милан Нови Сад - Темерин
Шилић, Станоје Нови Сад - ?
Шиљеговић, Илија Ђурин Колешко, Невесиње - Степановићево
Шиљеговић, Милан Илијин Колешко, Невесиње - Степановићево
Шимикић(?), Петар Нови Сад - Темерин
Шкарић, Душан Ђурин Косињ, Госпић - Степановићево
Шкарић, Милош Ђурин Косињ, Госпић - Степановићево
Шкомац, Димитрије-Мита Николин Нови Сад - Темерин
Шкрбић, Петар Нови Сад - Темерин
Шљапић, Сава Глишин Ковиљ - Ковиљ
Шљапић, Сава Ђокин Ковиљ - Ковиљ
Шовљаков(ић), Јован Милошев Футог - Ветерник
Шовљаков, Младен Јованов 1875, Футог - Ветерник
Шовљански, Сава Нови Сад - Темерин
Шољмошан(Шалившаков?), Ђура Нови Сад - Темерин
Шотра, Васо Трипов Тријебањ, Столац - Степановићево
Шпиц, Емил Јаковов 1895, Сремски Карловци - Степановићево
Шубараш, Павле Стевин Футог - Футог
Шуваков, Стеван Јулијев Врбас - Степановићево
Шукић, Живко Лазин Бегеч - Бегеч
Шуковић, Благоје Шћепанов 1882, Степен, Гацко - Степановићево

Шупић, Илија Ђурин Изгори, Гацко - Степановићево
Шупић, Никола Марков Изгори, Гацко - Степановићево.

На овом месту пописано је 1.326 добровољаца пореклом с подручја данашње новосадске општине или земљом надељених (или само насељених, без права на добровољачку земљу) на истом том подручју;

Од тога броја, из новосадске општине потичу укупно 692 добровољаца, како следи:

Нови Сад	365
Футог	46
Каћ	44
Сремски Карловци	35
Бегеч	52
Руменка	18
Ковиљ	78
Петроварадин	2
Сремска Каменица	15
Лединци	19
Буковац	10
Кисач	1
Ченеј	7.

Највише добровољаца надељено је земљом у Степановићеву (477), с тим што треба имати у виду да је најмање тридесетак њих добило плац у Танкосићеву (Новом Кисачу, уз железничку пругу, према Степановићеву), ближе добијеној земљи, и тамо се касније настанило.

Највећим делом, ради се о добровољцима из руског заробљеништва; на списку се налази и нешто пребега (из српских прекодунавских, прекосавских и прекодринских крајева) с почетка Великог рата, као и изванредан број оних који су пристигли из Америке; свега их је неколико из балканских ратова.

Неколиким презименима која се завршавају на *-ов* или *-ев* додато је у загради *-ић*, презименима на *-ин* додато је *-овић*, а тако је поступљено и у неким друкчијим примерима (Ајдук→Ајдуковић), пошто се њиховим „пречанским” носиоцима у српској војсци чинило да ће тако српскије звучати.

Према писању новосадске *Заставе* у броју 12. од 17. јануара и броју 24 од 1. фебруара 1920. године, само из Новог Сада било је на Солунском фронту око 500 добровољаца, од чега бар две трећине земљорадника. Из првог од тих текстова још се могло видети да Нови Сад, „из чије се средине бележи око 500 дичних српских осветника, даде им (добровољцима – ИП) до сада пуна кола обећања и ништа више”. У тим „пуним колима” нашао се и податак да је Централни управни одбор добровољачки успео да „од

славне градске управе” једва ишчупа *голо земљиште* за око 120 својих чланова. Други текст јављао је да су „са поделом последњих 800 јутара земље измирени сви добровољци из Новог Сада. У новосадском и темеринском атару добили су земљу двестотине и три добровољца борца из Новог Сада по 8 и $\frac{1}{2}$ јутра и шест небораца по 5 и $\frac{1}{2}$ јутра. У новосадској организацији имају да добију земљу још само они добровољци, који су се овде настанили и они добровољци, чије су њиве подводне, те се не могу примити. Свега још двадесет добровољаца, који ће такође добити земљу према споразуму са г. повереником за Аграрну Реформу”. Податак о подели „последњих 800 јутара земље” на нешто преко двеста добровољаца из Новог Сада, са појединачним „добровољачким компетенцијама” од 8 к.ј. и 1100 кв.хв. и укупним потребама од око 1.700 јутара, остао би до краја под сумњом да у Историјском архиву Новог Сада није пронађен и један списак сачињен 20. јула исте године, на коме се налазе имена 115 добровољаца из Новог Сада надељених земљом „од варошке својине у Новом Саду”, без ознаке земљишне површине, али, ван сваке сумње, не мање од око 900 катастарских јутара.

Међу тадашњим надељеницима нашли су се само добровољци са Солунског фронта, а у *Застави* број 24. од 1. фебруара 1920. године јавности је саопштено да „Централни Добровољачки Одбор, пошто је спровео организацију добровољаца са солунског фронта и настојавао, да што брже добију земљу, и пошто је спровео и организацију добровољаца са добручког фронта и сав се zaloжио, да и они добију земљу – сматра да је дошло време да донесе правила и да се сталан Одбор конституише, како би притекао својој браћи, добровољцима са Добруџе, у помоћ”.

Добровољци неземљорадничких занимања нису се морали населити, нити су сви надељеници из суседних политичких општина трајно остајали у месту у коме су надељени земљом. Тако, на пример, скоро сви добровољци пореклом из Пашићева (Змајева) а надељени у Степановићеву, премештени су почетком тридесетих година у своју „матичну” општину. Са тим у вези, да би се у Пашићеву надопунио земљишни фонд потребан „повратницима” из Степановићева, Пољопривредно одељење Краљевске банске управе у Новом Саду, 13. јуна 1933. године под бројем 29011-/33, донело је одлуку да се експроприше одговарајуће општинско земљиште, а Комисија за ликвидацију аграрне реформе издала је налог да се добровољци из Пашићева, који су до тада уживали земљу на поседу Палавичино–Брајтенфелд, преселе на тек експроприсано земљиште политичке општине Пашићево. То је образложено чињеницом „што су њихове досадашње парцеле у непосред-

ној близини Степановићева а потребне су за проширење колоније (у Степановићеву – ИП) и она сада нема ни педља земље за проширење колоније где би могле млађе генерације правити себи куће”. Врло је вероватно да је на сличан начин поступљено и у Деспотову, Старим Шовама (Равном Селу), Бачком Петровцу, те да су „њихови” добровољци, сви или делимично, постепено или одједном, премештени из степановићевачког хатара у матичну политичку општину.

Уз имена појединих добровољаца из Новог Сада и, углавном, неких сремских села, можда и није увек тачно уписано у којој су катастарској општини они наделени земљом. Најчешће, ово се односи на особе наделене на бившем имању Рудолфа Котека, које је некад припадало општини Футог, а касније, кад је формирана политичка општина Степановићево, велик део тог поседа укњижен је тамо. У неким случајевима, слична недоумица јавља се и код оних добровољаца који су плац за кућу добили у Новом Саду а земљу у Темерину, као и код оних који су и плац за кућу и земљу добили „од варошке својине” у Новом Саду, али се у неким списима појављују и као наделеници у Темерину.

Трагови о коришћењу добровољачке земље губили су се у започетим купопродајним уговорима и у замени земљишта. Било је познато, наиме, да су тешку економску ситуацију нових поседника знали да у своје сврхе искористе богати појединци. Из докумената садржаних у архивском фонду VI одељења Краљевске банске управе у Новом Саду види се да су они куповали земљу од аграрних интересената, имајући за то сагласност Привилеговане аграрне банке. Због бројности таквих купопродајних уговора, они (богати купци) тражили су од Министарства пољопривреде да се одобри арондација на поседу Палавичино–Брајтенфелд у општини Степановићево. Мада је из стручног мишљења Комисије за ликвидацију аграрне реформе из Новог Сада проистицало да је немогуће спровести праву арондацију на подручју од преко 9.000 катастарских јутара, дата је сагласност за „делимичну арондацију мењајући по два лица узајамно”, уколико аграрни интересенти на то пристану.

Добровољачка права многих добровољаца који су умирили у међуратним годинама губила су се и у антидобровољачком администровању, захваљујући новоствореном правном правилу да се на добровољачку земљу није примењивало грађанско право; право на добровољачку оставштину (*добровољачку коммисионерију*, односно земљу) није се могло пренети на сваког од правних наследника, те се, примера ради, уколико је неки добровољац надживео свог сина, могло десити да снаха и унучад нису могли наследити

оставиочеву земљу; кад је добровољачко право (земљу) погинулог или умрлог добровољца користио родитељ, после његове смрти губило се право на исту ту земљу, пошто браћа умрлог или погинулог добровољца нису сматрана наследницима; земљу умрлог добровољца који је остао без наследника нису могли наследити ни чланови његове породице неспособни за привређивање; ако се и знало да је неки добровољац погинуо или умро током рата а није имао наследника (као што се десило Стевану Радукину из Каћа), тај није ни „утврђиван” за добровољца; брисан је из списка и погинули добровољац чији су имућни наследници првих послератних година остварили право на добровољачку земљу, али су тог права касније били лишени, као што се десило с оцем погинулог Милана Парипова из Каћа, Јашом Париповим, коме је 1929. године земља одузета, „из разлога што му син није био храниоц и што је Јаша имућног стања” (имао је 36 јутара земље); одузимања је земља оним добровољцима који нису подмирили мерничке трошкове за додељивање добровољачке земље, те је таквим „грешницима” (макар колико они били сиромашни) брисан добровољачки статус; одузимања је земља и удовицама умрлих или погинулих добровољаца које би се преудале; и тако даље. Сви добровољци који су потпали под удар неке од таквих „правних” одредаба, а њих није било мало, брисани из чланства Удружења ратних добровољаца 1912-1918 (које је и својим званичним насловом избегло да истакне како се радило о *српским* добровољцима, односно о добровољцима у српској војсци); то чланство у списку било је онда једино мерило за признавање добровољачких права и једини важећи „атест” да је неко заиста био добровољац. По несрећи, *Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових ђођомака и ђођишоваца* из Београда (наследник оног предратног Удружења, и формално, и идеолошки!) и данас верује да је један злонамерно селекционисан добровољачки списак из 1940. године вреднији, истинитији и моралнији од нечијег добровољног приступа српској војсци, учешћа у ратним окршајима, погибије на фронту или смрти која није била „усклађена” са правним правилима злонамерно смишљаним у послератним канцеларијским рововима и отуд наметаним као некакво „добровољачко право”!

Ако су поједини наделеници из оближњих места пресељавани у матичну политичку општину због тога што је земља у Степановићеву била потребна за проширење колоније (за насељавање нових добровољаца или колониста), морао је то бити и знак да је тим проширењем обухваћено на десетине лица изван ових списка. Друкчије речено, овде објављени спискови наделених особа нису коначни.

Нису коначни ни спискови добровољаца пореклом са подручја новосадске општине, исто као што се не зна ни колико је српских добровољаца ратовало у саставу српске и црногорске војске. Ово због тога што су се у Удружењу ратних добровољаца 1912-1918, институцији која је окупљала само добровољце са признатим добровољачким статусом, нашли углавном, у огромном броју, скоро искључиво, добровољци који су преживели рат и који су могли започети и окончати административне формалности око признавања сопствених добровољачких права. А њихова права била су утврђена одлуком Владе Краљевине Србије с краја 1916. године да „прима радо сваког оног Југословена, који буде сам изјавио, да ће ступити у српску војску, било као борац, било као неборац у позадини” и да „сваком таквом доделиће ПЕТ ХЕКТАРА плодне земље у Македонији ради насеља. Земља је њихова ако остану живи, ако пак погину у борби право својине прелази на наследника”. За највећи број оних који су погинули најчешће се није ни знало да су ратовали као добровољци, те њихови наследници нису ни знали каква права имају. Тако се и могло десити да имена изгинулих добровољаца, којих је било много (неутврђено колико), буду потпуно заборављена. Као потврду за то наводимо да је у добровољачкој колонији Липар намењено земљом око 260 за сада познатих носилаца добровољачких права, а нешто преко 500 у добровољачкој колонији Степановићево; у првом месту наша се само једна удовица погинулог добровољца, у другом три или четири, док су сви остали намењеници били преживели добровољци. Биће да је истоветан случај био и у осталим добровољачким колонијама.

Звездицом (*) испред презимена означени су носиоци Карађорђевог звезде с мачевима, војничке или официрске.

И, на крају, тек поређења ради, у списку српских добровољаца из новосадске општине (по рођењу или тамо земљом намењених и насељених после Великог рата) који је објављен у књизи *Ситаринци и новци*, Нови Сад 2000, 57-77, пописано је свега 865 имена.

ЛИТ: И. Петровић, *Верници Ошацибине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998; *Ситаринци и новци*, Нови Сад 2000; *Српски добровољци 1912-1918 – Бројке и судбина*, Нови Сад 2001.

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Колико је добровољаца ушло у Велики рат. Број српских добровољаца у Првом светском рату био је скоро двоструко већи од оног у балканским ратовима и износио је најмање 190.200, од чега око 56.600 из двеју српских краљевина (тачке 1, 2, 3. и 10) и око 133.600 са стране (тачке 4-9), како следи:

1. најмање 25.000 у шест прекобројних пукова српске војске;
2. 1.300 младих каплара из ђачке формације;
3. око 17.200 добровољаца у црногорској војсци, међу њима и око 3.000 повратника из Америке;
4. око 50.000 пребега преко Дрине, Саве и Дунава, непосредно пред рат и на самом почетку рата;
5. око 10.000 добровољаца из реда аустроугарских војника заробљених у Србији;
6. око 40.800 добровољаца из исељеништва, највећим делом из прекоморских земаља, међу којима се налази и оних у тачки 3. већ поменутих 3.000 добровољаца у црногорској војсци (рачуна-тих у добровољце „из двеју српских краљевина”);
7. око 3.500 (а можда и свих 4.000) добровољаца из руског заробљеништва, који су на српско ратиште стигли Дунавом, с јесе-ни 1915. године;
8. око 30.800 добровољаца из руског заробљеништва, који су ратовали на Добруди и на Солунском фронту.
9. најмање 1.500 припадника страних медицинских мисија;
10. око 13.100 јабланичких добровољаца у Топличком устанку.

Између двају светских ратова добро се знало да је у припрему Топличког устанка била упућена и Команда савезничких војска на Солунском фронту, да је устанак донео бројне жртве и да се кривице за све то није могла ослободити ни српска Врховна ко-манда; за званичне политичке и војне факторе у послератној Ср-бији био је то довољан разлог да се истина о устанку прећути и што пре преда забораву. То се најједноставније могло остварити применом оне наредбе са самог почетка 1917. године, кад су „уки-нути” сви „добровољци, наши поданици, способни за војну служ-бу” (1, док. 58, 79); по тој логици, као „нашим поданицима”, топлич-ким устаницима није се дало да се „умешају” међу добровољце. Касније, пошто је Србији натурена комунистичка идеја, тема је постала сасвим неприкладна, јер је новој власти, и иначе заинте-ресованој за сузбијање такозване „српске хегемоније” и за оства-рење „српско-бугарског братства”, било особито стало да улога бугарске политике и војске у Топличком устанку остане у што ду-бљој сенци и, по могућству, непримећена.

Мимо наведених цифара, у расположивој грађи о Првом светском рату срећемо се са још две велике групе српских добровољаца које „југословенска” историјска наука још није помињала:

а. „њих 10.000 у прво време”, укључених у српску војску непосредно по њеном уласку у Црну Гору, сматрани су добровољцима и онда кад је крај рата био сасвим изванредан. Пошто се радило о лицима која су у српску војску *добровољно* ступила до 5/18. новембра 1918. године, упркос томе што су их српски војни органи олако „превели” у *обвезнике*, у укупном броју српских добровољаца у Првом светском рату мора и за њих бити места;

б. око 11.000 добровољаца „заборављених” на Далеком истоку, у време док су се делови Српског добровољачког корпуса кретали Сибором на путу према Солуну. Обраћајући се обновљеном *Рајнику*, месечном војно-стручном часопису, у свесци I, година XXXVII, Београд 1921, страна 14, ђенерал Михаило Рашић, током неколико ратних година српски министар војни, пише: „Сви смо били изненађени кад нас је 1918., по уласку у нашу Србију, француска Влада известила, да на крајњем истоку Сибира, близу Владивостока, има на 11.000 наших војника са неколико официра добровољаца и молила нас да пошаљемо тамо неколико старијих српских официра”. Из тога што се реч *добровољаца* налази поред речи *официра* не треба закључивати да се тамо налазило *неколико* официра добровољаца. Радило се, заправо, о *11.000 српских добровољаца* из Српског добровољачког корпуса из Одесе, који су, из ко зна ког разлога, *залућали* на путу кроз Сибир и из Владивостока нису на време стигли да допринесу пробоју Солунског фронта.

Несумњиво, на ту *џрупа*цију мисли и Војна енциклопедија (3, књига 2, 497), кад пише да је „Корпус у неколико транспората пребачен преко Архангелска у В. Британију, одатле у Француску, и коначно у Солун, изузев две групације које су транспортоване преко Далеког истока (једна од њих, тзв. Мурмански одред, стигао је у земљу тек по завршетку рата).

Са овим двема групама, укупан број српских добровољаца у Првом светском рату повећава се на најмање 211.200.

Не зна се како је српска влада поступила с француским извештајем са самог краја Великог рата, али је извесно да је половином јануара 1921. године, у свом 10. броју, новосадска *Застава* додатно упозорила да „потребна је брза помоћ за спасавање остатака Срба добровољаца”. Повод за такво писање налазио се у ретким писмима *српских добровољаца* заточених у руским логорима; из њихових писама могло се сазнати да је тада по Русији било расејано неколико десетина хиљада Срба и да су сви они били остављени „на Божју вересију”. *Застава* је писала да „од како су не-

сретном Русијом овладали Јеврејин Троцки–Бронштајн и његова разбојничка банда, од то доба је Русија постала прави пакао за сваког доброг Словенина, а особито за оне Србе, који су се као добровољци уза Чехе и Пољаке борили против немачких плаћеника: бољшевика”.

Може бити да се ту радило о добровољцима које је руска војна команда издвојила из Српског добровољачког корпуса за своје војно-политичке потребе, на начин описан у једном писму из Владивостока, датованом 6. маја 1919, а објављеном у *Застава* од 7. јануара 1920. године: „Када сам 1915. године био заробљен, био сам тешко рањен у трбух, да сам једва жив остао; лежао сам у болници 3 месеца, нисам могао ни да се с места помакнем, но после тога сам ипак некако оздравио. 1916. године сам поступио у I Српску Добровољачку Дивизију у Одесу и био сам као писар у штабу допунског баталијона, а 1917. године сам био откомандиран на фронт у Добруцу у енглеску болницу за писара. Ту сам проживео целу годину, врло ми је добро било, али 1918. године сам морао ићи даље, јер су Немци наступали на Украјину. Отишао сам на Кавказ у град Ростов на реци Дону ал’ су Немци и тамо дошли и морао сам опет даље; дошао сам у град Самару на реци Волги. Овде сам био, када се чешко-словачка војска подигла противу тако званих бољшевика. Бој је трајао три дана и на крају Чеси победе. Онда је власт била овде чешка, ал’ након три месеца бољшевици надвладају Чехе, тако да смо морали и ми Срби да идемо даље одавде, пошто су и наши неки одреди овде се борили са бољшевицима”, односно *прошавши њих*.

Наравно, „неки наши одреди” били су „позајмљени” из Српског добровољачког корпуса, али, исто тако, могли су то бити и добровољци који из заробљеничких логора нису ни стигли до Одесе, већ су „пречицом” укључени у војне операције руске војске против бољшевика. Највероватније, за ову другу врсту српских добровољаца није се ни знало у Српском добровољачком корпусу у Одеси, још мање у српској Врховној команди на Солунском фронту; разумљиво је стога што Краљевина СХС, касније Југославија, за те добровољце није ни хтела да чује. О једној таквој јединици пише и *Застава* у оном већ наведеном тексту од јануара 1921. године: „Кад су Чеси на истоку Русије образовали фронт против бољшевика, онда је покојни јуначни мајор (Матеја) Благотић у Русији образовао од дотадашњих Срба заробљеника један добровољачки пук, на челу кога је храбри мајор отео од бољшевика град Казан и том приликом је мајора Благотића један Маџар бољшевик убио, а благодарни Руси његов пук назваше именом погинулог јунака... Већину тога мукотрпног пука сачињаваху Срби из крајева бивше

аустро-угарске монархије... Али временом положај те шаке јунака у сред леденог Сибира постајаше све очајнији. Чеси се погодише с болшевицима, Французи исто тако и сви одоше у Европу натоварени руским златом и другим благом. А Срби остадоше, без игде ичега, и без брата и пријатеља, у дубини Сибира, остављени на милост и немилост крвожедним болшевицима; и офицере, и подофицере, и редове стрпаше у логоре, голе, босе, гладне, а за стражаре им поставише наоружане Мађаре, сада најамнике болшевичке. Може се мислити, како ти Мађари поступају са Србима, који су њима поверени на чување!!”

Из оног писма из Владивостока сазнајемо да је један „југословенски пук” био стациониран и у Томску, али и да се велик број Срба могао срести и другде у Сибиру. У Владивостоку су се тада „могле видети све војске, које су ратовале са Немцима и то американске, енглеске, канадске, јапанске, кинеске, пољске, српске, чешке, талијанске, француске, латишке, руске и још тамо неке, да се не може ни сетити све. Сва је та војска овде донесена да ратује против болшевика, али осим руске народне армије, коју предводи адмирал Колчак и осим Јапанаца ови сви остали су отказали. Са нама Србима овде данас врло рђаво опстоји; нас има овде у Сибирији Југославена до 50 хиљада и хоће да нас баце у борбу, ал’ људи су просто отказали и неће, тако да не знају шта да раде с нама. Кући неће никако да нас носе, а ми овде само једемо готов лебац. Шта ће бити са нама, сам Бог нека зна”.

Добровољци и пробој Солунског фронта. Нешто више од половине укупног састава српске војске у завршним операцијама на Солунском фронту, у његовом пробоју и постсолунској офанзиви чинили су добровољци:

1. око 30.200 српских добровољаца из прекоморских земаља;
2. најмање 25.700 добровољаца приспелих из Русије:
 - а. барем 1.000 добровољаца од оних који су у Србију стигли Дунавом с јесени 1915. године(, 93);
 - б. 1.100 добровољаца послатих из Одесе 25. јануара 1917. године(5, 139);
 - в. најмање 23.600 добровољаца приспелих из Русије од краја 1917. до 1. маја 1918. године(5, 186. и 195). У овој другој великој групи налазило се 2.663 припадника Друге дивизије (приспеле у Солун 7. децембра 1917. године) и око 21.000 припадника Прве дивизије која је пристигла у Солун у три ешалона: око 17.000 крајем јануара и 3.934 из Друге бригаде приспеле у две групе: 29. марта и 1. маја 1918. године(4, 248. и 284). Према устаљеној „југословенској” методологији, створеној да би се изишло у сусрет словенач-

кој и, нарочито, хрватским интересима у новоствореној заједничкој Краљевини, из Русије је на Солунски фронт приспело свега око 12.000 добровољаца. И даље, да би се трагови што више замрсили, Војна енциклопедија не саопштава колико је добровољаца ушло у састав Југословенске дивизије;

3. бар 1.300 добровољаца-Херцеговаца из црногорске војске, од око 1.700 колико их се нашло на Крфу 28. фебруара 1916. године, уочи реорганизације српске војске(2, књига XV-1916. година, 64);

4. преко 300 добровољаца из црногорске војске(6, број 412, 31. август 1917) и око 800 Бокеља(10, 93);

5. око 2.500 добровољаца из масе од око 10.000 аустроугарских заробљеника у Србији прве ратне године (који су се добровољно укључили у српску војску, жандармерију, граничне јединице или неке цивилне службе);

6. око 6.000 преживелих бораца из најмање шест прекобројних пукова почетног формацијског састава од око 25.000 војника(2, књига XV, 7. и 17); и

7. преживелих можда око 14.000 добровољаца од укупно око 50.000 пребега из суседних српских крајева на самом почетку рата(7, док. 215, 298).

То значи да је од укупно око 140.000 војника у саставу српске војске(3, књига 8, 787), а можда и свих 150.000 – према неким другим изворима, у пробоју Солунског фронта и у завршним војним операцијама за ослобођење Србије и Црне Горе и прекодринских, прекосавских и прекодунавских српских крајева учествовало најмање 82.600 добровољаца, од тога око 76.600 изван Краљевине Србије, углавном из крајева који су пре рата били под аустријском и угарском окупацијом; тек примера ради, овде дописујемо да је само „из Кореничког и Удбинског среза било у Првом светском рату око 3.000 солунских добровољаца”(11, 272).

Саме по себи, ове цифре биле су српским војним командантима и српским политичарима озбиљан и довољан разлог да се о добровољцима у српској војсци не оставља премного трагова. И током Великог рата, и после њега.

Због тога, на све податке о бројном стању српске војске, нарочито на оне који се сматрају званичним, треба гледати с великом резервом, јер и Владо Стругар у (8) вели да је „српска војска 14. септембра 1918, пред пробој Солунског фронта, имала по списку: 8.893 официра и војна чиновника и 149.504 војника; од овога људства је 30.691 војник и старешина у расходу”. На исти начин, с резервом, треба третирати и Стругарове податке, јер он у истом тексту тврди да „српска војска има седам дивизија, које су 14. септембра 1918. бројале војника и официра, по списку:

Коњичка - 4.140;
Моравска - 14.747;
Дунавска - 19.111;
Дринска - 17.855;
Тимочка - 15.564;
Шумадијска - 16-195;
Југословенска - 22.277.

Свеукупно, тога дана дивизије су имале на лицу места - 86.376 војника и старешина, а остатак - у расходу". Или, да буде јасније, од укупно 109.889 војника и старешина, 23.513 било је у расходу.

Нешто компликованију рачуницу нуди Велимир Иветић у (9), који помиње *укупно бројно стање седам српских дивизија и укупно бројно стање родовских јединица*. У прву категорију он је сврстао 109.889 људи *по списку* (16.601 добровољац међу њима), односно 86.376 људи *на лицу* (13.786 добровољаца). У другу групу сместио је 115.443 човека по списку (16.404 добровољаца међу њима), односно 88.456 људи *на лицу* (13.476 добровољаца).

Не упуштајући се у било какву расправу о појмовним разликама између *укупног бројног стања седам српских дивизија и укупног бројног стања родовских јединица*, али и уз претпоставку да нам Иветић не предлаже да укупно бројно стање српске војске уочи пробоја Солунског фронта утврђујемо сабирањем понуђених цифара, мора се рећи да је његова цифарска представа о добровољцима у саставу српске војске, најблаже речено, потцењивачка, непристојна и, чак, увредљива за српски добровољачки покрет.

Утолико пре што је објављена у *Добровољачком гласнику*, часопису Удружења ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца.

*****Овај текст није до сада штампан, али је његова садржина, изузимајући коментаре Стругарових и Иветићевих цифара, у два наврата саопштена у емисијама Телевизије Нови Сад и једном у емисији Телевизије „Мост” у Новом Саду.

Литература

- 1 *Југословенски добровољци 1914-1918 – Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, француска, Италија, Солунски фронт*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1980;
- 2 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига XIII, Београд 1927;
- 3 *Војна енциклопедија* 1-10, друго издање, Београд 1970-1975;
- 4 И. Петровић, *Верници Ошацибине – Српски добровољци из прекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998;
- 5 Илија Јовановић, Стеван Рајковић, Вељко Рибар, *Југословенски добровољачки корпус у Русији*, Београд 1954;
- 6 *Србобран*, Српски народни лист и орган Савеза Сједињених Срба Слога, Њујорк/САД;
- 7 *Југословенски добровољци у Русији 1914-1918*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, Београд 1977;
- 8 Владо Стругар, *Југословенски 1. децембар 1918*, Политика Београд, 11. децембар 1998, страна 29;
- 9 Велимир Иветић, *Бројно слагање добровољаца у српској војсци на Солунском фронту 1916-1918*, Добровољачки гласник број 17, Београд 2001, 165-170;
- 10 И. Петровић, *Војводина Српска 1918*, Нови Сад 1996, 93;
- 11 Никола Плећаш Нитоња, *Пожар у Крајини*, Чикаго 1975.

СОЛУНСКИ ФРОНТ, СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ, ПОЛИТИЧКЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Солунски фронт. Пробој. Због оних који желе да сазнају и неке техничке појединости везане за тему којом се овде бавимо, ваља рећи и следеће:

Појмом Солунски фронт означавају се ратне операције савезничких војска (француске, енглеске, српске, грчке, италијанске и руске) против војски централних сила (немачке, аустроугарске и бугарске), у времену од средине октобра 1915. године до краја Великог рата (до краја октобра 1918).

Идеју за отварање Солунског фронта изложили су Французи још 1914. године, са циљем да се одатле удари у леђа снагама централних сила стационираним на Балкану. Ипак, они сами одлучили су тек крајем септембра наредне године да своје трупе искрцају у Солуну и отуд помогну Србији, која је наредних дана очекивала напад немачке и аустроугарске војске. Такође, тај маневар требало је да стимулише до тада неутралне балканске државе: Румунију, Грчку и Бугарску, да не приступе Централним силама, већ да се приклоне Савезницама; предвиђало се да би се тиме спречио продор Централних сила долином Вардара према Солуну и даље на Исток. Искрцавање француских снага почело је првих дана октобра 1915, да би се после месец дана тамо нашло око 65.000 француских и око 85.000 британских војника. Сви они стављени су под команду генерала Мориса Сараја (1856-1929), команданта француске Источне војске. Мање заинтересован за оно што би се тамо могло дешавати у војном погледу, а много више за доживљаје по солунским салонима, крајем новембра 1915. године, не обавештавајући о томе српску Врховну команду, наредио је својим трупама да се повуку пред бугарским и тако гурнуо српску војску у потпуно неизвесност.

У таквим условима, уколико није желела да се преда, српској војсци само је преостало да покуша пробој преко Арбаније и Црне Горе и избије на море. С обзиром на новонастале околности, 25. новембра 1915. године Врховна команда српске војске издала је свим командантима армија наређење у чијем се једном делу истиче да се „даље повлачење наше војске мора (...) извршити кроз Црну Гору и северну Албанију на Јадранско море, а на линију: Драч – Скадар... На овој линији наша војска има да се реорганизује, снабде храном, оделом, обућом, оружјем и муницијом, као и свима осталим материјалним потребама. Даља наша акција зависиће од стања наше војске, као и од опште политичке и војничке ситуације код наших савезника...”

Истога дана, српска Врховна команда дала је командантима оперативних трупа и једно наређење коме се заиста не може одрећи визионарство. У њему је стајало и следеће:

„...Капитулација би била најгоре решење, јер се њоме губи држава, а наши савезници би нас са свим напустили, и онда не би имао ко о нама да води рачуна... Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, и ако на туђем земљишту, докле год је ту владалац, влада и војска, па ма колико њена јачина била. Готовост савезника, да нас до краја издрже и неисцрпна њихова снага на крају ће сломити заједничког непријатеља, а наша ће Отаџбина опет бити слободна и увећана. Убедите све, да је ово повлачење државна потреба, спас државе, и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњем пожртвовању свију нас, са вером у коначан успех наших савезника и да с тога треба истрајати до краја”.

Пролаз српске војске до мора био је скупо плаћен: према проценама српске Врховне, за мање од месец и по дана погинуло је, заробљено, умрло или нестало око 136.600 војника, а нешто мање од тог броја, свега око 120.000 војника, успело је да преживи оно што се обично назива *албанска голгоџа*.

Но, за разумевање података о бројном стању српске војске на Солунском фронту ваља знати и следеће:

По изласку на јадранску обалу и крајем опоравку, преживели српски војници пребачени су у Солун, где су неки месец раније били ударени темељи новом фронту. У међувремену, у Француској је одржана једна конференција савезничких војних команданата, а тамо је представник српске Врховне команде, у уверењу да ће „Савезници дати наоружање, које ће нам допустити да се до краја боримо са полетом и издржљивошћу за које су српски војници способни”, саопштио да Србија располаже са око 110.000 бораца и нешто преко 40.000 небораца.

Савезници су прихватили понуду, а Срби су добили своје место на положају према непријатељским трупам. Од српских трупа, на Солунски фронт први је стигао Добровољачки одред (22. маја 1916), док су остале снаге (јачине око 129.000 пристизале од 21. јуна до 5. августа). На целом фронту тада се налазило око пола милиона савезничких војника.

Војне операције у тој раној фази Солунског фронта биле су праћене великим људским жртвама; само у борбама за Кајмакчалан (2521 m), од 12. до 30. септембра, где су се посебно истакли добровољци, избачена су из строја 4.643 српска војника, од чега 3.804 само из Дринске дивизије. Од започињања ратних операција на Солунском фронту па до ослобођења Битоља, српска војска изгубила

је близу 29.000 људи, док је у свим тим операцијама од краја августа до средине децембра 1916. године укупан број мртвих, рањених и несталих износио 1.068 официра и 32.381 војник. Тако велики губици српске војске узроковали су њену реорганизацију; на самом почетку 1917. године расформирани су сви четврти дивизијски пукови, а број чета у батаљонима сведен је на три. Крајем марта расформирана је и Трећа армија, а њено људство употребљено је за попуницу Прве и Друге армије.

Збивања на Солунском фронту, све до његовог пробоја на самој половини септембра 1918. године, нису интересантна за нашу причу. Био је то период рововске борбе, у којој се зараћене стране готово и нису померале; због тога је Жорж Клемансо, председник француске владе од децембра 1917. до друге половине 1920. године, ушанчене ратнике назвао *солунским башиџованима*.

Ипак се нешто померало:

–децембра 1917, на место генерала Сараја дошао је генерал Мари-Луј Адолф Гијома;

–крајем марта 1918. године за главног команданта свих савезнички снага постављен је француски маршал Фердинанд Фош;

–средином јуна 1918, због неслагања с војничком логиком коју је испољавао генерал Гијома, начелник српске Врховне команде генерал Петар Бојовић заменио је свој положај с војводом Живојином Мишићем, дотадашњим командантом Прве српске армије;

–само четири дана раније, генерал Гијома враћен је у Француску, а на његово место стао је генерал Луј Франше д'Епере, будући почасни војвода српске војске. Овај одлучни и енергични војни командант, који је и иначе заступао тезу да би се Централним силама најлакше дошло главе на балканском ратишту, издејствовао је да савезничке земље 3. јула 1918. године коначно донесу одлуку да се крене у пробој Солунског фронта.

И поред тога, савезници још нису били начисто како треба кренути у пробој. Енглези су сматрали да је тај фронт ипак периферног значаја, а могуће операције биле би локалног значаја и уско ограничених циљева; они нису били спремни да своје ефективне повећају ни за једног човека изнад до тада распоређених 120.000 војника, утолико пре што је председник енглеске владе Артур Лојд Џорџ изјављивао да његова влада нема било каквих обавеза према Србији.

Италијани су такође били за локалне акције, јер су ионако већ држали половину Арбаније, а за ону другу половину нису желели да војно и политички пренагљују. Они одбијају захтев маршала Фоша с почетка августа да предузму офанзиву на свом делу фронта, али зато настоје да од Американаца добију помоћ од 300.000

војника за намеравању офанзиву с пролећа 1919. године. Иако су председник Клемансо и маршал Фош, у потајном договору са српском владом, наговарали Енглеze и Талијане да барем помогну у побољшању оперативно-тактичког положаја српске војске и олакшају њено снабдевање, они су то одмах одбили. Главни командант ових других, маршал Армандо Дијац, поручује да „не намеравамо да повећавамо снаге у Македонији ни за једног човека, ни за једну пушку”, савезничким снагама одбија да да пролаз преко своје ратне зоне, а његова земља, под изговором „да не би јачали српску војску”, систематски онемогућује настојања велике групе од око 25.000 добровољаца смештених по италијанским заробљеничким логорима, да иду на Солунски фронт. У складу са већ поменутиm ставовима енглеске владе, један њен званичник изјављује у Парламенту да би боље било „придобити Бугарску територијалним понудама (на рачун Србије, наравно – ИП), него се упустити у ризик једне битке”.

Упркос свему, Клемансо 10. септембра шаље телеграфску поруку свом генералу Д’Епереу:

„Овлашћени сте да почнете операције кад нађете за сходно”.

Тада се на фронту дугом целих 450 километара, наспрам око 626.000 бугарских и немачких војника, налазило исто толико савезничких војника. Српска војска јачине око 134.000 војника држала је око 33 километра фронта, источно и западно од Кајмакчаланa, на висини од око 2000 метара.

Генерал Д’Епере није се дуго премишљао: већ 12. септембра он је одредио време за напад, с тим што је наложено да у пробој први крену Срби и две француске колонијалне дивизије, три дана после њих Британци и Грци, а пет дана касније преостале трупе француске Источне војске. У наредби је још речено да са таквим распоредом треба „без починка... гонити непријатеље са мачем у слабине”.

Због тога што је таква стратегија остављала бокове српских армија без икакве заштите, Војвода Мишић је протествовао, али узалудно; генерал Д’Епере није имао избора, будући да је из Лондона поручено да њихове снаге „неће ступити у борбу пре него Срби постигну успех. Ако српски напад пропадне, нећемо допустити да се ствари поправљају уз нашу помоћ”.

Српска влада зазирала је тада и од неке друкчије савезничке „помоћи” Србији, нарочито од опасности да Бугарима буде понуђен сепаратни мир на рачун српских територија. Ипак, охрабрујуће је могла да делује порука француског министра спољних послова Стефена Пишона да Срби треба да уђу у своју земљу што пре и што дубље могу.

И, коначно, 14. септембра 1918. године, у осам сати ујутру започело је оно што се стручно зове артиљеријска припрема; „на наше линије сручио се ураган од челика”, записао је тада један немачки командант. Приближно 600 топова свих калибара и домета деловало је током целог тог дана, али и током наредне ноћи, тако да је велик део бугарских и немачких ровова био раскопан.

А сутрадан, у недељу 15. септембра, у пет сати и тридесет минута, кроз бодљикаву жицу, на бајонет и бомбу, шест српских дивизија и две колонијалне француске направиле су пролаз широк 14 километара.

Симболика. Тек подсећања ради на симболику левог и десног (лево је смер према паклу, а десно смер према рају), казујемо овде да, и поред тога што војно стројево правило предвиђа да се војнички марш почиње *левом* ногом, у српској народној свести очуван је сасвим друкчији однос према томе. Тако, на пример, 15. септембра 1918. године, на дан кад је српска војска кренула у пробој Солунског фронта, мајор Рајко Јеремић обраћа се својим војницима: „Јунаци, куцнуо је час да и ми пођемо својој отаџбини и да протерамо непријатеља из ње. Све што можете са собом понесите, а што не можете, ви спакујте у ранац па ће наша позадина покупити, а ви на знак моје пиштаљке... будите спремни на јуриш. Прекрстите се и *десном* ногом из рова крените”.

Напредовање. Српски и француски продор није премного узнемирио Бугаре, јер су њихов краљ и врховна команда и даље „с пуно поуздања гледали на ситуацију”.

За два дана фронт је пробијен на укупно 25 километара, а заробљено је преко 4.000 Бугара и Немаца.

Осамнаестог септембра кренули су Британци и Грци; мада је продор био силовит, Бугари су их зауставили и вратили на полазне положаје.

Део француских трупа, онај који је требало да подржава и Србе и Енглеze, ко зна због чега, и тога дана и два-три следећа, остао је „чудно пасиван”, а оне две француске колонијалне дивизије које су учествовале у првом пробоју, повучене су у резерву већ другог дана офанзиве.

На срећу, непријатељ је био у паници, тако да је пролаз проширен на 40 километара.

У поподневним сатима 18. септембра немачки и бугарски команданти одлучују да „повију” своје фронтоне и у клопку увуку српске добровољце из такозване Југословенске дивизије, тако што ће их претходно довољно далеко одвући од савезника.

Иако је Д’Епере тражио од енглеске команде да, без обзира на претходни неуспех, покрене своје трупе и искористи за ту прилику дотадашње српске успехе, ништа није учињено.

Војвода Мишић више и не рачуна на савезничку помоћ, те од команданта Друге армије Степе Степановића и команданта Коњичке дивизије Ђорђа Ђорђевића тражи да „хитају Вардару без велике бриге за свој десни бок”.

И, уместо да покрене француске јединице које су мировале на битољском фронту, генерал Д’Епере поручује српској врховној команди да „сада све зависи од српске војске. Ако она продужи наступање, онда се можемо надати коначном успеху. У противном, прекинућу даљу офанзиву и наредити да се пређе у одбрану”.

Српска војска се већ тада налазила целих 50 километара у непријатељској позадини.

А онда, војвода Мишић је наредио: „У смрт, само не стајати! До последњег остатка људске и коњске снаге”.

Двадесетог септембра, свом Главном штабу јавио је немачки командант фон Штојбен да се Бугари повлаче у пуном расулу, да су Срби направили клин 50 километара дубок и 40 километара ширине, да су све резерве истрошене, те да „постоји могућност да велики део снага буде приморан на капитулацију”.

Током наредна два дана српска Друга армија прегазила је Вардар, а команда немачке групе армија одлучује да се повуче на „нову линију одбране”, признајући да су „били учињени натчовечански напори да се одрже положаји, али је све било узалудно. Налету Срба није се могло одолети. Част нека је палим борцима, али част нека је и Србима који су пожњели успех”.

Војници Друге армије доспели су 26. септембра на 140 километара од Софије.

И док се Немци повлаче, командант савезничких балканских армија као да почиње с успоравањем својих операција, саветујући, нарочито Србима, да „непријатеља држе под претњом напада”, али да га не нападају превише.

Војвода Мишић, 25. септембра, обраћа се генералу Д’Епереу још једном представком: „Српска војска је за ових десет дана наступања учинила огроман напор да изврши добијени задатак. Она ће то и даље вршити, али ја налазим да ако остале војске буду и даље наступале овако споро, онда ћемо бити приморани и ми да успоримо наше наступање”.

Д’Епере све то узима на знање, али не чини ништа да измени прилике. Стога, војвода Мишић одлучује да се више не тужака, али и да не одустаје од операција „које би имале одлучне последице по рат”.

Тих дана Бугари су Д’Епереу понудили да пређу на савезничку страну, уз једини услов да српске трупе не улазе у Бугарску. Тај услов био је постављен из страха да Срби не крену с одмаздом

за злочине бугарског окупатора по Српској Земљи, за које се, као „благи узорак”, може узети извештај Василија Трбића, истакнутог српског четника уочи и за време ослободилачких ратова 1912-1918, у коме пише о свом боравку током августа 1916. године у околини Сопља, Прилепа, Велеса, Кавадараца, Кичева, Тетова и Гостивара, а по задатку добијеном од српске Врховне команде и Савезничке команде на Солунском фронту:

„У Прилепској, Велешкој и Кичевској околини убијено је преко 2000 душа, већином жена и деце. Читаве хајке дизале су се на незаштићени народ и убијали и пљачкали, безчастили све до 1. фебруара прошле године. Има више од хиљаду примера, где су бугарски војници силовали девојчице од 10 год. старости а небројени примери, где су поједини командири чета батаљона, при уласку у село саопштавали војницима, да су те вечери све женске од 10 год па навише њихове, докле је војска у селу. Нисам наишао ни један пример, да се неки бугарски официр одвајао и да је узимао народ у заштиту. У свим неваљалствима, сви су били солидарни”.

И навешћемо део оног о чему је сведочио др Аршибалд Рајс о збивањима у Врању, Сурдулици, Лесковцу, Топлици: „Непобитно се може доказати да није било убистава којима нису претходила мучења. Агонија жртава била је продужена и оне би завршавале у страховитим мукама... Међу убијеним Србима прво место заузимају свештеници”.

Генерал Д’Епере одбио је бугарску понуду, али кад је 29. септембра Бугарска потписала акт о капитулацији, онај њен једини услов био је прихваћен. У том тренутку, према Битољу и Грчкој кренуле су предуге колоне заробљених бугарских војника. Др Рајс записао је тада: „Дивим се такту Срба. Војници који надгледају разоружање праве се да не виде побеђене”.

Огорчен на дојучерашње савезнике, немачки цар Карло телеграфише бугарском краљу Фердинанду, свом рођаку: „62 хиљаде српских војника одлучило је исход рата. Срамота!”

Своју заблуду о значају појединих ратишта признао је и већ помињани Лојд Џорџ: „Од свих споредних позорница најважнијом се показала она на презреном Солунском фронту. Тамо је задат смртоносни ударац Централним силама”.

До таквог удараца требало је да прође још доста времена, јер су на маршу до коначне победе „стајале још многе препреке на бојном пољу и дипломатском фронту”.

Због војно-дипломатских игара западних сила, Друга армија војводе Степе била је принуђена да десет дана искористи за присилни предах, а тада се и сазнало да ће морати да промени операцијски правац и што више се удаљи од бугарске територије.

Било је то време које су Енглези хтели да искористе за свој најкраћи пролаз ка Цариграду, тако да је команданту њихових снага на Солунском фронту послато нових четрдесет батаљона. односно приближно 40.000 војника; били су то исти они Енглези који су обећавали да тамо неће послати више ниједног свог војника. Слично су поступили и Италијани, који су, не рачунајући више с Американцима, у страху да би Срби пре њих стигли у Скадар и Црну Гору, послали у Арбанију још једну своју дивизију.

За то време Прва армија Петра Бојовића, тек унапређеног у чин војводе, запутила се моравском долином ка Београду; њу су пратиле српска Коњичка дивизија и Коњичка бригада под командом француског генерала Жуиноа Гамбете. Већ 1. октобра, после ослобођења Скопља, прикључила им се једна француско-грчка формација састављена од 13.000 ратника.

Настављено је напредовање ка Нишу. Генерал Д'Епере је, према сопственом запису, већ тада пред собом видео отворен пут ка Бечу.

И поред непријатељског отпора, тешкоћа у снабдевању, слабе опреме (скоро половина војника готово да је на предугом маршу остала без обуће), Прва армија прелазила је дневно више од двадесет километара. Један француски официр записао је да је у том крају „сваки становник истовремено и недостижни и невидљиви војник”, те да се непријатељи „у паници једва спасавају... од устаника који су се угнездили на литицама и који су били немилосрдни”.

Са гледишта генерала Д'Еперea, то напредовање српске војске било је неприхватљиво. „Прва српска армија срља у авантуру и компромитоваће цео наш успех. Зато апсолутно зауставите њено даље наступање ка Нишу”, наредио је он војводи Мишићу. Наравно, било је разлога за такав страх, јер је српска Прва армије од осталих српских јединица била удаљена двеста километара, а од савезника и целих осамдесет километара више.

„Само су француски коњаници, и то с муком, могли у брзини да се изједначе са српском пешадијом”, сведочи генерал Гамбета у својој књизи под насловом *Неукројиви и неуморни српски војник*. „Маршовало се без хране и воде и по седамнаест сати и одмах улетало у борбу”, пише један француски коњички поручник, додајући да су клинци за поткивање јахаћих и теглећих коња допремани из Солуна авионом и из њега избацивани падобраном.

За шест дана, од Куманова до Ниша, војници Прве армије превалили су под борбама 160 километара. Поједине дивизије прелазиле су дневно и по педесет километара. А у Нишу, српске војнике чекале су одморне немачке јединице; према дневној заповести

за дан кад се очекивао сукоб са Србима, командант 11. немачке армије писао је да треба да се „уреже у главу сваком официру и војнику да се у Србији брани опстанак немачког Рајха и аустроугарске Монархије”. Био је то узалудан позив, јер је Први пешадијски пук Моравске дивизије, који је наспрам себе имао двадесет немачких батаљона и двадесет шест батерија 12. октобра у подне ослободио Ниш.

Напредовање српске војске настављено је. Двадесет деветог октобра ослобођен је Пожаревац, а дан касније и Смедерево. Мада је у међувремену генерал Д’Епере наредио српској Врховној команди да ослобађање Београда препусти Французима, војвода Бојовић и војвода Мишић мислили су друкчије, тако да је Прва српска армија, после 45 дана, на путу дугом близу 700 километара, „у смелој офанзиви и немилосрдном гоњењу”, ушла у Београд 1. новембра 1918. године, у 10 сати и 30 минута.

Завршне операције. Последњих дана октобра 1918. године балканско ратиште престало је, дакле, да постоји: Србија и Црна Гора биле су ослобођене, Бугарска окупирана, а Турска је капитулирала. Мада су се налазиле пред расулом, немачка и аустроугарска војска и даље су настојале да одрже своје западне и источне фронтове. Прилике у Аустроугарској наговештавале су њен брзи унутрашњи слом, што је, само по себи, требало да означи и скори крај рата. Одбацујући савезничке услове као увредљиве, Немачка је изјавила да ће „наставити борбу до краја”. У исто време, однос између тек успостављене пучистичке мађарске владе и фелдмаршала Макензена, команданта немачке војске затечене у Румунији и у тек проглашеној независној Мађарској, заоштрили су се до крајњих граница. Имајући то на уму, генерал Д’Епере предложио је војводи Живојину Мишићу да преко Дунава, Саве и Дрине одмах пребаци неколико мањих српских јединица, које би тамошњи немађарски живаљ, пре свега српски, охрабриле да убрзају ослободилачки покрет. Док је Мишић тражио најприкладнију форму за намеравање операције, стигле су вести да би и Аустрија могла затражити примирје.

Мора бити да је Д’Еперев предлог био замишљен у француском политичком врху, јер је и Никола Пашић, који се тада налазио у Паризу, строго поверљивим телеграмом поручио војводи Мишићу да хита „најбрже у Босну, Банат и Срем и друге области Аустро-Угарске”. Са тим у вези, генерал Франше д’Епере издао је специјално наређење српској Врховној команди за покрет ка северу, у коме је истакнуто да „српска војска треба дакле да избаци у напред што скорије потребна одељења на све територије

које су наклонене Југо-Словенском покрету... да би пружили руку елементима који има да се организују”.

Српска војска прелази Дунав и Саву. У току 4. и 5. новембра 1918. године српске трупе из састава Прве армије кренуле су на територију Аустроугарске, на што су непријатељске снаге почеле да се повлаче. Победничко расположење српског живља у крајевима северно од Дунава и Саве, створено новим околностима, навело је председника мађарске владе грофа Михаља Карољија да се запути у Београд и тамо, с генералом Д’Епереом, 6. новембра, започне преговоре о миру. Карољи је Угарску декларисао као присталицу мира и „одушевљеног присталицу Друштва народа”, саглашавајући се да коначно решење чешког и југословенског питања буде нађено у стварању њихових независних држава. Од Хрватске он се потпуно одрекао, док на независност српског народа у јужним деловима Угарске није ни помишљао; сматрао је да су српске амбиције претеране, нарочито кад се радило о Темишвару, Суботици и Печују. Он је још изразио жељу да будуће окупационе трупе на угарској територији не би смеле бити српске, чешке или румунске, „него само Французи, Италијани, Енглези и Американци, изузев при томе колонијалне трупе”. После свега, Карољи је прихватио услове примирја које му је Франше д’Епере предочио, али уз резерву да ће Мађарска потписати мировни уговор само уколико јој Савезници гарантују постојеће границе.

Деветог новембра, о стављеним мађарским резервама изјаснио се, врло концизно, председник француске владе Жорж Клемансо: „Молим вас да са графом Карољијем третирате само војничка питања, сва друга питања су искључена”. За српску војску то је значило да се операције могу наставити без задржавања, све док Маџари не прихвате савезничке услове за примирје.

Прихватају се победнички услови. Два дана доцније, начелнику штаба српске Врховне команде стигла је депеша којом изасланик угарске владе извештава „да према инструкцијама, које сам у овај час примио из Будим Пеште, угарска влада у одговору на телеграм г. Клемансоа, достављен преко врховног команданта Д’Епера, прима услове утврђене за примирје”.

Суботица и Сомбор тек су били ослобођени (13. новембра) кад је у Београду, уз учешће француског генерала Анрија, потписан Уговор о примирју између српске и мађарске војске. Прецизирајући које ће територије запосести српска војска, овај Уговор само је потврдио већ успостављене позиције на подручју Баната, Бачке, Срема и Барање. У складу с Уговором, српска војска запо-

села је пространство нешто веће од 40.000 km², ограничено линијом: Оршава–Мегадија–Карансебеш–Лугош–Арад (на истоку), Моришом до Сегедина–Баја–Печуј–Барч (на северу), Дравом од Барча до Осека и железничком пругом од Осека преко Такова до Шамца (на Сави), целу Босну и Херцеговину до рта Планка, односно Плоче, на око 35 километара ваздушне удаљености од Сплета, западно. Детаљи о примени овог Уговора налазили су се у тексту *Војне конвенције која регулише услове примене на Угарску примирја закљученог између Савезника и Аустро-Угарске*.

Потписаним Уговором Савезници су резервисали право да заузму предео са кога ће се угарска војска евакуисати у року осам дана, с тим да се тамо могу задржати полиција и жандармерија, „у потребном броју ради одржавања реда, као и оне јединице које ће бити употребљене за обезбеђење железница”; сви заробљеници у Угарској морали су бити одмах ослобођени, док је рок за ослобађање заробљених Маџара остао отворен; да би се савезнички интереси у Угарској очували, Маџари су се обавезали на издржавање окупационих савезничких снага; Угарска је морала прекинути све односе с Немачком; и тако даље.

Добровољци у пробоју Солунског фронта. Опет само информације ради, казујемо овде још једном да се током Првог светског рата (1914-1918) у саставу српске (и црногорске) војске борило свих 192.000 добровољаца, од чега око 56.600 из двеју српских краљевина и барем 135.000 са стране. Стога, треба сматрати разумљивим што је нешто више од половине укупног састава српске војске у завршним операцијама на Солунском фронту и у његовом пробоју било из реда српских добровољаца, како следи:

1. око 30.200 српских добровољаца из прекоморских земаља;
2. најмање 25.700 добровољаца приспелих из заробљеништва у Русији:
 - а. барем 1.000 добровољаца од оних који су у Србију стигли Дунавом с јесени 1915. године;
 - б. 1.100 добровољаца послатих из Одесе 25. јануара 1917. године, а у Француску приспелих седам недеља касније;
 - в. најмање 23.600 добровољаца приспелих из Русије од краја 1917. до 1. маја 1918. године. У овој групи налазило се 2.663 припадника Друге дивизије (приспеле у Солун 7. децембра 1917. године) и око 21.000 припадника Прве дивизије која је пристигла у Солун у три ешалона: око 17.000 крајем јануара и 3.934 из Друге бригаде приспеле у две групе: 29. марта и 1. маја 1918. године. Према устављеној „југословенској” методологији, створеној да би се изишло у сусрет хрватским и словеначким интересима у новоствореној за-

једничкој Краљевини, из Русије је на Солунски фронт приспело свега око 12.000 добровољаца. И даље, да би се трагови што више замрсили, Војна енциклопедија не саопштава колико је добровољаца ушло у састав Југословенске дивизије; оријентације ради, од укупног броја добровољаца из руског заробљеништа и мањег броја пребега на почетку Великог рата, само из Новог Сада било их је око 500, и око 600 из Барање;

3. бар 1.300 добровољаца–Херцеговаца из црногорске војске, од око 1.700 колико их се нашло на Крфу 28. фебруара 1916. године, уочи реорганизације српске војске;

4. преко 300 добровољаца из црногорске војске и око 800 Бокеља;

5. око 2.500 добровољаца из масе од око 10.000 аустроугарских заробљеника у Србији прве ратне године (који су се добровољно укључили у српску војску, жандармерију, граничне јединице или неке цивилне службе за војне потребе);

6. око 6.000 преживелих бораца из најмање шест прекобројних пукова почетног формацијског састава од око 25.000 војника;

7. око 1.800 Арбанаса из Есад-пашиног одреда; и

8. преживелих око 14.000 добровољаца од укупно око 50.000 пребега из западних српских крајева на самом почетку рата.

То значи да је од укупно око 140.000 војника у саставу српске војске, а можда и свих 150.000 – према неким другим изворима, у пробоју Солунског фронта и у завршним операцијама за ослобођење двеју српских краљевина и прекодринских, прекосавских и прекодунавских српских крајева учествовало најмање 82.600 добровољаца, од тога око 76.600 изван Краљевине Србије, углавном из крајева који су пре рата били под аустријском и угарском окупацијом; тек примера ради, овде дописујемо да је само „из Кореничког и Удбинског среза било у Првом светском рату око 3.000 солунских добровољаца”.

Саме по себи, ове цифре биле су српским војним командантима и српским политичарима озбиљан и довољан разлог да се о добровољцима у српској војсци не оставља премного трагова и да се сви бројчани подаци о њима бескрајно злоупотребљавају и фалсификују. И током Великог рата, и после њега.

А данас, кад стари војни и политички разлози више ништа не значе и никога не оправдавају, с истом таквом праксом наставља чак и Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца у Београду, Савски трг 9, које вели да је добровољаца било тек нешто више од 43.000, онолико колико их је успело да до 1940. године, прескачући или заобилазећи разне правне, административне и политичке препреке, оствари своја добро-

вољачка права и после тога се упише у Удружење. Нигде нема добровољаца умрлих без наследника, добровољаца који нису успели да десетак или петнаестак година после рата, упркос постојању добровољачког уверења добијеног још док је рат трајао или непосредно после њега, докажу да су заиста били добровољци, и, нарочито, нигде нема огромне већине погинулих добровољаца.

Политичке последице солунске офанзиве. Без обзира на сва надања српског становништва из крајева северно од Саве и Дунава да ће слобода стићи са југа, наредба српске Врховне команде да почетком новембра 1918. године пребаци своје трупе у Срем и Банат била је заснована на масовном учешћу добровољаца у српској војсци. И са становишта Савезничке војске на Солунском фронту, односно њеног врховног команданта Франше д'Епера, као и са становишта српске владе, прелазак српске војске на територију бивше Аустроугарске третирао се као ослободилачки поход. Српска војска, у чијем је саставу тада било више од половине добровољаца пореклом са поседнутих територија, прешла је Дунав, Саву, Драву и Дрину с пуним моралним правом; српски добровољци појављивали су се тамо као ослободиоци. На њиховом учешћу у српском ослободилачком рату и на њихово бројно присуство у српским ослободилачким трупима у Банату, Срему, Бачкој и Барањи, ослонили су се српски политички делатници кад су током новембра 1918. године припремили и донели одлуке о непосредном присаједињењу ових крајева Краљевини Србији.

Присаједињење Срема. Прва одлука, у виду једне Резолуције, донесена у Руми 24. новембра 1918. године на Збору изасланика месних одбора народних већа, односила се на Срем, стару српску земљу између Саве, Дунава и Драве и линије Осек–Чепин–Трњани (десетак километара источно од Славонског Брода). Знајући за хрватске политичке аспирације на све српске територије којима су раније, дуже или краће време, управљали Маџари или Аустрија, најистакнутији политички лидер сремских Срба др Жарко Миладиновић инспирисао је одлуку румског Збора о непосредном присаједињењу Срема Краљевини Србији. За такво решење Сремци су се определили полазећи од прокламованог права на самоопредељење и мимо става Народног вијећа у Загребу да је он надређен свим народним већима у словенским земљама јужне Аустроугарске. У том тренутку, међутим, није се могла занемарити ни чињеница да је српска војска већ била запосела демаркациону линију Осек–Чепин–Баково–Шамац, утврђену уговором о примирју између маџарске и српске војске; источно од те линије налази се

Срем, који ни по чему, чак ни по имену (*Српска Земља*) раније није могао припадати Хрватској.

Банат, Бачка и Барања њоново у Србији. Друга одлука, инспирисана залагањем Јаше Томића за непосредно присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, донесена је у Новом Саду 25. новембра 1918. године на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена из Баната, Бачке и Барање. Без обзира на погледе војвођанских демократа окренуте Загребу и Народном вијећу, које је предводио Петар Коњовић, музикант несклон моралним обзирима, али зато јасне несрпске оријентације, кључна одлука није могла бити доведена у питање: „Прикључујемо се Краљевини Србији која својим досадањим радом и развикој ујемчава слободу, равноправност, напредак у сваком правцу, не само нама, него и свим словенским па и несловенским народима, који с нама заједно живе”.

О својој одлуци, укључујући и део који се тикао Срема, Скупштина је одмах известила владе савезничких земаља, а порука грофа Балфура, енглеског министра спољних послова, казује да енглеска влада подржава „прокламацију за уједињење са Србијом Југословена из Бачке, Срема, Баната и Барање”. Та се порука може се сматрати актом политичког и дипломатског признања одлука донесених на румском збору и на новосадској Скупштини, а чињеница да је 27. фебруара 1919. године посланике Срема, Баната, Бачке и Барање у Привремено народно представништво новоствореног Краљевства СХС за припрему Конституанте изабрала Велика народна скупштина у Новом Саду, несумњиво потврђује да је и Срем 1918. године присаједињен Србији непосредно.

Сви поменути акти укинули су угарску окупацију највећих делова Срема, Баната, Бачке и Барање.

Две одлуке истог значења. Одлуке донесене у Руми и Новом Саду само су два сегмента једне исте државноправне промене која је Србе из ослобођених српских крајева северно од Саве, Драве и Дунава отргла од угарске окупационе власти и тако створила основни предуслов за њихов национални опстанак у заједничкој српској држави, уједињеној касније у Краљевство СХС, односно у јединствену југословенску државу.

Када је париска Мировна конференција утврдила услове за разграничење Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца с Румунијом и Мађарском, и кад је у Тријанону, 4. јуна 1920. године, потписан мировни уговор са Мађарском, војвођански Срби дочекали су то као природни наставак својих напора из 1848. године и као ост-

варење своје вековне жеље за „повратак у Србију”, односно за прикључење својој матичној држави. Није им, истина, припала сва територија која је етнички била њихова и која је снагом српског оружја била ослобођена у управо завршеном Светском рату, али зато се Србима из Србије могло учинити да је Српство дочекало своје ослобођење и уједињење и да је на тај начин окончан посао започет још 1804. године, у великој Српској револуцији. Ипак, догађаји ће показати да је стварањем југословенске државе, без јасно дефинисаних српских националних граница, велико национално дело и једних и других остало недовршено.

Али, то већ излази из оквира ове теме.

*****Припремљено за предавање у Електротехничкој школи „Михајло Пупин” у Новом Саду, средином септембра 2005, поводом годишњице пробоја Солунског фронта; због тога што се у Школи тих дана (и недеља) штрајковало, предавање је два или три пута одлагано док штрајк не прође, да би се коначно од њега одсутало.

Сматрајући да текст о Солунском фронту не може бити сувишан за тематски склоп ове књиге, аутор га у њу и увршћује.

**УДРУЖЕЊУ РАТНИХ ДОБРОВОЉАЦА,
ЊИХОВИХ ПОТОМАКА И ПОШТОВАЛАЦА,
БЕОГРАД, САВСКА 9,
КАО ДА НИЈЕ СТАЛО ДО ИСТИНЕ
О СРПСКИМ ДОБРОВОЉЦИМА**

Повод. Удружење ратних добровољаца, њихових потомака и поштовалаца, Београд, Савска 9, поменуто је у овој књизи на неколико места. Површном читаоцу могло би се учинити да је то у непосредној вези са бројем српских добровољаца, али не; оно се помиње само због тога што деловање његове управе умногоме противречи истини о српском добровољачком покрету.

Овде понављамо реченице које помињу такво деловање:

На сѝрани 128

А на самом почетку ове деценије, у нешто измењеним политичким приликама, добровољцима је омогућено да *заиста* обнове рад свог удружења. Пошто је добровољаца тада било тек да се изброје прстима једне руке, у називу удружења нашли су се потомци добровољаца и њихови поштоваоци, и једних и других мало. Истине ради, првих је по Југославији било много, али највећи део њих није ни знао да су им очеви или дедови ратовали као добровољци; помињање Солунског фронта могло је и у породичном кругу бити сумњиво, а писане трагове о свом добровољачком статусу њихови преци сами су уклањали у смутним временима. (Чак и обновитељима Удружења није сметало што у његовом називу и знаку недостаје српско обележје).

На сѝранама 131-132

Иако би се, по претпоставци, могло очекивати да ће обновљено београдско Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца настојати да отклони све неправде наошане српским добровољцима током претходних деценија, и између двају светских ратова и у нашем времену, тако се нешто, судећи по ономе како сада ствари стоје, неће ускоро десити. Јер, челницима тог Удружења не пада на памет да број добровољаца издигну на више од четрдесетак хиљада, колико их је у Удружењу било уочи Другог светског рата. Они као да неће да знају да су у тадашњем Удружењу били само они добровољци који су успели да прескоче све административне и друге препреке и да добију „аграрну земљу” или „државне обвезнице”; није се могло десити да неко оствари једно од ових двају добровољачких права, а да се не на-

ђе у Удружењу. Наиме, Уредбом о добровољцима, донетом 18. децембра 1919. године, било је предвиђено обавезно организовање добровољаца „у обласни савез и један главни савез за целу земљу чија правила одобрава министар за социјалну политику”. Кад је већ тако, онда то значи да нико од оних чија права нису била призната није ни могао бити у Удружењу. А добро је познато, чак и у данашњем београдском добровољачком Удружењу, да се септембра 1940. већ налазило „у поступку” приближно 12.000 молби за признање добровољачког својства поднесених до августа претходне године и да се у Министарству финансија очекивало позитивно решење за све њих. Дотле, као последњи дан за пријем обвезница по већ признатим решењима био је одређен 31. децембар 1941. године. Истовремено, свима још увек непризнатим добровољцима било је остављено да до 31. децембра 1942. године поднесу молбе за признање добровољачког статуса и добијање државних обвезница. У међувремену, септембра 1940. године, Министарство финансија је извештавало да „у Министарству војске и морнарице има до данас поднетих молби за признање добровољачког својства око 60.000 од којих, према мишљењу шефа добровољачког отсека у Министарству војске и морнарице, биће одбачено око 20.000 молби, тако да ће бити признато добровољачко својство још 40.000 лица... Сем ових молби постоји и око 10.000 молби благовремено поднетих Министарству војске и морнарице али остале нерешене до 8 децембра 1938”. Било је тада и око 1.000 „признатих добровољаца” који се „из буди којих разлога нису пријавили за пријем обвезница”. Проистиче из тога да се крајем 1940. године званично процењивало да се број добровољаца може повећати за око 51.000; у Министарству финансија, односно у његовом Отсеку ратне штете, где се доиста водило рачуна о штедни буџетских средстава, био је тада формулисан и предлог да рок за признање добровољачког својства не би требало продужавати преко 30. марта 1941. године, а и то само за оне добровољце којима је то својство већ било признато, али је касније, у жалбеном поступку, поништено. И наравно, подразумева се да у свим тим цифрама нема оних добровољаца који су изгинули на ратишту а за њих се није знало да су на ратиште стигли. И нема оних који су у рат ушли као добровољци, али им је из разних разлога то својство касније брисано.

Убрзо је избио Други светски рат; решавање добровољачког питања обустављено је, а нови ратни победници избрисали су и оно што је до почетка рата било негде уписано. Због тога, а све док посвећени чувари Брозових ловишта и овлашћени тумачи његових сабраних имена и дела буду водили историјске институте по Србији, „окупљали” потомке и поштоваоце безимених, безличних и не-

муштих „ратних” добровољаца и сазивали научне симпозијуме о српским националним интересима, душе српских добровољаца из ослободилачких ратова 1912-1918. године и даље ће лутати беспутном српске историографије, у залудној нади да ће се скрасити у историјском оквиру намењеном *свештим српским рајницима*.

На сѝрани 165

Многи са... датих спискова... (у овој књизи) не налазе се на попису српских добровољаца који се у Удружењу ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца из Београда, Савска 9, сматра, на штету историјске истине и на срамоту истог тог Удружења, званичним и неприкосновеним.

На сѝранама 174-175

Лепо је приметио Анђелко Ердељанин, један од оних који се, пишући монографију свог села, позабавио и српским добровољцима, да се „у документима о аграрној реформи налазе имена добровољаца који су добили земљу или који су сматрали да треба да је добију. Има ту и анкетних листова, и спискова, и решења, и жалби, и решења поводом жалби, и жалби наследника умрлих добровољаца... Можда су нека од ових имена само привремено била на списковима добровољаца (од измене до измене разних прописа о добровољачком статусу, све у зависности од расположења актуелних политичких власти према српским добровољцима – ИП). Појединцима, можда, није званично признат статус добровољаца, али њих не можемо издвојити. Не знамо која је евиденција меродавна и коначна. Нема оних који су на ратиште дошли из неке од прекоморских земаља а тамо су се вратили по свршетку рата, не тражећи за себе никаква права; и нема многих других већих или мањих група. Ако су већ помињани, вероватно је за то постојао неки разлог”.

А кад је већ постављено питање која је „евиденција меродавна и коначна”, ваља рећи да она у београдском Удружењу ратних добровољаца... то свакако није, јер су у њу *морали бићи уписани* само они добровољци који су добили земљу или обвезнице; за највећи део добровољаца погинулих током рата није имао ко да оствари добровољачка права; нема добровољаца који су умрли без наследника, али не по грађанском праву, већ по правним правилима посебно смишљеним за добровољце; нема оних који су брисани из спискова, јер се на добијена имања нису населили у прописаним роковима, као што се, на пример, десило Лазару Т. Бабићу из Крупе, у Далмацији, који је према писању *Српског кола* из 1929 (број 10) умро неки дан раније од туберкулозе задобијене у рату. И још је написано да он „оставља жену и незбринуту децу, а про-

шле године одузета му је добровољачка земља, зато што се није благовремено на њу населио. Оправдање да је болестан и да лежи на самртној постељи, ништа није могло помоћи”.

На сѝрани 217

Што се тиче броја оних који су се до Другог светског рата учланили у Удружење ратних добровољаца 1912-1918, тамо су се углавном, у огромном броју, скоро искључиво, нашли добровољци који су преживели рат и који су могли започети и окончати административне формалности око признавања сопствених добровољачких права. Примера ради, у добровољачкој колонији Липар наделено је земљом укупно 257 за сада познатих носилаца добровољачких права, а 503 у добровољачкој колонији Степановићево. У Липару нашла се само једна удовица погинулог добровољца, у Степановићеву четири или пет, док су сви остали били преживели добровољци. Биће да је истоветан случај био и у осталим добровољачким колонијама, али и у местима у којима је установљен списак месних добровољаца; у монографији Брестача посебно је истакнуто да је пописано само петнаест живих добровољаца!

Погинулих добровољаца скоро да нигде и нема.

На сѝранама 257-258

Добровољачка права многих добровољаца који су умирали у међуратним годинама губила су се и у антидобровољачком администровању, захваљујући новоствореном правном правилу да се на добровољачку земљу није примењивало грађанско право; право на добровољачку оставштину (*добровољачку комѝеѝенцију*, односно земљу) није се могло пренети на сваког од правних наследника, те се, примера ради, уколико је неки добровољац надживео свог сина, могло десити да снаха и унучад нису могли наследити оставиочеву земљу; кад је добровољачко право (земљу) погинулог или умрлог добровољца користио родитељ, после његове смрти губило се право на исту ту земљу, пошто браћа умрлог или погинулог добровољца нису сматрана наследницима; земљу умрлог добровољца који је остао без наследника нису могли наследити ни чланови његове породице неспособни за привређивање; ако се и знало да је неки добровољац погинуо или умро током рата а није имао наследника (као што се десило Стевану Радукину из Каћа), тај није ни „утврђиван” за добровољца; брисан је из списка и погинули добровољац чији су имућни наследници првих послератних година остварили право на добровољачку земљу, али су тог права касније били лишени, као што се десило с оцем погинулог Милана Парипова из Каћа, Јашом Париповим, коме је 1929. године земља одузета, „из разлога што му син није био храниоц и што је

Лаша имућног стања” (имао је 36 јутара земље); одузимања је земља оним добровољцима који нису подмирили мерничке трошкове за додељивање добровољачке земље, те је таквим „грешницима” (макар колико они били сиромашни) брисан добровољачки статус; одузимања је земља и удовицама умрлих или погинулих добровољаца које би се преудале; и тако даље. Сви добровољци који су потпали под удар неке од таквих „правних” одредаба, а њих није било мало, брисани су из чланства Удружења ратних добровољаца 1912-1918 (које је и својим званичним насловом избегло да истакне како се радило о *српским* добровољцима, односно о добровољцима у српској војсци); то чланство у списку било је онда једино мерило за признавање добровољачких права и једини важећи „атест” да је неко заиста био добровољац. По несрећи, *Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових ђошмака и ђошоваца* из Београда (наследник оног предратног Удружења, и формално, и идеолошки!) и данас верује да је један злонамерно селекционисан добровољачки списак из 1940. године вреднији, истинитији и моралнији од нечијег добровољног приступа српској војсци, учешћа у ратним окршајима, погибије на фронту или смрти која није била „усклађена” са правним правилима злонамерно смишљаним у послератним канцеларијским рововима и отуд наметаним као некакво „добровољачко право”!

Истине ради, ваља знати да се ни службе надлежне за признавање добровољачког својства, у очекивању да ће део заинтересованих добровољаца одустати од својих захтева или, што би се могло сматрати коначним, да ће у међувремену изумрети, нису премного трудиле да приспеле молбе за признавање тог својства решавају. Видимо то и из једне процене сачињене септембра 1940. године у Министарству финансија Краљевине Југославије, у којој се каже да поред „до данас поднетих молби за признање добровољачког својства (око 60.000, од којих, према мишљењу шефа Добровољачког отсека у Министарству војске и морнарице, биће одбачено око 20.000 молби, тако да ће бити признато добровољачко својство још око 40.000 лица... постоји и око 10.000 молби благовремено поднетих Министарству војске и морнарице, али остале нерешене до 8 децембра 1938”.

На сѝрани 259

Нису коначни ни спискови добровољаца пореклом са подручја новосадске општине, исто као што се не зна ни колико је српских добровољаца ратовало у саставу српске и црногорске војске. Ово због тога што су се у Удружењу ратних добровољаца 1912-1918, институцији која је окупљала само добровољце са признатим добровољачким статусом, нашли углавном, у огромном броју, ско-

ро искључиво, добровољци који су преживели рат и који су могли започети и окончати административне формалности око признавања сопствених добровољачких права. А њихова права била су утврђена одлуком Владе Краљевине Србије с краја 1916. године да „прима радо сваког оног Југословена, који буде сам изјавио, да ће ступити у српску војску, било као борац, било као неборац у позадини” и да „сваком таквом доделиће ПЕТ ХЕКТАРА плодне земље у Македонији ради насеља. Земља је њихова ако остану живи, ако пак погину у борби право својине прелази на наследника”. За највећи број оних који су погинули најчешће се није ни знало да су ратовали као добровољци, те њихови наследници нису ни знали каква права имају. Тако се и могло десити да имена изгинулих добровољаца, којих је било много (неутврђено колико), буду потпуно заборављена. Као потврду за то наводимо да је у добровољачкој колонији Липар надељено земљом око 260 за сада познатих носилаца добровољачких права, а нешто преко 500 у добровољачкој колонији Степановићево; у првом месту нашла се само једна удовица погинулог добровољца, у другом три или четири, док су сви остали надељеници били преживели добровољци. Биће да је истоветан случај био и у осталим добровољачким колонијама.

На сџранама 278-279

То значи да је од укупно око 140.000 војника у саставу српске војске, а можда и свих 150.000 – према неким другим изворима, у пробоју Солунског фронта и у завршним операцијама за ослобођење двеју српских краљевина и прекодринских, прекосавских и прекодунавских српских крајева учествовало најмање 82.600 добровољаца, од тога око 76.600 изван Краљевине Србије, углавном из крајева који су пре рата били под аустријском и угарском окупацијом; тек примера ради, овде дописујемо да је само „из Кореничког и Удбинског среза било у Првом светском рату око 3.000 солунских добровољаца”.

Саме по себи, ове цифре биле су српским војним командантима и српским политичарима озбиљан и довољан разлог да се о добровољцима у српској војсци не оставља премного трагова и да се сви бројчани подаци о њима бескрајно злоупотребљавају и фалсификују. И током Великог рата, и после њега.

А данас, кад стари војни и политички разлози више ништа не значе и никога не оправдавају, с истом таквом праксом наставља чак и Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца у Београду, Савски трг 9, које вели да је добровољаца било тек нешто више од 43.000, онолико колико их је успело да до 1940. године, прескачући или заобилазећи разне правне, административне и политичке препреке, оствари своја добро-

вољачка права и после тога се упише у Удружење. Нигде нема добровољаца умрлих без наследника, добровољаца који нису успели да десетак или петнаестак година после рата, упркос постојању добровољачког уверења добијеног још док је рат трајао или непосредно после њега, докажу да су заиста били добровољци, и, нарочито, нигде нема огромне већине погинулих добровољаца.

На сѝрани19

Према свему реченом, у балканским ратовима борило се најмање 97.000 српских добровољаца: најмање 29.800 у црногорској и најмање 67.200 у српској војсци. У укупан број добровољаца треба уврстити и око 700 лекара и других медицинских стручњака са стране који су у балканским ратовима, на позив Српског Црвеног крста или самоиницијативно, лечили српске рањенике из обеју војсака. То значи, да се током балканских ратова на српској страни налазило не мање од 97.700 добровољаца.

На сѝранама 111-112

Почев од избијања ратног сукоба, августа 1914. године, па све до његовог краја, бројне добровољачке групе придошле су из српских крајева под Аустроугарском, из заробљеничке масе са српског и црногорског ратишта, из руских заробљеничких логора и, нарочито, из прекоморских земаља. На самом почетку рата, такође добровољно, без мобилизацијског позива, у српску и црногорску војску ступио је и немали број житеља ових двеју српских краљевина.

Учешћем српских добровољаца у Првом светском рату наша историјска наука није се премного бавила. Ако је о добровољцима и писано, било је то само узгредно, тек као информација да је добровољаца било и да су „чак” постојале посебне добровољачке јединице. За тај свој пропуст, наравно, историчари се могу правдати и чињеницом да у војним архивама не постоје уредни спискови добровољаца придошлих у јединице, чак ни кад се ради о великим групама. Највећем броју спискова, ако их је и било, изгубио се сваки траг, из разних разлога, а некад, највероватније, у списковима није ни бележено да се ради о добровољцима; понегде, спискови нису ни сачињавани, јер за то није било ни времена а, чини се, ни у војним командама није се сматрало да су такви спискови неопходни. Не сме се, наравно, занемарити ни потреба да се породице српских добровољаца из српских крајева под Аустроугарском, непријатељски расположеној према Србији и Црној Гори, заштите од прогона тамошњих власти, ако би се знало за њихова имена. Дода ли се томе и „тихи” труд појединих војних команди да затуре трагове о стварном броју добровољаца и тако „очувају” одлучују-

ћу војничку улогу редовног армијског састава, разумљиво је што се број добровољаца и њихова улога у војним активностима особито не истичу.

Због свега тога, да се број добровољаца не би ни приближно могао пратити, на самом почетку Светског рата српско Министарство војно наредило је „да се добровољци не формирају у засебне добровољачке команде, нити да се на започетој основи скупљају сами, у веће гомиле”. Таква наредба издата је јер је добровољаца у Србији већ било довољно за „засебне добровољачке команде”, а било је неупутно да се они самоиницијативно окупљају „у веће гомиле” и да делују као *добровољци*. Сматрало се да ће они у саставу једне регуларне јединице лакше „упамтити” да су *војници*, него што би то постигли у некој чисто добровољачкој јединици, макар колико малој. Чак је и добровољачки командант мајор Војин Поповић, Војвода Вук, предлагао српској Врховној команди да „добровољачке јединице и добровољце (треба) третирају као регуларну војску”. Све то имајући у виду, али и многе друге разлоге, никад се са сигурношћу неће установити колико је добровољаца учествовало у ратним операцијама српске и црногорске војске, било у борачком саставу, било у ономе што се данас назива логистиком.

Можда због свих тих ограничења, укључујући и брозовску антисрпску поштапалицу о добровољцима као „профашистичкој организацији”, историчари нису имали ни личне а ни било какве друге смелости да добровољцима доделе иоле видљиво место у новој српској националној историји.

На страницама 260-261

Број српских добровољаца у Првом светском рату био је скоро двоструко већи од оног у балканским ратовима и износио је најмање 190.200, од чега око 56.600 из двеју српских краљевина (тачке 1, 2, 3. и 10) и око 133.600 са стране (тачке 4-9), како следи:

1. најмање 25.000 у шест прекобројних пукова српске војске;
2. 1.300 младих каплара из ђачке формације;
3. око 17.200 добровољаца у црногорској војсци, међу њима и око 3.000 повратника из Америке;
4. око 50.000 пребега преко Дрине, Саве и Дунава, непосредно пред рат и на самом почетку рата;
5. око 10.000 добровољаца из реда аустроугарских војника заробљених у Србији;
6. око 40.800 добровољаца из исељеништва, највећим делом из прекоморских земаља, међу којима се налази и оних у тачки 3. већ поменутих 3.000 добровољаца у црногорској војсци (рачунатих у добровољце „из двеју српских краљевина”);

7. око 3.500 (а можда и свих 4.000) добровољаца из руског заробљеништва, који су на српско ратиште стигли Дунавом, с јесе-ни 1915. године;

8. око 30.800 добровољаца из руског заробљеништва, који су ратовали на Добруди и на Солунском фронту.

9. најмање 1.500 припадника страних медицинских мисија;

10. око 13.100 јабланичких добровољаца у Топличком устанку. Између двају светских ратова добро се знало да је у припрему Топличког устанка била упућена и Команда савезничких војска на Солунском фронту, да је устанак донео бројне жртве и да се кривице за све то није могла ослободити ни српска Врховна команда; за званичне политичке и војне факторе у послератној Србији био је то довољан разлог да се истина о устанку прећути и што пре преда забораву. То се најједноставније могло остварити применом оне наредбе са самог почетка 1917. године, кад су „укинути” сви „добровољци, наши поданици, способни за војну службу”; по тој логици, као „нашим поданицима”, топличким устаницима није се дало да се „умешају” међу добровољце. Касније, пошто је Србији натурена комунистичка идеја, тема је постала сасвим неприкладна, јер је новој власти, и иначе заинтересованој за сузбијање такозване „српске хегемоније” и за остварење „српско-бугарског братства”, било особито стало да улога бугарске политике и војске у Топличком устанку остане у што дубљој сенци и, по могућству, непримећена.

Мимо наведених цифара, у расположивој грађи о Првом светском рату срећемо се са још две велике групе српских добровољаца које „југословенска” историјска наука још није помињала:

а. „њих 10.000 у прво време”, укључених у српску војску непосредно по њеном уласку у Црну Гору, сматрани су добровољцима и онда кад је крај рата био сасвим изванредан. Пошто се радило о лицима која су у српску војску *добровољно* ступила до 5/18. новембра 1918. године, упркос томе што су их српски војни органи олако „превели” у *обвезнике*, у укупном броју српских добровољаца у Првом светском рату мора и за њих бити места;

б. око 11.000 добровољаца „заборављених” на Далеком истоку, у време док су се делови Српског добровољачког корпуса кретали Сибиром на путу према Солуну. Обраћајући се обновљеном *Рајнику*, месечном војно-стручном часопису, у свесци I, година XXXVII, Београд 1921, страна 14, ђенерал Михаило Рашић, током неколико ратних година српски министар војни, пише: „Сви смо били изненађени кад нас је 1918., по уласку у нашу Србију, француска Влада известила, да на крајњем истоку Сибира, близу Владивостока, има на 11.000 наших војника са неколико официра добровољаца и молила нас да пошаљемо тамо неколико старијих

српских официра”. Из тога што се реч *добровољаца* налази поред речи *официра* не треба закључивати да се тамо налазило *неколико* официра добровољаца. Радило се, заправо, о *11.000 српских добровољаца* из Српског добровољачког корпуса из Одесе, који су, из ко зна ког разлога, *залуђали* на путу кроз Сибир и из Владивостока нису на време стигли да допринесу пробоју Солунског фронта.

Несумњиво, на ту *жрупацију* мисли и Војна енциклопедија (3, књига 2, 497), кад пише да је „Корпус у неколико транспората пребачен преко Архангелска у В. Британију, одатле у Француску, и коначно у Солун, изузев две групације које су транспортоване преко Далеког истока (једна од њих, тзв. Мурмански одред, стигао је у земљу тек по завршетку рата).

Са овим двема групама, укупан број српских добровољаца у Првом светском рату повећава се на најмање 211.200.

Шта кажу они. Добровољачки гласник број 17, Београд 2001, 33, у тексту Милана Гаковића *Права признања – дугови не измирили*, казује да „о броју ратних добровољаца у српској војсци у ратовима 1912-1918. године, износе се на разним местима подаци који немају везе са стварним стањем заснованим на аутентичним документима. Према евиденцији Савеза ратних добровољаца Краљевине Југославије којом располаже Удружење ратних добровољаца 1912-1918. њихових потомака и поштовалаца са седиштем у Београду, Савски трг 9, од 1928. године, од када је донешен нови закон о ратним добровољцима, до априла 1941. године, издато је 43.628 нових добровољачких уверења, а стара уверења издата од 1919. до 1928. су оглашена неважећим.

У »Добровољачком гласнику« број 1-2 за јануар-фебруар 1940. године, записано је следеће:

-до 31. 01. 1940. издато је нових уверења добровољцима	40.214
-за четнике и устанике (усташи) 1876-1878	2.196
-на основу пресуде државног савета - по жалби	218
- у фебруару 1940. биће решено још	1.000
Свега	43.628

Ови подаци су једино мериторни и са њима ваља рачунати, приликом изношења броја ратних добровољаца...”

Без обзира на то што „ратним добровољцима” сматра само оне који су ратовали искључиво у српској војсци, иако је ослободилачке ратове (барем од 1912. до почетка јануара 1916. године) водила и црногорска војска, падају у очи два беспризивна става овог аутора: први, да „износе се на разним местима подаци који немају везе са стварним стањем заснованим на аутентичним документима”, и други, да су његови подаци „једино мериторни и са

њима ваља рачунати, прилком изношења броја ратних добровољаца". Несумњиво је да Гаковић овим својим текстом једино жели да своје ставове прогласи „једино мериторним”, док они остали, „са разних места”, који не мисле као он, „немају везе са стварним стањем”. И, такође несумњиво, то је логика коју смо у једном тексту приписали „чуварима Брозових ловишта”, вичним учењу само из једне књиге.

Односно, Удружење са Савског трга 9 своју „науку” заснива искључиво на ономе што је објављено у једном *Добровољачком гласнику* из 1940. године, а што је оно прихватило као коначну истину и непроменљиву категорију; за ових година од како је обновљен рад поменутог Удружења, нико се из тог Удружења још није досетио да податке о „ратним добровољцима” потражи и на неком другом месту, при чему би се „потраживање” на таквим местима могло назвати и истраживање.

Али, не. Није њима до истраживања, јер они и не знају шта би учинили с оним што би могло искрснути после и најповршнијег истраживања; они се држе „једино мериторних” и „аутентичних докумената”. Баш као и онај што се држи плота.

Одакле почети. За почетак, уколико им падне на памет да мало завире у неке друкчије папире од оних у сопственом „светом писму” број 1-2 с почетка 1940. године, овде нудимо један спис који је у Министарству финансија Краљевине Југославије настао септембра месеца 1940. године, а који се у Удружењу из Савске 9 потпуно одбацује, нарочито због тога што на њему, рекоше, нема потписа и печата. А у томе спису, неименовани шеф Одсека ратне штете (оформљеног у Одељењу државних дугова и државног кредита) припремио је за Господина начелника истог тог Одељења један прелиминарни извештај о добровољачким захтевима и односу надлежних државних органа према тим захтевима.

Дакле:

„У вези писма Министарства пољопривреде бр. 52940/VIa/40 од 27 јуна 1940 године поводом предложених измена и допуна у Уредби МСбр. 1156 од 7 децембра 1938, част ми је изложити следеће:

1/ Чл. 1 Уредбе о издавању државних обвезница ратним добровољцима уместо аграрне земље наређено је, да се добровољцима, којима је добровољачко својство признато до 8 децембра 1938, т. ј. дана ступања на снагу ове Уредбе, издаду уместо аграрне земље државне обвезнице, и то:

добровољцу борцу. Дин. 50.000.-

добровољцу неборцу 30.000.-

под условима изнетим у овом члану.

Рок за подношење молби за пријем обвезница утврђен је у чл. 6 поменутог Уредбе.

У овом року према извештају Министарства пољопривреде у акту бр. 86167/VIa од 17 августа 1939, поднето је молби 11.859 од којих 10.849 предмета добровољаца-бораца и 1.010 добровољаца-небораца, те је за исплату поднетих молби, под условом да испуњавају све прописе Уредбе, било потребно 572,750.000.- динара.

На основу овог извештаја решењем Министарског савета МС. бр. 1157 од 26 септембра 1939 одлучено је, да се за исплату добровољцима емитују 4% државне обвезнице у номиналном износу од Динара 600.000.000.-

До 31 августа 1940 исплаћено је 5.995 предмета у укупном номиналном износу 284,630.000.- динара.

Сада Министар пољопривреде писмом бр. 52940/VIa/40 од 27 јуна 1940 приложеном допуном Уредбе утврђује нов датум као услов за право на пријем обвезница дакле крај 1941, т. ј. 31 децембар 1941 а рок подношења молби за пријем обвезница крај 1942, т. ј. 31. децембар 1942.

Према обавештењима, која сам прибавио телефонским путем и преко мојих чиновника у Министарству војске и морнарице има до данас поднетих молби за признање добровољачког својства око 60.000 од којих, према мишљењу шефа Добровољачког отсека у Министарству војске и морнарице, биће одбачено око 20.000 молби, тако да ће бити признато добровољачко својство још 40.000 лица.

Ове молбе поднете су у ново отвореном року у § 40 Уредбе о буџетским дванаестинама за месец април-август 1940, а сем ових молби постоји и око 10.000 молби благовремено поднетих Министарству војске и морнарице али остале нерешене до 8 децембра 1938.

Према томе, отварањем новог рока за подношење молби за пријем 4% обвезница, имало би се исплатити још око 50.000 предмета. Овом броју треба додати још и око 1.000 добровољаца, којима је добровољачко својство благовремено признато, али се из буди којих разлога нису пријавили за пријем обвезница.

Дакле, укупно би било за исплату око 51.000 предмета, рачунајући по 50.000 за једну исплату, те би требало емитовати обвезница у номиналном износу од 2,550,000.000.- тако да би овај дуг, са раније одобреном емисијом од 600,000.000.- динара, изнео око 3.150,000.000.- динара.

Према овоме кад би се дала сагласност на предложене измене и допуне Уредбе о издавању државних обвезница, потребно је обезбедити годишње око 200.000.000.- динара за службу по овом дугу у место већ предвиђеног износа у 35,000.000.- динара годишње за прву емисију од 600,000.000.- динара. Што значи да финансијски ефекат ове измене доноси једно повећање расхода од око Динара 165,000.000.- годишње кроз 30 година. Стога усвајањем ових измена и допуна уредбе о издавању државних обвезница настало би сувише велико оптерећење државног буџета, за које би требало тражити нова покрића.

На основу изложеног а према данашњим огућностима налазим, да би се поменута Уредба могла изменити само у толико, што би се отворио нов рок за подношење молби за пријем обвезница с тим да тај рок не **пређе 1 април 1941** и то само за она лица, која су добила благовремено уверења о признању добровољачког својства, т. ј. уверења добивена до 8 децембра 1938 па се ма из кога разлога нису пријавила, као и она лица којима

којима је у раније предвиђеном року, било признато добровољачко својство, али је услед жалбе, то признање стављено ван снаге, а новом одлуком после 8 децембра 1938 до 30 марта 1941 опет признато добровољачко својство.

За исплату ових молби, које би се накнадно поднеле, био би довољан већ предвиђени износ по овом дугу од Динара 600,000.000.-”

Пажљиво читати. Овај врло информативан спис, без ознаке за дан, непотписан и неоверен печатом (јер је написан с намером да послужи за употребу у оквиру једног Одељења Министарства финансија), нуди податке о поступку који разни државни органи предузимају са добровољачким захтевима (називе тих органа, бројеве појединих списа, датуме кад су ти списи настајали, колико је молби поднесено, у којим роковима, шта даље, нарочито са новцем и изворима замишљеног тридесетогодишњег кредитирања).

Спис је познат у београдском Удружењу (једну његову фото-копију добили су од покојног Михајла Стојаковића), али га је његов секретар од пре седам-осам година одбацио питањем „зар се то може сматрати документом”; можда се тамо не би тако односили према овом папиру да су га прочитали до краја, пошто се види да је онај који је писао реферат о добровољцима мислио исто онако како о њима мисли данашње Удружење из Савске 9!

Цифра о вероватно одбијених 20.000 молби само је претпоставка шефа Добровољачког одсека.

Оних 1.000 добровољаца који се „из буди којих разлога” нису пријавили да преузму обвезнице такође се не налазе у списковима Удружења, јер се нису ни уписали у њега, у складу с обавезом да се морају у њега уписати кад им се призна добровољачко својство.

Рок за подношење захтева требало је продужити због тога што се знало да још има добровољаца који се нису до тада оглашавали захтевом за признавањем добровољачког својства; да су се сви дотле огласили, не би било потребе да се рок продужује.

Кад је држава одлучила да путем државних обвезница призна заслужени статус свима још увек живим добровољцима, био је то, поред труда да се призна и историјска истина, само закаснили покушај да се исправи неправда која им је чињена претходних двадесет година; и живима и умрлима. Држава, наиме, због немања „аграрне земље” није могла одговорити свом обећању датом крајем 1916. године, те је добровољце, стално их „преиспитујући” и повремено бришући, онемогућавала да остваре своја права. У таквим условима, она је замислила да своју „аграрну” обавезу претвори у финансијску и развуче је на тридесет година, све тамо до 1968. године; будуће обавезе испуњавали би порески обвезници кроз буџетске ставке предвиђене за покриће државних обвезница.

Из претпоследњег пасуса овог извештаја види се да шеф Одсека ратне штете, саветник по звању, човек из Министарства финансија, мисли сасвим друкчије од Владе чији је он само високи чиновник. То сасвим друкчије мишљење човека који има „своје чиновнике” (неко би могао рећи: доушнике) у Министарству војске и морнарице и није без значаја; он брине о потезима који могу утицати на висину буџетских средстава и на њихово трошење.

И, заиста, штета је што на наведеном спису (извештају, анализи, предлогу, стручном мишљењу, реферату начелнику Одељења државних дугова и државног кредита), нема саветниковог имена, али ни имена онога коме је тај реферат насловљен. Не знамо, такође, ни како је на добијени реферат реаговао начелник Одељења државних дугова и државног кредита, човек који као и његов шеф Одсека брине о државним финансијама, мада није искључено да би се пажљивим истраживањем могло сазнати да ли је тај начелник подржао логику свог саветника и шта је са свим тим у вези предузео Министар финансија. Јер, на самом крају реферата стоји протоколарна реченица („Част ми је спровести предњи реферат с молбом за потребну одлуку”) која казује да је начелнику одељења једино остало да с изложеним појединостима упозна свог министра.

С обзиром на овај последњи став, треба претпоставити да је саветник написао цитирани реферат тек пошто се претходно о свим појединостима договорио са својим начелником, те да је такав реферат, без икаквих измена, упућен министру финансија.

Оно што мора бити несумњиво, то је чињеница да неименовани саветник у улози шефа Одсека ратне штете није био добронамеран према добровољцима, једнако као што је био недобронамеран и начелник Одељења државних дугова и државног кредита. Наравно, могло се очекивати да ће став својих потчињених чиновника подржати и министар финансија, који се од 26. августа 1939. до 27. марта 1941. године звао Јурај Шутеј, из Хрватске сељачке странке.

Удружење ратних добровољаца, њихових потомака и поштовалаца, Београд, Савска 9, барем за сада, чврсто се држи ставова које је у овде објављеном спису, потеклом из Министарства финансија Краљевине Југославије (реферату, стручном мишљењу, предлогу, анализи, извештају), изложио неименовани саветник.

***** Овај текст није до сада није штампан.

Белешка о састављачу

Илија Пејровић (Косор, код Подгорице, 6. септембар 1938), историчар и публициста. Основну школу учио на Ублима (у близини Косора) и Пашићеву (Змајеву), нижу гимназију са малом матуrom свршио у Змајеву, а велику матуру у Новом Саду, у Другој вишој мешовитој гимназији „Јован Јовановић Змај”. Студирајући ванредно, јануара 1967. дипломирао на Филозофском факултету у Новом Саду, на групи за историју.

Цео радни век, почев од септембра 1956, провео у ПТТ саобраћају: приправник у Главној пошти у Новом Саду; у Заједници Југословенских ПТТ свршио Виши ПТТ течај (1957/58); контролор Главне поште у Новом Саду (1959-1965); наставник стручних предмета у новосадској Средњој ПТТ школи (1964-1972); самостални стручни сарадник у ПТТ организацији Војводине и члан бројних комисија Заједнице ЈПТТ и Поштанске штедионице за израду прописа из области поштанског, телеграфског и телефонског саобраћаја и новчаног промета у унутрашњем и међународном саобраћају (1973-1989); директор Сектора за поштански саобраћај Војводине (1990-април 1993); после тога, до пензионисања (31. марта 2000), саветник у Дирекцији за поштански саобраћај у Београду (са седиштем у Новом Саду).

Објављене књиџе:

1. *Međunarodna poštanska služba*, Novi Sad 1966, А4–стр. 157;
2. *Međunarodni poštanski promet*, Zagreb 1968;
3. *Змајево 1973* (у коауторству), Змајево 1974, А5–стр. 65-85;
4. *Змајево – Прилози за монографију* (у коауторству), Змајево 1979, Б5–стр. 9-15, 48-66. и 77-136;
5. *Планинари о џланинарењу – Од Фруишке џоре до Монблана* (у коауторству), Нови Сад 1990, Б5–стр. 286;
6. *Присаједињење Срема Србији 1918. џодине*, Рума 1994, А5–стр. 80;
7. *Српско национално вијеће Славоније, Барање и Зајадноџ Срема*, Нови Сад 1994, Б5–стр. 264;
8. *Славонија, Барања и Зајадни Срем – Од Вијећа до Рејублике*, Нови Сад 1996, Б5–стр. 373;
9. *Војводина Српска 1918*, Нови Сад 1996, А4–стр. 374;
10. *Српска Земља – Прилози за одџвор на српско џишпање*, Нови Сад 1997, А5–стр. 309;
11. *Верници Оџаџбине – Српски добровољци из џрекоморских земаља 1912-1918*, Нови Сад 1998, Б5–стр. 436;
12. *Левица и Српсџво 1848-1919*, Нови Сад 1999, А5–стр. 397;
13. *Свеџи српски рајџници и џрочи*, Нови Сад 1999, А5–стр. 214;
14. *Срем 1918 – Од Сирма до Србије*, Нови Сад 1999, А5–стр. 192;
15. *Добровољачка колонија Сџејановићево* (у коауторству), Нови Сад 1999, А5–стр. 126;
16. *Сџаринци и новци*, Нови Сад 2000, А5–стр. 175;
17. *Сџејановићево – Прилоџ за монографију*, Нови Сад 2000, А5–стр. 310;
18. *Српски добровољци 1912-1918 – Бројке и судбина*, Нови Сад 2001, А5–стр. 151;
19. *Временик Телекијеџе владе – 16. фебруар 1939–3. аџрил 1941*, Нови Сад 2001, А5–стр. 120;

20. *Керци у Пашићеву – Прилози за монографију*, Нови Сад 2002, А5–стр. 556;
21. *Ласићари сомборског учитељског друштва*, Нови Сад 2003, А5–стр. 133;
22. *Српска Крајина – Марти-јун 1992*, Нови Сад 2003, А5–стр. 427;
23. *Керски именослов*, Нови Сад 2003, А5–стр. 169;
24. *Непознати 27. марта* (у коауторству), Нови Сад 2004, А5–стр. 5-172;
25. *Споменица новосадске ПТТ школе*, Нови Сад 2004, А5–стр. 248;
26. *Бродолонци под Медово*, Нови Сад 2004, А5–стр. 95;
27. *Обзорја – Споменица Планинарског друштва „Поштар” Нови Сад*, Нови Сад 2005, Б5–стр. 544;
28. *Поменик светих српских рајника 1912-1918*, А5–стр. 308;
29. *Са свих страна српски добровољци 1912-1918*, А5–стр. 298.

Припремљено за штампу:

30. *Прилози за Енциклопедију Новога Сада.*

Уприреди:

Српска Крајина – Јул 1992. и даље.

Својнији прилози:

1. *Барања и Западни Срем на путу ка Српској Земљи*, Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918, Зборник радова са научног скупа одржаног 25. новембра 1992. године у Новом Саду поводом седамдесет четврте годишњице присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918, Нови Сад 1993, 141-158.
2. *Избеглиштво без повратка*, Годишњак Историјског музеја Војводине, Нови Сад 1993, 29-39.
3. *О ауторству књиге „Хрвати у светлости историјске истине”*, Рад Музеја Војводине број 36, Нови Сад 1994, 159-171.
4. *Чвор српско-италијанских односа*, беседа на оснивачкој скупштини Друштва српско-италијанског друштва у Новом Саду 15. маја 1994 (објављено у ауторској књизи *Српска земља - Прилози за одговор на српско питање*, Нови Сад 1997, 258-271).
5. *Један забрањени Зборник Матице српске*, Зборник за историју Матице српске број 51/1995, Нови Сад 1995, 137-211.
6. *Српска Земља*, прилог за Други конгрес српских интелектуалаца у Београду 22-23. априла 1994, Српско питање данас, Београд 1995, 183-188.
7. *Срем – исконска Српска Земља*, Зборник Завичајног музеја Рума број I/1997, Рума 1997, 29-45.
8. *Војводину Српску и данас треба бранили*, Часопис за културу, уметност и науку „Луча” Суботица свеска 9/98, Суботица 1998, 112-117.
9. *Српски добровољци у Првом балканском рату 1912-1913*, саопштење на Међународном научном скупу Први балкански рат - искуства и поуке, у Дому Војске Југославије, Београд, 15. октобар 1997 (зборник радова није објављен).
10. *Драгућин Ј. Ристић – узорни српски рајник командант*, Зборник Завичајног музеја Рума број II/1998, Рума 1998, 141-171.

11. *Српским добровољцима не да се да уђу у историјски оквир*, саопштење на „округлом столу” у Архиву Србије, Београд, 5. новембар 1998 (зборник радова није објављен).
12. *Речник њуђица и мање њознајих ријечи*, Милорад Предојевић *Мој Брскуј*, Нови Сад 1998, 470-479.
13. *Да ли је уморство српског језика већ наручено*, Гласило Матице српске за културу усмене и писане речи „Језик данас” бр. 7, Нови Сад 1998, 14-16.
14. *Сремски добровољци у Првом светском рату*, Зборник Завичајног музеја Рума број III-IV, Рума 2001, 159-206.
15. *Бивши Срби црногорски* (предато за Летопис Матице српске у Новом Саду, није објављено; објављено у ауторовој књизи *Сипаринци и новци*, Нови Сад 2000, 81-107).
16. *Српски добровољци 1912-1918. из Сремских Карловаца*, Карловачке новине, број 10, Сремски Карловци јануар 2002, 11-12.
17. *Храм и свештеници у Змајеву*, Гласник, Службени лист Српске православне цркве Београд, број 4/2002, 96-108.
18. *Ни њисмо, ни њолемика*, Поговор за спис Милорада Предојевића *Брскујски инквизијори*, Нови Сад 2002, 81-84.
19. *Три века српске школе*, Норма, часопис Учитељског факултета у Сомбору, посвећен 225. годишњици оснивања Учитељске школе у Сомбору, број 10/2003, 45-60).
20. *Пријовеси о Алексију Везилићу*, Свеске Матице српске број 40, Нови Сад 2003, 55-72.
21. *Речник њепознајих и мање њознајих ријечи*, М. Предојевић, *Пиле Чондола*, Београд 2003, 117-127.
22. *Повијеси о Брскују и Брскућанима*, предговор за књигу М. Предојевића *Мој Брскуј*, друго издање, Нови Сад 2004, 7-14.
23. *Речник њуђица и мање њознајих ријечи*, М. Предојевић *Мој Брскуј*, друго издање, Нови Сад 2004, 301-310.
24. *Керски именослов 18. века*, Ономатолошки прилози Српске академије наука и уметности, Одељење за језик и књижевност – Одбор за ономастику, број 17, Београд 2004, 421-455.
25. *Сипрано медицинско особље у српским ослободилачким ратуовима 1912-1918*, Добровољачки гласник број 25, Београд 2005, 80-86.
26. *Српски добровољци из исељеништва у ослободилачким ратуовима 1912-1918*, Добровољачки гласник број 5, Београд 2005, 193-201.
27. *Поменик медовских сипрадалника* (Дато за Добровољачки гласник у Београду; још није објављено, а да ли ће, не зна се).

Приредио: **Милорад Предојевић** (*Брскуј*, код Подгорице, 1939), књижевник

**Са благодарношћу именујемо пренумеранте
и добротворе који су својим прилозима помогли
да се ова књига печата**

Пренумеранци:

Андрија Петровић, Подгорица
Бранислав Ђурчић, Стапар
Васо Војводић, Нови Сад
Владимир Вукашиновић, Нови Сад
Владимир Петровић, Чока
Гојко Добрић, Нови Сад
Драгица Совиљ, Нови Сад
Драгољуб Петровић, Нови Сад
Ђорђе Србуловић, Нови Сад
Ђорђе Станић, Велика Моштаница
Дана Митровић, Јагодина
Јован Пејин, Београд
Љубивоје Церовић, Нови Сад
Маја Драговић, Нови Сад
Марија Коларска, Нови Сад
Милан Бреберина, Нови Сад
Милорад Предојевић, Нови Сад
Милош Толић, Нови Сад
Михајло Бајић, Нови Сад
Никола Матијевић, Стари Лединци
Павле Станојевић, Нови Сад
Радмила Иванчевић, Нови Сад
Светозар Рељин, Сремска Каменица
Стеван Пил, Нови Сад
Стојан Бербер, Сомбор
Цветин Ристановић, Нови Сад

Доброћвори:

НС Инжењеринг – пројектни биро Д.О.О.
Директор Новица Стојановић, дипл. инг. арх.
Нови Сад, Улица хероја Тејића 9

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

355.216(=163.41):94(497) "1912/1918"

ПЕТРОВИЋ, Илија
Са свих страна српски добровољци : 1912-1918 -
Илија Петровић.- Нови Сад: И. Петровић, 2005
(Нови Сад : *Foto color* 36).
- 298 стр. ; 21 cm

Тираж 120. - Библиографија

ISBN 86-906883-2-3

а) Српски добровољци 1912-1918
б) Балкански ратови 1912-1913 - Добровољци
в) Први светски рат 1914-1918 - Добровољци

COBISS.SR-ID 207983623